

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία -
Λαογραφία**

Κατεύθυνση: Λαογραφία

Ειδίκευση: Κοινωνικές- Οικονομικές Δομές, Συλλογική Μνήμη και ταυτότητα

ΑΓΓΕΛΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ - ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

**ΘΕΜΑ: «Μνήμες και σιωπές της πόλης της Άρτας
για την τοπική Εβραϊκή κοινότητα».**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Επιβλέπουσα: Κωνσταντίνα Μπάδα, Καθηγήτρια

**Μέλη: Βασίλειος Νιτσιάκος, Καθηγητής
Νικόλαος Αναστασόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής**

ΙΩΑΝΝΙΝΑ

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2017

*«Όποιος σώζει μια ζωή,
σώζει τον κόσμο ολόκληρο»*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	σελ. 1
Εισαγωγή.....	σελ. 4
Κεφάλαιο I: Μνήμη, Τραύμα της Μνήμης και Λήθη: Θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις.....	σελ. 10
Κεφάλαιο II:	
1) Ιστορία και μνήμη των Εβραίων.....	σελ. 20
2) Αναπαραστάσεις των Εβραίων μέσα από τον τύπο και τις προφορικές μαρτυρίες.....	σελ. 27
Κεφάλαιο III: Κοινωνικές σχέσεις – Τόποι μνήμης.....	σελ. 37
1) Σχολείο.....	σελ. 38
2) Οικία και φαγητό.....	σελ. 42
3) Γειτονιά και σχέσεις.....	σελ. 47

4) Συναγωγή.....	σελ. 53
5) Νεκροταφείο.....	σελ. 56
Κεφάλαιο IV: Οικονομικές και επαγγελματικές σχέσεις.....	σελ. 59
Κεφάλαιο V: Μνημειοποίηση της Μνήμης και Μνήμες.....	σελ. 63
Κεφάλαιο VI: Οι λίγοι που επέστρεψαν στην πόλη.....	σελ. 71
Επίλογος.....	σελ. 77
Βιβλιογραφία.....	σελ. 80
Πηγές.....	σελ. 93
Παράρτημα.....	σελ. 94

Πρόλογος

Η διπλωματική εργασία αυτή εξετάζει τις μνήμες και τις σιωπές της πόλης της Άρτας για την τοπική Εβραϊκή κοινότητα πριν και μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Η κυρίαρχη συλλογική μνήμη της πόλης και η πολιτισμική της ταυτότητα έχουν δομηθεί κατά κύριο λόγο στο βυζαντινό παρελθόν της Άρτας, στο περίφημο πετρόχτιστο γεφύρι της, πάνω στο οποίο έχουν δημιουργηθεί θρύλοι, παραδόσεις και δημοτικά ποιήματα αλλά και στις παραγωγικές δραστηριότητες της περιοχής όπως για παράδειγμα την καλλιέργεια πορτοκαλιών.

Έτσι, θέλησα να μελετήσω την κοινωνική μνήμη της πόλης που παρέμενε σιωπηλή γύρω από την εβραϊκή κοινότητα. Ο λόγος που ασχολήθηκα με το συγκεκριμένο θέμα ήταν επειδή εγώ η ίδια ως κάτοικος της πόλης αγνοούσα όπως και πολλά παιδιά της ηλικίας μου, λίγο μεγαλύτερα ή και μικρότερα από εμένα, την ύπαρξη της Εβραϊκής κοινότητας στο παρελθόν. Σε μια εκδήλωση που γινόταν με αφορμή το τραύμα και τη μνήμη των Εβραίων το 2012 πριν εγγραφώ στο μεταπτυχιακό μου βρίσκομαι στην αίθουσα «Σκουφάς» και ακούω την αφήγηση ενός ατόμου που είχε επιζήσει από τα γερμανικά στρατόπεδα. Νομίζω η αφήγησή του με συγκλόνισε τόσο ώστε με το που τελείωσε είχα σοκαριστεί με τα όσα αγνοούσα αλλά παράλληλα μου δημιουργήθηκε μια έντονη επιθυμία να μελετήσω αυτό το κομμάτι που είχε αποσιωπηθεί από την τοπική κοινότητα και τους ίδιους τους κατοίκους.

Ήταν καθαρά εσωτερική η ανάγκη μου, λοιπόν, να ξεκινήσω να ψάχνω για αυτούς τους ανθρώπους που σήμερα έμοιαζαν σα να μην είχαν αφήσει το στίγμα τους στην πόλη. Ωστόσο, αναζητώντας ίχνη ανακάλυψα ότι η ίδια η πόλη έχει στήσει τόπους μνήμης για την Εβραϊκή κοινότητα. Τα τοπωνύμια, τα μνημεία, τα κτίρια, η λογοτεχνία αποτελούν στοιχεία μιας άλλης εποχής κατά την οποία οι κάτοικοι της περιοχής, χριστιανοί και Εβραίοι, συνυπήρχαν άλλοτε με εντάσεις και άλλοτε με φιλικές σχέσεις στον ίδιο χώρο και ανέπνεαν τον ίδιο αρτινό αέρα, όπως ανέφερε ένας πληροφορητής μου.

Η εργασία αυτή ολοκληρώθηκε χάρη στην αμέριστη βοήθεια και τις παρατηρήσεις των καθηγητών μου. Αναφέρομαι στην επιβλέπουσά μου καθηγήτρια λαογραφίας κα Κωνσταντίνα Μπάδα, η οποία από τα πρώτα της μαθήματα μας εισήγαγε στη συλλογική μνήμη και τις πολιτισμικές ταυτότητες και με έκανε να σκεφτώ το χαρακτήρα που θα ήθελα να δώσω σε αυτή. Επίσης, στον καθηγητή λαογραφίας κο. Βασίλη Νιτσιάκο, ο οποίος μέσα από τα εισαγωγικά του μαθήματα

και την επιτόπια έρευνα στην οποία συμμετείχα, με έκανε να έρθω πιο κοντά στα δρώντα πρόσωπα, να τα πλησιάσω αλλά και να αποστασιοποιούμαι ως προς τα συμπεράσματα μου. Στον κο. Αναστασόπουλο, ο οποίος μέσα από τα μαθήματα του με βοήθησε ώστε να κατανοήσω την μελέτη των ιστορικών πηγών και του τύπου, στοιχεία τα οποία συμπεριέλαβα στην έρευνα μου. Στους καθηγητές μου εκφράζω την ευγνωμοσύνη και τις μεγάλες ευχαριστίες μου. Ένα μεγάλο ευχαριστώ στον κύριο Ισαάκ Μιζάν που χωρίς την παρουσία του εκείνο το βράδυ του 2012 η εργασία αυτή δε θα είχε δημιουργηθεί ποτέ, καθώς αυτός ήταν ο κύριος λόγος που ασχολήθηκα με το θέμα αυτό. Ευχαριστώ, επίσης, τον κύριο Κωνσταντίνο Τσιλιγιάννη που μου προσέφερε πολύτιμες συμβουλές για να χρησιμοποιήσω στην εργασία μου. Ο άνθρωπος αυτός ασχολήθηκε με την εβραϊκή κοινότητα από ιστορικής απόψεως και με το βιβλίο του χαρακτήρηκε στη μνήμη των αρτινών ως ο κύριος μελετητής, γεγονός το οποίο απαντάται στο μεγαλύτερο ποσοστό των πληροφορητών.

Ακόμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους ανθρώπους που εργάζονται στη βιβλιοθήκη του Σκουφά, στο Δημαρχείο, στα Γενικά Αρχεία του Κράτους στην πόλη της Άρτας που μου παρείχαν πρόσβαση στη μελέτη των αρχείων. Το Εβραϊκό Μουσείο Αθηνών και συγκεκριμένα την κα Αναστασία Λουδάρου για την άψογη επικοινωνία και τη βοήθεια που χρειάστηκα ώστε να μελετήσω το υλικό του Μουσείου και την Εβραϊκή Συναγωγή Ρόδου για την βοήθεια τους πάνω στην έρευνα μου. Όλους τους αφανείς ήρωες που έβαλαν ένα λιθαράκι στην ολοκλήρωσή της από γνωστούς, αγνώστους, φίλους και συγγενείς που με έφερναν σε επαφή με άτομα που, όπως έλεγαν χαρακτηριστικά, «γνωρίζουν κάτι». Όλους αυτούς που στήριξαν από την αρχή αυτή μου την προσπάθεια και με βοήθησαν να φτάσω στο σημείο της ολοκλήρωσης της εργασίας. Θα ήθελα να ευχαριστήσω πραγματικά μέσα από την καρδιά μου όλους τους πληροφορητές για τη δύσκολη κατάθεση ψυχής, όπως τελικά αποδείχτηκε, για όσα τους βάραιναν εδώ και χρόνια και μου εμπιστεύτηκαν. Όλοι τους ήταν εξαιρετικοί άνθρωποι και πρόθυμοι να βοηθήσουν. Στο τελικό στάδιο της διπλωματικής, όμως, οι περισσότεροι από αυτούς δεν βρίσκονται στη ζωή εξαιτίας προχωρημένης ηλικίας ή προβλημάτων υγείας. Τα λόγια του κάθε ατόμου όμως θα τα θυμάμαι ξεχωριστά διότι με άγγιξαν και πραγματικά το μόνο που νιώθω είναι ευγνωμοσύνη που τους γνώρισα και ήρθαν στη ζωή μου έστω και με αυτό τον τρόπο για τόσο λίγο. Οι βίο-ιστορίες τους και η φιλοσοφία που δημιούργησαν με το πέρασμα των χρόνων ήταν μάθημα ζωής για μένα.

Δεν θα μπορούσα να παραλείψω να αναφέρω ξεχωριστά τους αγαπημένους φίλους μου Βαλεντίνα Κίτσου, Σοφία Δήμου, Μαρία Φωτιάδη και Κωνσταντίνο Λιόλο καθώς και τον συνάδελφο μου Γιώργο Γιαννέλη για τις συμβουλές, τα εμπυχωτικά λόγια και την έμπρακτη βοήθεια κάθε φορά που το έβαζα κάτω. Το φίλο και συνάδελφο μου Γιώργο Κατσούδα για τις εύστοχες παρατηρήσεις του, τον αγαπημένο μου Γιάννη Γάτα για όλη την υποστήριξη και την αγάπη που μου έδωσε και μου δίνει καθημερινά. Ακόμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω μέσα από την καρδιά μου δυο πρόσωπα, τα οποία με βοήθησαν τόσο στην ολοκλήρωση της εργασίας αλλά δεν ήθελαν να συμπεριληφθούν στις ευχαριστίες από ταπεινότητα, τον Γ. Κ. και τη Β. Δ., χωρίς αυτούς και τις συμβουλές τους δεν θα έκανα σημαντικά βήματα όλα αυτά τα χρόνια. Μα πάνω απ' όλους θέλω να ευχαριστήσω την οικογένεια μου. Τους γονείς μου Χριστίνα Νικολού και Χρήστο Αγγέλη, τη γιαγιά μου Βάγια Κασσελούρη και τον θείο μου Δημήτριο Νικολό που με στηρίζουν από την αρχή της ζωής μου σε όλα. Αν δεν είχα την στήριξη τους αυτή σε όλα τα επίπεδα δε θα είχα καταφέρει τίποτα, δε θα βρισκόμουν στο μεταπτυχιακό και σίγουρα δε θα μπορούσα να ολοκληρώσω την εργασία μου αυτή. Η αγάπη τους είναι ο λόγος που συνεχίζω...

Εισαγωγή

Οι Εβραϊκές κοινότητες στον ελλαδικό χώρο είχαν συγκροτηθεί σταδιακά από την αρχαιότητα. Οι Εβραίοι¹ είναι μια πληθυσμιακή ομάδα που ζούσε και ζει στην Ελλάδα εδώ και αιώνες και είναι διασκορπισμένη σε διάφορες πόλεις της. Τα τελευταία περίπου 100 χρόνια, όμως, επετεύχθηκε μια μεταβολή κατά τη Ρένα Μολχό² σε κάθε επίπεδο όπως και στη συλλογική μνήμη που μέχρι πρόσφατα διάβρωνε μια επιλεκτική ανάγνωση της ιστορίας της πόλης, αναφερόμενη κυρίως στους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, (με τους οποίους ασχολήθηκε) χωρίς «αλλόθρησκους». Με τον τρόπο αυτό ακυρωνόταν η μοναδικότητα της πόλης ως ξεχωριστής εβραϊκής μητρόπολης και παράλληλα η καταγωγή και η ταυτότητα των επιζώντων Εβραίων και των απογόνων τους, γεγονός το οποίο απαντάται και στην περίπτωση της Άρτας και των Εβραίων κατοίκων της. Κατά την Οντέτ Βαρών Βασάρ σήμερα πληθαίνουν οι μνημονικοί τόποι, τα μουσεία, τα μνημεία και οι ημέρες μνήμης, ενώ έφτασαν τις δεκάδες χιλιάδες οι μαρτυρίες. Η μνήμη άργησε να βρει τη θέση της και την αναζητά ακόμη, πέρα από τις αναπόφευκτες ή ένοχες σιωπές³. Την αναζητά όμως σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας με τον ίδιο βαθμό; Υπάρχουν περιοχές που, εξαιτίας του τραύματος της μνήμης που έχει δημιουργηθεί οι άνθρωποι προσπαθούν να ξεχάσουν τα άσχημα συμβάντα του παρελθόντος και υπάρχει απόκλιση ως προς την επίσημη και την ανεπίσημη μνήμη.

Έτσι, με αφορμή τους παραπάνω προβληματισμούς, η διπλωματική αυτή εργασία αναφέρεται στον εβραϊκό πληθυσμό που ζούσε στην Ελλάδα και συγκεκριμένα στην εβραϊκή κοινότητα της Άρτας, μιας ιδιαίτερας ακμάζουσας κοινότητας μέχρι τη καταστροφή της κατά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, κυρίως την περίοδο του εκτοπισμού της στις 25 Μαρτίου 1944 από τους Γερμανούς και τον αφανισμό της με το Ολοκαύτωμα. Η εργασία φιλοδοξεί να ανιχνεύσει τα στοιχεία που συγκροτούν τη συλλογική/κοινωνική μνήμη και ταυτότητα της πόλης της Άρτας καθώς και κατά πόσο συμπεριλαμβάνει στη διαδικασία της συγκρότησής τους την ιστορία της εβραϊκής κοινότητας της πόλης, πώς τη διαχειρίζεται μνημονικά και την

¹Αβδελά Έφη(επιμ.), «Αφιέρωμα: Εβραίοι στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 52-53. Ιουλ. - Δεκ. 1994, σελ. 6-126.

²Βλ. Ρένα Μολχό, *Το ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων· μελέτες Ιστορίας και Μνήμης*, εκδόσεις Πατάκη, 2014, σελ. 17-21.

³Βλ. Οντέτ Βαρών Βασάρ, *η ανάδυση μια δύσκολης μνήμης κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*, βιβλιοπωλείον της Εστίας Ιστορία & πολιτική, 2012, σελ. 13.

νοηματοδοτεί σήμερα. Θα ασχοληθούμε συνοπτικά με το Ολοκαύτωμα⁴ των Ελλήνων Εβραίων και των όσων επέζησαν ως γεγονός σύμφωνα με τη βιβλιογραφία.

Βέβαια, αντιμετωπιζόταν πρόβλημα ως προς τη βιβλιογραφία στην απουσία ιστορικών μελετών για την καταστροφή αλλά και την εν γένει ιστορία των κοινοτήτων τους που είναι σημαντική για να κατανοηθούν οι συνέπειες του εγχειρήματος αυτού⁵. Τα τελευταία χρόνια, όμως, όλο και περισσότεροι ερευνητές νιώθουν την ανάγκη να ασχοληθούν με το θέμα των Εβραίων με αποτέλεσμα να πληθαίνουν οι μελέτες⁶. Η ιστορική έρευνα έχει χρησιμοποιήσει ένα ευρύτατο φάσμα πηγών, χρησιμοποιώντας και τις νεότερες οπτικές μεθόδους⁷. Το Ολοκαύτωμα⁸ ως γεγονός είναι ένα από μόνο του σημαντικό καθώς μας βοηθά να κατανοήσουμε τις ρίζες και τις συνέπειες των προκαταλήψεων, του ρατσισμού και της δημιουργίας στερεοτύπων σε μια κοινωνία. Τα τελευταία χρόνια οι περισσότεροι ιστορικοί έχουν στραφεί στη μελέτη του Ολοκαυτώματος ως γεγονός και της μνήμης του⁹ και στην περίπτωση της Άρτας είναι ιδιαίτερος έντονο. Δεν υπήρξε συστηματική καταγραφή της μνήμης των ανθρώπων όσον αφορά στην καθημερινή τους ζωή πριν το γεγονός της βίαιης συγκέντρωσής τους με προορισμό τα στρατόπεδα. Αναλυτικότερα, σε αυτή την εργασία θα εξετάσουμε τις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν με το χριστιανικό πληθυσμό της πόλης¹⁰. Θα ανιχνεύσουμε την καθημερινή κοινωνική τους ζωή, τις συλλογικές αναπαραστάσεις και τις μνημονικές πρακτικές. Τέλος, θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε την υλική υπόσταση της

⁴Βλ. Peter Kenez, *The Coming of the Holocaust from Antisemitism to Genocide*, Cambridge University Press, 2013, p. 289-294 και Moishe Postone, *Οι ιστορικοί και το Ολοκαύτωμα, μετάφραση Αχιλλέας Φωτάκης, επιμέλεια- επίμετρο: Σάββας Μιχαήλ, εκδόσεις Ισνάφι, Ιωάννινα 2006, σελ. 13-50.*

⁵Henriette-Rika Benveniste, "The idea of exile: Jewish accounts and the Historiography of Salonika revisited", στο *Εβραϊκές Κοινότητες ανάμεσα σε ανατολή και Δύση, 15ος-20ος αιώνας: Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου(Ιωάννινα, 21-23 Μαΐου 2015)*, εκδόσεις Ισνάφι, Ιωάννινα 2016, σ. 31-52.

⁶Εβραϊκές Κοινότητες ανάμεσα σε ανατολή και Δύση, 15ος-20ος αιώνας: Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου(Ιωάννινα, 21-23 Μαΐου 2015), εκδόσεις Ισνάφι, Ιωάννινα 2016.

⁷Henri- Irene Marrou, «Πως εννοούμε το επάγγελμα του ιστορικού», στο *Η ιστορία και οι μέθοδοι της*, επιμέλεια Charles Samaran, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1979, τ. Α', σελ. 382-389.

⁸Βλ. περισσότερες πληροφορίες στα βιβλία Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης, *Το ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδος 1941-1944, (Από γερμανικά και ελληνικά αρχεία με φωτοτυπίες επίσημων εγγράφων)*, βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., Αθήνα 1996, σελ. 19-32 και Richard Harwood, *Μύθος ή Ολοκαύτωμα β. 000. 000 νεκροί; Β' έκδοσις*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα, Ιούνιος 1986, σελ. 80-92.

⁹Σολομών Εσθέρ, «Ιστορία, μνήμη και αναπαράσταση: παρουσιάζοντας το Ολοκαύτωμα στα εβραϊκά μουσεία της Ελλάδας», στο: *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, Αντωνίου Γ., Δορδανάς Στρ., Ζάικος, Μαραντζίδης (επιμ.), Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011, σελ. 477- 515

¹⁰Αλβανός Ραϋμόνδος, «Κοινωνικές και πολιτικές όψεις της συνύπαρξης Χριστιανών και Εβραίων στην πόλη της Καστοριάς», στο Γ. Αντωνίου, Στρ. Δορδανάς, Ν. Ζάικος, Ν. Μαραντίδης (επιμ.), *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011, σελ. 353-378.*

μνήμης όπως για παράδειγμα, μέσα από το μνημείο που αφορά την συγκεκριμένη κοινότητα μέσα από τις αφηγήσεις των κατοίκων της Άρτας, Εβραίων και Χριστιανών. Οι αφηγήσεις αποτελούν εκούσιες μαρτυρίες με σκοπό την ιστορική τεκμηρίωση, ακολουθούν διάφορες μορφές της πραγματολογικής αναπαράστασης, δηλαδή του λόγου με αναφερόμενο ένα πραγματικό γεγονός και εξετάζονται μέσα στην παράδοση της ιστοριογραφίας και της αυτοβιογραφίας¹¹. Η ιστορία των ατόμων και των διαπροσωπικών σχέσεων, η περιγραφή των ψυχολογικών αντιδράσεων, η αναφορά σε λεπτομέρειες θεωρούνται σημαντικό υλικό για την ιστορία που ασχολείται με τις ανθρώπινες πραγματικότητες¹². Όταν διαθέτουμε περισσότερες από μια αφηγήσεις για τα συμβάντα στον ίδιο χώρο, κατά την ίδια χρονική περίοδο και τις ίδιες συνθήκες, διευκολύνεται ο έλεγχος της αξιοπιστίας μέσα από διασταυρώσεις και συγκρίσεις.

Όπως αναφέραμε παραπάνω επιλέξαμε ως χώρο που θα εργαστούμε την πόλη της Άρτας. Η πόλη αυτή αποτελεί διοικητική διαίρεση της περιφέρειας Ηπείρου, στο νοτιοανατολικό τμήμα της. Η Άρτα, όπως μας είναι σήμερα γνωστή, είναι χτισμένη στα ερείπια της αρχαίας Αμβρακίας τα τείχη της οποίας προστάτευαν την ευρύτερη περιοχή. Αργότερα, κατά τη βυζαντινή περίοδο, η ορθόδοξη κοινωνία κτίζει σχέσεις με τους Οθωμανούς και Εβραίους κατοίκους καθώς κάνουμε λόγο για μια πόλη με έντονο το στοιχείο της πολυπολιτισμικότητας¹³, μέχρι την προσάρτηση της πόλης στην Ελλάδα και την εξάλειψη των Οθωμανών το 1881. Μετά από αυτό το γεγονός ζούσαν στην πόλη χριστιανοί και Εβραίοι αρμονικά μέχρι τις 25 Μαρτίου 1944 που συγκεντρώθηκαν οι Εβραίοι από τους Γερμανούς για να σταλούν στο Άουσβιτς. Χρονικά εξετάζουμε την εβραϊκή κοινότητα μέχρι το 1959, χρονιά κατά την οποία διαλύθηκε νομικά η κοινότητα της πόλης και οι ελάχιστοι επιζώντες μετανάστευσαν προς την Αθήνα ή το Ισραήλ μέσα από τις μνήμες των κατοίκων της Άρτας που έζησαν και θυμούνται γεγονότα, άτομα και καταστάσεις από εκείνη την εποχή.

Η μελέτη εκτός από την εισαγωγή κατανέμεται σε έξι κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο που αφορά τη μνήμη, το τραύμα της μνήμης και τη λήθη προσπαθούμε να διασαφηνίσουμε τις έννοιες καθώς και να αναφέρουμε θεωρητικές και μεθοδολογικές

¹¹ Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Το ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 11-12.

¹² Antony Seldon- Joanna Papworth, *By word of mouth, 'Elite' Oral History*, Methuen, Λονδίνο 1987, σελ. 36-52.

¹³ Μιχαήλ Κορδώση, «Μεσαιωνική Άρτα, Τοπογραφία- Κοινωνία, Αφιέρωμα στην Μεσαιωνική Άρτα», *Περιοδικό 'Σκουφάς'*, Βραβείον Ακαδημίας Αθηνών 1975, Τόμος ΙΔ', τεύχος 102, Άρτα 2011, σελ. 223-230.

προσεγγίσεις πάνω στο θέμα αλλά και στη μέθοδο που χρησιμοποιήσαμε στην εργασία. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζουμε την ιστορία της Εβραϊκής Κοινότητας μέσα από τη μνήμη και τις αναπαραστάσεις του τύπου της εποχής και των συνεντεύξεων από τους πληροφορητές για τους Εβραίους πολίτες. Το τρίτο κεφάλαιο είναι το κύριο μέρος και αφορά τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ χριστιανών και Εβραίων και διαγράφονται μέσα από τη μνήμη τόσο της μιας όσο και της άλλης ομάδας. Το σχολείο, το σπίτι, το φαγητό, η γειτονιά, η συναγωγή το νεκροταφείο είναι τα υποκεφάλαια καθώς ενεργοποιούν τη μνήμη. Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζουμε τις οικονομικές και επαγγελματικές σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί στην περιοχή της Άρτας. Ακολουθεί το πέμπτο κεφάλαιο που αφορά τη μνημειοποίηση της μνήμης και σε αυτό γίνεται λόγος για την υλική υπόσταση της μνήμης μέσα από το μνημείο των Εβραίων και άλλες μνημονικές πρακτικές που χρησιμοποιεί η ίδια η πόλη αλλά και η νοηματοδότηση που έχει για τους αρτινούς πολίτες. Στο έκτο κεφάλαιο ουσιαστικά ολοκληρώνουμε την εργασία με την επιστροφή όσων επέζησαν από τα κρεματόρια στην πόλη της Άρτας, τη διαμονή τους και τη νομική διάλυση της Εβραϊκής κοινότητας το 1959. Ακολουθεί ο επίλογος, η βιβλιογραφία, οι πηγές και το παράρτημα των συνεντεύξεων δηλαδή όλα όσα βοήθησαν στην ολοκλήρωση της μελέτης.

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για την ολοκλήρωση της εργασίας στηρίζεται σε συνδυασμό μεθόδων όπως είναι η επιτόπια έρευνα, η προφορική μαρτυρία, η αρχειακή και βιβλιογραφική έρευνα. Το υλικό το παρέχει η ανάλυση των προφορικών μαρτυριών και ιστοριών ζωής που καταγράφηκαν κατά το διάστημα 2014-2016, οι γραπτές πηγές και η σχετική βιβλιογραφία. Σε σχέση με την αρχειακή έρευνα αναφέρουμε ενδεικτικά ότι μελετήθηκαν τα Δημοτικά Αρχεία, τα αρχεία του Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς», το Ληξιαρχείο και το Υποθηκοφυλακείο, τα σχετικά υλικά του Εβραϊκού Μουσείου της Αθήνας και τα Γενικά Αρχεία του Κράτους. Επίσης, σημαντικός αρωγός στην ολοκλήρωση της εργασίας αποτέλεσαν οι τοπικές εφημερίδες και τα περιοδικά τα οποία είχαν ασχοληθεί με την εβραϊκή κοινότητα. Στο σημείο αυτό κρίνω σκόπιμο να αναφέρω ότι για να εκπονηθεί η συγκεκριμένη εργασία αντιμετωπίστηκαν κάποιες δυσκολίες. Αρχικά, υπήρχε μεγάλη βιβλιογραφία σχετική με το Ολοκαύτωμα αλλά και τη ζωή άλλων κοινοτήτων αλλά στην περιοχή της Άρτας οι μελέτες ήταν ελάχιστες. Το Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος στην Αθήνα ιδρύθηκε με σκοπό τη συλλογή, μελέτη, διατήρηση και έκθεση των κειμηλίων που αντικατοπτρίζουν τη ζωή, τα ήθη, τα έθιμα,

την ιστορία και τις παραδόσεις του ελληνικού εβραϊσμού· ο φάκελος όμως για την Άρτα είναι περιορισμένος διότι δεν είχαν ασχοληθεί ερευνητές συστηματικά όπως έγινε με άλλες πόλεις της Ελλάδας όπως για παράδειγμα τη Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα ή το Βόλο. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι δεν έχουν διασωθεί και πολλά αντικείμενα από τους Εβραίους της Άρτας όπως έγινε σε άλλες πόλεις και μπορούμε να τα δούμε στις προθήκες του μουσείου. Όσοι εργάζονταν στο μουσείο ήταν ευγενέστατοι αλλά γνώριζαν ελάχιστα για τη συγκεκριμένη πόλη ώστε να με παραπέμψουν στο να βρω επιπλέον βιβλιογραφικό υλικό. Ίσως, το γεγονός της διάλυσης της εβραϊκής κοινότητας πριν πολλά χρόνια και οι χαλαρές σχέσεις των Εβραίων που κατοικούσαν στην Αθήνα ή στο Ισραήλ με την ιδιαίτερή τους πατρίδα δε δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες ώστε με τη βοήθεια της τοπικής αρχής να καταγραφεί σημαντικό κομμάτι της ιστορίας τους μέσα στην κοινότητα. Επίσης, το θέμα αυτό ξεκίνησα να το μελετώ συστηματικά από το 2014 αλλά την περίοδο εκείνη το μεγαλύτερο μέρος των Εβραίων που ζούσαν στην πόλη πριν από την β' παγκόσμιο πόλεμο είχε πεθάνει. Μοναδικός επιστών είναι ο κύριος Ισαάκ Μιζάν, ο οποίος κατοικεί στην Αθήνα και στην αρχή αρνούνταν να μου εξιστορήσει το οτιδήποτε γιατί νόμιζε ότι είμαι δημοσιογράφος και μου έλεγε χαρακτηριστικά: *«Όσα έχω ζήσει τα έχω πει. Είναι όλα στο DVD· δεν έχω κάτι άλλο να πω κοπέλα μου, τα έχω πει όλα γι' αυτό το θέμα»*.

Εκτός, όμως, από τους Εβραίους κατοίκους, αρκετοί αρτινοί που είχαν σχέσεις μαζί τους και θα μπορούσαν να μου εξιστορήσουν περισσότερα για την περίοδο εκείνη και να με βοηθήσουν στην έρευνά μου, λόγω ηλικίας είχαν πεθάνει. Ακόμη, θα ήθελα να αναφέρω ότι παρόλο που οι άνθρωποι στις διάφορες υπηρεσίες ήταν εξυπηρετικοί και με βοηθούσαν να βρω τα αρχεία που χρειαζόμουν· κανονικά θα έπρεπε να υπήρχε ηλεκτρονική πρόσβαση στα αρχεία αυτά και να δημιουργηθεί μια βάση δεδομένων στην οποία ο κάθε μελετητής θα μπορούσε να βρίσκει τα στοιχεία που θέλει και του είναι χρήσιμα.

Τέλος, από την τοπική βιβλιογραφία που χρησιμοποίησα θα ήθελα να παραθέσω ενδεικτικά κάποια βιβλία που με βοήθησαν στο να κατανοήσω καλύτερα κάποια στοιχεία για την κοινότητα. Το βιβλίο του Κωνσταντίνου Α. Τσιλιγιάννη, «Η Εβραϊκή Κοινότητα Άρτας»¹⁴, το οποίο ήταν ένα πλήρως καταρτισμένο βοήθημα. Το βιβλίο αυτό ολοκληρώθηκε με τη βοήθεια υλικού που είχε δώσει η Ισραηλιτική

¹⁴Κ. Τσιλιγιάννης, *Η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας*, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδας, 2004.

κοινότητα και ανατέθηκε η συγγραφή του στον Κ. Τσιλιγιάννη επειδή δεν υπήρχε άλλο βιβλίο ή άρθρο πριν από αυτό που να δίνει τόσα στοιχεία για την κοινότητα. Το βιβλίο αυτό αναμφισβήτητα είναι μεγάλος βοηθός για κάποιον που προσπαθεί να κατανοήσει τον τρόπο λειτουργίας της κοινότητας διότι περιέχει συνεντεύξεις από άτομα που είχαν ζήσει την εποχή που μελετά. Κάποιες πληροφορίες ως προς τα ιστορικά γεγονότα, όμως, σε σύγκριση με άλλες ιστορικές πηγές μπορούν να αναθεωρηθούν. Ένα ακόμη άρθρο που αναφέρεται στην εβραϊκή κοινότητα είναι αυτό της Σοφίας Μπισκανάκη¹⁵. Το άρθρο αυτό αναφέρει συνοπτικά κάποιες γενικές πληροφορίες για την εβραϊκή κοινότητα όπως για την ιστορική της αναδρομή και για την κοινωνικο-οικονομική της άνοδο. Το άρθρο είναι αρκετά περιεκτικό αν και μικρό σε έκταση. Το βιβλίο «Η μνήμη αφηγείται την πόλη, προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου», το οποίο βοήθησε στη γενικότερη δομή της εργασίας καθώς περιέχει αντίστοιχη έρευνα για την περιοχή των Ιωαννίνων

Δε θα μπορούσα να παραλείψω γενικότερα τα άρθρα του περιοδικού «Χρονικά», τα οποία χρησιμοποίησα κατά ένα μεγάλο βαθμό στη βιβλιογραφία μου. Τα άρθρα αυτά εκδίδονται από την Ισραηλιτική Κοινότητα και με βοήθησαν να κατανοήσω σε βάθος όχι μόνο την ιστορία των Εβραίων κατοίκων της Άρτας αλλά και όλων των περιοχών της Ελλάδος καθώς στο κάθε τεύχος υπήρχε αναφορά σε κάθε πόλη, στα γεγονότα πριν τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο και μετά. Έτσι, ο αναγνώστης έχει μια συλλογική εικόνα των κοινοτήτων και του πληθυσμού που τις απάρτιζε. Η Ισραηλιτική Κοινότητα με το συγκεκριμένο περιοδικό στοχευμένα προσπαθούσε να καταγράψει στοιχεία της μνήμης των ανθρώπων που επέζησαν ώστε να μη λησμονηθούν με το πέρασμα του χρόνου.

¹⁵Βλ. Σοφία Μπισκανάκη, «Η Ισραηλιτική Κοινότητα της Άρτας», περιοδικό 'Χρονικά', τόμος ΚΣΤ, αρ. φύλ. 187, Σεπτ- Οκτ. 2003, σελ. 5-9.

Κεφάλαιο I

Μνήμη, Τραύμα της Μνήμης και Λήθη: θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις

Ποια είναι η έννοια της μνήμης; Πως ακριβώς μπορεί κάποιος να ορίσει τη μνήμη ως συλλογική; Η μνήμη είναι η μελέτη των συλλογικών μορφών της υποκειμενικότητας, της συλλογικής μνήμης που κατά τον Halbwachs, αποτελεί βασική της διάσταση¹⁶. Στις αρχές του 20ου αι. ο Γάλλος κοινωνιολόγος Mayrice Halbwachs, μίλησε για την αποκαλούμενη «κοινωνική μνήμη» υποστηρίζοντας ότι πρόκειται για μια ενεργό διαδικασία αλληλεπίδρασης με τους άλλους, η οποία διαμορφώνεται από το παρόν και την κοινωνία αλλά και διαμορφώνει την κοινωνική πραγματικότητα. Την κοινωνική διάσταση της μνήμης τόνισε και ο Blondel, ενώ ο Janet υποστήριξε ότι «ένα μεμονωμένο άτομο δεν έχει μνήμη και δεν χρειάζεται να έχει», αναδεικνύοντας τη σημασία που έχει η κοινωνία στη διαμόρφωση της μνήμης.

Ο P. Nora στην εισαγωγή του στο *Lieux de Memoire* αναφέρει ότι: «Μιλούμε τόσο πολύ περί μνήμης επειδή δεν υπάρχει πλέον... Η συνείδηση του χάσματος με το παρελθόν συγχέεται με την αίσθηση μιας μνήμης θρυμματισμένης` αλλά αυτό το ξέσχισμα ξυπνά ακόμη αρκετή μνήμη για να μπορούμε να θέσουμε το πρόβλημα της ενσάρκωσης της... Οι μνημονικοί τόποι γεννώνται και παίρνουν ζωή από την αίσθηση ότι δεν υπάρχει πλέον αυθόρμητη μνήμη, ότι πρέπει να δημιουργηθούν αρχεία, να τηρηθούν συμβολαιογραφικές πράξεις, να διατηρηθούν οι επέτειοι, να διοργανωθούν εορτασμοί, να απαγγελθούν επικήδειοι, όλες αυτές οι ενέργειες δεν είναι φυσικές... η διάλυση της μνήμης εξαγοράζεται από μια γενικευμένη επιθυμία καταγραφής».¹⁷

Η μνήμη ως αντικείμενο έρευνας της κοινωνικής ανθρωπολογίας μπήκε στο προσκήνιο στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, τότε που η βαρύτητα της Ιστορίας δόθηκε σε υποκείμενα περιθωριοποιημένα και που μέχρι την περίοδο αυτή ήταν μακριά από τις γραπτές και επίσημες πηγές. Τότε ήταν που το «νέο πεδίο» μετατόπισε το ενδιαφέρον του προς το φύλο, την κοινωνία, τη μετανάστευση. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να

¹⁶Κωνσταντίνα Μπάδα, *Συλλογική μνήμη και πολιτισμικές ταυτότητες* (πανεπιστημιακές παραδόσεις), Γιάννενα 2010, σελ. 6

¹⁷Βλ. Ρ. Μπενβενίστε- Θ. Παραδέλλης (επιμέλεια), «*Διαδρομές και τόποι της Μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*», *Μνήμη και Ιστοριογραφία*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Φεβρουάριος 1995), εκδόσεις Αλεξάνδρεια, πανεπιστήμιο Αιγαίου, σελ. 20.

θυμηθεί αποτελεσματικά παρά μέσα στην κοινωνία, με την παρουσία ή την επίκληση, με τη συνδρομή των άλλων ή των έργων τους¹⁸. Η μνήμη καταρχάς αποτελεί μια διαλεκτική του παρελθόντος με το παρόν - δομεί το παρόν του παρελθόντος¹⁹-και σε καμία περίπτωση δεν είναι ατομική, παρά το γεγονός ότι εκφράζεται ως τέτοια. Η μνήμη είναι συλλογική και σχετίζεται κατά κανόνα με τους τόπους μνήμης ή τα μνημονικά ίχνη. Ο άνθρωπος έχει την ικανότητα μέσω των φυσικών λειτουργιών της να ενεργοποιεί εντυπώσεις ή πληροφορίες οι οποίες έχουν παρέλθει και τις οποίες τις αναπαριστά ως πληροφορίες παρελθούσες²⁰. Εάν αυτό που βλέπουμε σήμερα τοποθετείται στο πλαίσιο παλαιότερων αναμνήσεων μας, συμβαίνει και το αντίστροφο: οι αναμνήσεις προσαρμόζονται στο σύνολο των τρεχουσών αντιλήψεων²¹.

Κατά τον Ζακ Λε Γκοφ κατά τη διάρκεια της προϊστορικής περιόδου στις κοινωνίες στις οποίες η γραφή δεν έχει κάνει την εμφάνισή της ακόμη, η συλλογική ταυτότητα των πληθυσμιακών ομάδων θεμελιώνεται πάνω σε μύθους. Ειδικότερα, πάνω σε μύθους που αφορούν την καταγωγή ή το κύρος των κυρίαρχων οικογενειών κύριο μέσο έκφρασης του οποίου είναι οι γενεαλογίες και η τεχνική γνώση που μεταβιβάζεται με πρακτικές συνταγές στις οποίες διεισδύει η θρησκευτική μαγεία²².

Η μνήμη (ατομική) εξαρτάται και εντάσσεται στο κοινωνικό πλαίσιο που το ιστορικό υποκείμενο έζησε, έδρασε και αλληλοεπηρεάστηκε κατά τον ίδιο, ενώ παράλληλα αποτελεί διαφορετική θέαση από κοινού της συλλογικής μνήμης μιας ομάδας. Αυτό τι σημαίνει; Ότι η συλλογική μνήμη δεν είναι ένα κομμάτι ενιαίο και νεκρό, αλλά πολλαπλώς σημασιοδοτούμενο. «Η μνήμη μιας ομάδας εκδηλώνεται στις ατομικές μνήμες» μας λέει ο Γάλλος στοχαστής. Η μνήμη επίσης δεν είναι κάτι το νεκρωμένο, το απολιθωμένο και το μουσειακό, δεν είναι συντηρητέα, τουναντίον, αυτή αναπλάθεται και λαβαίνει όσες σημασίες και νοήματα ανάλογα με τη χρονική στιγμή που το υποκείμενο την εξωτερικεύει και προσπαθεί με αυτή τη βάση να δώσει νόημα σε μια παρούσα κατάσταση²³. Η θεμελιώδης μνημοτεχνική πράξη είναι η αφήγηση, δηλαδή η κοινοποίηση μια πληροφορίας κατά τον Λε Γκοφ. Η αφήγηση στις διάφορες μορφές της είναι η αρχή της ιστορίας. Δεν πρόκειται για απλή μνήμη

¹⁸ Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, (μτφ. Τίνα Πλύτα), Παπαζήσης, Αθήνα 2013

¹⁹ Αντώνης Λιάκος, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο*; Πόλις, Ιστορία, Αθήνα, 2005², Η επινόηση της παράδοσης 94-98.

²⁰ Ζακ Λε Γκοφ, *«Ιστορία και μνήμη»*, εκδόσεις Νεφέλη, Ιστορία, σελ. 87.

²¹ Maurice Halbwachs, *ό.π.*, σελ. 47.

²² Ζακ Λε Γκοφ, *ό.π.*, σελ. 95.

²³ Ρ. Μπενβενίστε- Θ. Παραδέλλης, *Ανθρωπολογία της μνήμης*, *ό.π.* σελ. 27- 35.

που έτσι κι αλλιώς δεν μπορεί να ταυτιστεί με την ιστορία αλλά για ιστορική μνήμη, για διαχείριση της μνήμης ή διευθέτηση του παρελθόντος, που κατά κανόνα επηρεάζεται ή χειραγωγείται από το παρόν.²⁴

Δεν μπορούμε να συζητούμε το θέμα της μνήμης χωρίς να αναφερθούμε στην προφορικότητα, σ' αυτό το παραδοσιακό εργαλείο της επικοινωνίας. Ο προφορικός λόγος επανακαλύφθηκε το '60 περίπου όπου με την Νέα Ιστορία τίθεται και το θέμα των ιστορικών υποκειμένων ως υποκειμένων της ιστορικής αλλαγής. Μέχρι τότε υποκείμενα τέτοια θεωρούνταν πρωτίστως οι υψηλές προσωπικότητες και ορισμένες μορφές συλλογικότητας όπως το έθνος, το κόμμα, η θρησκεία. Οι προφορικές πηγές έρχονται με τέτοιο τρόπο ώστε να δηλώσουν τόσο τον υποκειμενικό χαρακτήρα της ιστορίας²⁵, αλλά και για να φανερώσουν τον υποκειμενικό χαρακτήρα της ερμηνείας τους: μιας ερμηνείας φορτωμένης με νοήματα και συμβολική σημασία που ως ένα μεγάλο βαθμό σχετίζει το παρόν με το παρελθόν δίνοντάς του λόγο ύπαρξης.²⁶ Στις μαρτυρίες που καταγράφει η προφορική ιστορία έχουμε κάποιες αναπαραστάσεις και κάποια μοτίβα που λειτουργούν ως σύμβολα και αποκτούν στερεοτυπικό χαρακτήρα.²⁷

Η μνήμη, μπορεί να είναι έμφυλη²⁸ και ατομική αλλά κατά βάση η μνήμη από ατομική γίνεται συλλογική εφόσον τα άτομα θυμούνται ως μελή μιας κοινότητας, όπως το παράδειγμα των κατοίκων της Άρτας. Το κάθε άτομο ξεχωριστά καταθέτει τη δική του βίο-ιστορία, η οποία μαζί και με άλλες βίο-ιστορίες αποτελούν τεκμήρια ιστορικών γεγονότων. Έτσι, η μνήμη νοείται πέρα από συλλογική και δημόσια, ως επίσημη μορφή μνήμης και επινοημένη ως παράδοση²⁹. Η μνήμη παγιώνεται με τις διάφορες μορφές της και συνεχώς επαναπροσδιορίζεται³⁰. Ο Halbwachs όμως δίνει

²⁴Ελευθέριος Π. Αλεξιάκης, «Προφορική ποίηση και ιστορική μνήμη στους Έλληνες Βλάχους του Κεφαλόβρυσου (Μετζιτέ) Πωγωνίου» στο ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός», Λαογραφία και Ιστορία, συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου- Νέστορος. Επιμέλεια Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 139-151.

²⁵ποιος και γιατί γράφει ιστορία και ποια είναι τα κριτήρια του.

²⁶Μπάδα Κών/να, *ό.π.*, σ. 4

²⁷Όπως βλέπουμε στην εισαγωγή του βιβλίου Portelli Alessandro, *The death of Luigi Trastulli and other stories Form and meaning in oral history*, State University of New York Press 1991, σελ. 2-14.

²⁸Ο.π. υπ. 13, *Μνήμη και ιστοριογραφία*, σ. 21-22.

²⁹Eric Hobsbawm, Terence Ranger, *Η επινόηση της παράδοσης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2004, μτφ Θανάσης Αθανασίου, Μαζική Παραγωγή Παραδόσεων: Ευρώπη, 1870-1914, σ. 297-345.

³⁰«... Μπορούμε έτσι να πούμε ότι η συλλογική μνήμη διαμορφώνει διαρκώς πλαίσια υποδοχής του παρόντος. Συσχετίζει το παρελθόν με το παρόν έχοντας στόχο να επηρεάσει την έκβαση του παρόντος. Με τούτη την έννοια η συλλογική μνήμη πλάθει το μέλλον. . », στο *Μνήμη και εμπειρία του χώρου, Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη, η διαλεκτική στιγμής και διάρκειας*, επιμέλεια Σταύρος Σταυρίδης, Αλεξάνδρεια, 2006. σ. 13- 14.

ακόμη μεγαλύτερη σημασία στο χώρο και την παγίωση της μνήμης, τα χρονικά όρια μετατίθενται ή δεν αναφέρονται καν σε μια μαρτυρία, η έννοια του χώρου όμως είναι ένα σημείο, ίσως γιατί ο δομημένος χώρος μεταλλάσσεται σε τόπο και έχει την ιδιότητα της διάρκειας, ή ακόμη και η αλλαγή ή η μετάλλαξή του αργεί να ολοκληρωθεί. Ο χώρος είναι αυτός που διαιωνίζει τη μνήμη μιας κοινότητας, όχι με τρόπο στείο και παθητικό, αλλά με την ενεργό συμμετοχή του κάθε μέλους της ως συστατικό κομμάτι της ενεργής μνήμης. Ο Halbwachs θα καταλήξει σε τρεις γενικούς νόμους που σχετίζονται με τη σχέση της μνήμης και του χώρου και θα συναντήσουμε στην έρευνα, στον νόμο της συγκέντρωσης, της κατάτμησης και της δυαδικότητας, και αυτός ο τελευταίος λειτουργεί ενοποιητικά για παραδόσεις που προέρχονται από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες.³¹

Τι γίνεται όμως με τα κενά της μνήμης; Με τη βίαιη μετακίνηση και εγκατάσταση πληθυσμών σε νέες περιοχές, σε μη τόπους; Και με την αναπόφευκτη αποδιοργάνωση της συλλογικής μνήμης, από τη στιγμή που για να διατηρηθεί η συλλογική μνήμη πρέπει συνεχώς να αναδιοργανώνεται ο χώρος που αποτελεί και το κέντρο της κοινωνικής συνέχειας; Τότε, μας λέει ο Bastide, εκτός από την συμβολική γεωγραφία ρόλο παίζει και η κινησιακή μνήμη, και αυτό το αναφέρουμε γιατί στην περίπτωση μας οι δεσμοί με το χώρο διακόπηκαν επώδυνα και βίαια εντελώς ξαφνικά μέσα σε μια νύχτα, χωρίς τα υποκείμενα να το φαντάζονται. Στοιχείο που απαντάται και στις συνεντεύξεις των Εβραίων της Άρτας. Τα κενά της μνήμης παίζουν σημαντικό ρόλο, ενεργητικό αφού δεν οδηγούν στη λήθη. Η ομάδα αναζητεί νέα στοιχεία, από το νέο περιβάλλον που προσπαθεί να δομήσει σε οικείο τόπο, με σκοπό να καλύψει τα κενά, υπακούοντας πάντοτε στο γενικό σύστημά της. Η αλλοίωση τώρα της μνήμης έχει να κάνει με μια κατασκευή, μια νέα κατασκευή που δίνει νέο νόημα και σημασία στα γεγονότα και τις καταστάσεις. Η αλλοίωση στη μνήμη διαφέρει από το κενό³².

Στην περίπτωση όμως των Εβραίων υπάρχουν και επιζώντες από την τραυματική εμπειρία του ολοκαυτώματος. Ως όρος το «τραύμα» χρησιμοποιείται συχνά στο λόγο με αφορμή ποικίλες ατομικές και συλλογικές δεινοπάθειες του παρόντος και του παρελθόντος, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Σπανίως καθίσταται σαφές τι ακριβώς εννοείται και ποια δυναμική περιγράφει. Η έννοια του

³¹Ο.π. σελ. 29- 31.

³²Πρβ. κ. *Τα θραύσματα της συλλογικής μνήμης: Roger Bastide*, στο *Διαδρομές και τόποι της μνήμης Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, ό.π., σελ. 31-32.

πολιτισμικού τραύματος αναδύθηκε στο πλαίσιο του «ισχυρού προγράμματος» της πολιτισμικής κοινωνιολογίας του Jeffrey Alexander. Βασικές συνιστώσες της είναι η «ταυτότητα», το (αρνητικό) «συναίσθημα» και η «μνήμη»³³.

Το πολιτιστικό τραύμα γεννιέται όταν τα μέλη μιας ομάδας έχουν υποστεί ένα φρικιαστικό γεγονός το οποίο αφήνει ανεξίτηλα σημάδια στη συνείδησή τους, σηματοδοτώντας τις μνήμες τους για πάντα και αλλάζοντας παντοτινά και αμετάκλητα τη μελλοντική τους ταυτότητα³⁴. Η προσέγγιση αυτή δίνει βάρος στην κατασκευή του τραύματος μέσω κοινωνικών διαδικασιών, το τραύμα δηλαδή είναι κάτι το οποίο «κατασκευάζεται» και βιώνεται ως τέτοιο μέσω της κοινωνικής του κατασκευής. Για να γίνει πολιτιστικό τραύμα πρέπει να υποστεί μια διαδικασία κοινωνικής νοηματοδότησης, να σημασθεί δηλαδή και να γίνει κοινωνικώς αποδεκτό ως «τραύμα». Έτσι, το πολιτισμικό-κοινωνικό τραύμα συνεπάγεται τη συνειδητοποίηση μιας κοινής θέσης· πρέπει να ορισθεί κοινωνικά ως τέτοιο, να επηρεάσει τα συστήματα αναφοράς μιας ολόκληρης κοινωνίας ή έστω ενός σημαντικού τμήματός της, να αλλάζει κατεστημένους ρόλους, κανόνες και αφηγήσεις. Να λειτουργήσει, με άλλα λόγια, ως ολικό κοινωνικό γεγονός και να μη συνιστά απλώς την αθροιστική έκφραση πολλών ατομικών οδυνηρών βιωμάτων³⁵.

Η διαδικασία της κοινωνικής κατασκευής του πολιτισμικού τραύματος γεφυρώνει το χάσμα μεταξύ γεγονότος και αναπαράστασης μέσω της δημιουργίας συμβολικών παραστάσεων των γεγονότων (παρελθόντων, παρόντων και μελλοντικών). Αυτές οι παραστάσεις αποτελούν προτάσεις για την κοινωνική πραγματικότητα, τα αίτιά της και τις ευθύνες συγκεκριμένων ομάδων ή ατόμων. Διαγκωνίζονται, άρα, ποικίλα συμφέροντα και ενδιαφέροντα, τόσο από τα πάνω (ελίτ) όσο και από τα κάτω (λαϊκές τάξεις), καθώς η τραυματική ιδιότητα ενός γεγονότος πρέπει αναδρομικά να επικρατήσει και να ηγεμονεύσει έναντι των εναλλακτικών νοηματοδοτήσεών του.

Η πολιτισμική κατασκευή του τραύματος ξεκινά με την αιτίαση για μια πρωταρχική πληγή ή πλήγμα, την παραβίαση μιας ιερής αξίας, την ιστόρηση ενός

³³ Νίκος Δεμερτζής και Βίκτωρ Ρουδομέτοφ, «Πολιτισμικό τραύμα: μια προβληματική της πολιτισμικής κοινωνιολογίας», στο *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 28, 2011-2012, σελ. 1-19.

³⁴Alexander, J., *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*, New York: Oxford University Press, 2003, σελ. 85.

³⁵Τα πολιτισμικά τραύματα προκαλούνται από μείζονες κοινωνικές αλλαγές και ενεργοποιούνται από τραυματικές συνθήκες και καταστάσεις που ερμηνεύονται ως απειλητικές, άδικες και ανάρμοστες σύμφωνα με Sztompka, P. . *The Trauma of Social Change. A Case of Postcommunist Societies*, στο J. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley: University of California Press, (2004), σελ. 165-166.

τρομακτικού γεγονότος και καταλήγει στην απαίτηση για συναισθηματική, θεσμική και συμβολική αποζημίωση και αποπληρωμή της ‘ζημίας’ που έγινε. Αυτές οι αιτιάσεις γίνονται από συγκεκριμένες ομάδες που είναι φορείς αυτών των απαιτήσεων και μπορεί να έχουν τόσο υλικά όσο και άυλα συμφέροντα, καθώς και να προέρχονται από ποικίλα κοινωνικά περιβάλλοντα.

Τα πολιτισμικά τραύματα δεν προκύπτουν εκ του μηδενός, αλλά συνιστούν ιστορικά προϊόντα (ανα)κατασκευής. Κλασική είναι η περίπτωση των τραυματικών καταγωγικών αφηγήσεων που αφορούν την (ανα)γέννηση του έθνους: πόλεμοι, γενοκτονίες, θυσίες και απώλειες θεμελιώνουν σχεδόν πάντα την εθνική ταυτότητα. Πρόκειται για μια αλληλοδιαδοχή μνήμης και λήθης, για την επιλεκτική διαμόρφωση μιας παράδοσης βάσει της οποίας συγκροτούνται συλλογικές ταυτότητες³⁶.

Η κονστρουξιονιστική αυτή θεωρία του πολιτισμικού τραύματος βρίσκεται σε διαδικασία εξέλιξης, καθώς στην αρχική της εκδοχή αφήνει ανοικτό το ζήτημα των κοινωνικών διαδικασιών μέσω των οποίων είναι δυνατόν οι συλλογικότητες να προχωρήσουν πέραν του τραύματος, δηλαδή προς ένα μετα-τραυματικό μέλλον. Συγκεκριμένα, η θεωρία αφήνει ανοιχτά όλα τα ενδεχόμενα. Το Ολοκαύτωμα στην τραγική αφήγησή του μετατρέπεται σε ένα τραύμα που στοιχειώνει την ανθρωπότητα «για το καλό της».

Η ερμηνεία αυτή, όμως, δεν εξαντλεί το ζήτημα καθώς μας αφήνει να στοχαστούμε τη διεργασία του πένθους και της ενσωμάτωσης της τραυματικής εμπειρίας στους μηχανισμούς αναπαραγωγής του κοινωνικού συστήματος ώστε να εκλείψουν ή να περισταλούν τα αρνητικά συναισθήματα που τη συνοδεύουν. Έτσι, τα υποκείμενα αυτά έπρεπε να ανανεώσουν τη σχέση τους με τη μνήμη κυρίως. Η λειτουργία της μνήμης είναι υποσυνείδητη και υπόκειται στη διαμεσολάβηση του χρόνου και των εμπειριών. Είναι επίσης επιλεκτική αλλά όχι αυθαίρετη. Έχει σημασία να αντιληφθούμε τι λησμονούν οι άνθρωποι και τι συγκρατούν σε πρώτο επίπεδο. Σε δεύτερο επίπεδο να κατανοήσουμε τι θέλουν να πουν και τι όχι. Ο ρόλος της ιστοριογραφίας είναι να μεταμορφώνει τις αναμνήσεις σε αντικείμενα γνώσης. Αλλιώς η λήθη παράγει σιωπές που δεν πρέπει να αναπαραχθούν ως ιστοριογραφικές σιωπές³⁷.

³⁶Βλ. Δεμερτζής Ν., *Ο Λόγος του Εθνικισμού. Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Σάκκουλα., 1996, σελ. 95-100 και Misztal, B., *Theories of Social Remembering*, Maidenhead: Open University Press, 2003, σελ. 37-49, 139-145.

³⁷Οντέτ Βαρόν- Βασάρ, ό.π., σελ. 33.

Η δημόσια ή επίσημη μνήμη και ο τρόπος που αυτή παγιώνεται, πώς παγιώνεται το εθνικό αφήγημα από την κρατική εξουσία, την κυρίαρχη καλύτερα μορφή εξουσίας σε μια ομάδα ή κοινότητα ή ευρύτερα σε ένα κράτος³⁸. Ως μορφές επίσημης μνήμης μπορούμε να θεωρήσουμε τόπους, μνημεία, τελετές, ακόμη και το ρόλο της εθνικής λογοτεχνίας που στόχο έχουν την κατασκευή της ομοιογένειας ενός έθνους με απόρροια τη δημιουργία της εθνικής ταυτότητας και την επίτευξη των οικονομικών κυρίως συμφερόντων³⁹.

Τα μνημεία λοιπόν, αποτελούν μια νεωτερική μνημονική πρακτική που απαιτεί συγκεκριμένα υλικά- απτά ίχνη- όπου βέβαια συμμορφώνονται με το επίσημο εθνικό αφήγημα, πράγμα που στοχεύει σε μια ενιαία νοηματική ακολουθία και υπηρετούν αν μη τι άλλο το ισχύον κάθε φορά πρόταγμα στις περισσότερες περιπτώσεις. Είναι αυτά που αντέχουν στο χρόνο, που παγιώνουν μια συγκεκριμένη στιγμή του χρόνου και του χώρου, μιας δεδομένης ιστορικής εμπειρίας και ως μέρος δημόσιου δομημένου χώρου αποτελούν έναν τόπο, έναν απτό μνημονικό τόπο⁴⁰. Τα μνημεία όμως παγιώνουν τόσο το εθνικό αυτό πρόταγμα όσο και το εθνοτοπικό, παγιώνουν δηλαδή κάποια μορφή συλλογικής μνήμης. Η συλλογική όμως μνήμη δε γίνεται δίχως τη θεσμική μνήμη· αυτό δεν υποδηλώνει μόνο μια σχέση συνεργασίας αλλά και ανταγωνισμού. Μπορεί ωστόσο να υπάρξει η μία χωρίς την άλλη; Και στην περίπτωση που η συλλογική δεν εκφράζει την θεσμική μνήμη τότε θα την ονομάσουμε αντι-μνήμη.

Η αντί-μνήμη είναι αυτή που ο Foucault ονόμασε «countermemory», και φανερώνει όλες τις προσπάθειες αντίστασης στις επίσημες εκδοχές για την ιστορική συνέχεια. Αυτού του είδους η μνήμη αντιστέκεται στις επίσημες εντολές λήθης, της δημόσιας λήθης ή αλλιώς σιωπής, και ασκεί κριτική στη μετάβαση από ένα παρελθόν σε ένα παρόν υβριδικό και απομονωμένο από αλλαγές και ρήξεις⁴¹. Μια σιωπή, την οποία η Luisa Passerini βλέπει ως μια βαθιά πληγή, μια βίαη διαγραφή πολλών ετών

³⁸Κατερίνα Πολυχρονίδη, *Μνήμη της καθημερινής εμπειρίας της πόλης*, σ. 109- 111, (*Η Μνήμη*), στο *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, επιμέλεια Σταύρος Σταυρίδης, Αλεξάνδρεια, 2006. Καθώς και *Τόποι μνήμης*, συνέντευξη του Πιερ Νορά στην Χρυσάνθη Αυλάμη, *Ιστορ*, τχ. 14(2005), Αθήνα, σ. 179-198.

³⁹«*Τρόποι γραφής*», συνέντευξη της Λουίζα Πασσερίνι στους Γιώργο Αντωνίου και Κωστή Κορνέντη, *Ιστορ*, τχ. 14 (2005), Αθήνα, σ. 211- 223, και ειδικά σ. 220 «...*Theatres of memory: τη μετατροπή της κοινωνίας σε ένα τεράστιο εργοστάσιο μνήμης και νοσταλγίας με άπειρες θεσμοθετημένες ή/και καταναλωτικές πτυχές*».

⁴⁰Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο, εθνικισμός και νεωτερικότητα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001, σ. 235- 237.

⁴¹Ο.π. υπ. 13. *Μνήμη και ιστοριογραφία*, σ. 21-22.

από τη ζωή των ανθρώπων, η οποία μαρτυρεί ένα βαθύ τραύμα στην καθημερινή εμπειρία⁴².

Αργότερα, θα εξετάσουμε το χαρακτηριστικό της από-αποστασιοποίησης, πως το μνημείο γίνεται φιλικό, διαδραστικό και επανοικειώνεται, από σημείο που ήταν στην αρχή τώρα δε βιώνεται ως ξένο, αλλά το αντίθετο, διατηρεί δεσμούς με τα μέλη που εκφράζει ή την κοινότητα της οποίας τη μνήμη συγκροτεί.⁴³

Μνημεία και αγάλματα στημένα σε μια κοινότητα εγγράφουν μέσα τους τόσο την ιστορική όσο και την κοινωνική μνήμη. Έτσι, θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε, να επαληθεύσουμε ή να διαψεύσουμε αν αυτοί οι τόποι μνήμης συγκρότησαν και σε ποιο βαθμό την πολιτισμική ταυτότητα του Εβραίου στην κοινότητα της Άρτας ή αν αποτέλεσαν το πεδίο διαμάχης για το ποιός τελικά γράφει την πραγματική ιστορία, και τι σημαίνει η αλήθεια στα πλαίσια της βιωμένης εμπειρίας. Επίσης, αν τελικά αυτό το βίωμα καθορίζει την τωρινή ζωή και πραγματικότητα αυτών των ιστορικών υποκειμένων, ή αν εν τέλει το ίδιο το κράτος τους αναγνώρισε ως ιστορικά υποκείμενα.

Παρατηρούμε μια έντονη τάση για καταγραφή της μνήμης των ανθρώπων που κατοικούν σε έναν τόπο. Η μεταπολεμική περίοδος έχει συμβάλει στην αποσύνδεση της «επίσημης» εκδοχής της συλλογικής μνήμης, όπως αυτή προσδιορίζεται από φορείς εξουσίας, από την «ανεπίσημη» συλλογική μνήμη, όπως αυτή βιώνεται μεταξύ ομάδων-φορέων του πληθυσμού, οι οποίες μπορούν να εκφράσουν εκδοχές και ερμηνείες του παρελθόντος που βρίσκονται σε αντιδιαστολή με τις «επίσημες» εκδοχές του.

Η ανάγκη τους αυτή για καταγραφή συσπειρώνεται γύρω από τη δημιουργία αγαλμάτων και μνημείων σε κάθε πόλη. Τα μνημεία από την άλλη είναι συνδεδεμένα με ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στην περιοχή. Σκοπός είναι μέσω των αγαλμάτων και των μνημείων ο κάτοικος ή μη της περιοχής να ανακαλέσει στη μνήμη του, ως μέλος ή μη της περιοχής, τους ανθρώπους και τα γεγονότα ώστε να νιώσει μέρος του ευρύτερου συνόλου που ανήκει⁴⁴. Οι εκάστοτε αρχές πιστεύουν ότι μέσα από το άγαλμα ή το μνημείο - που ουσιαστικά αποτελούν εικόνες - μπορούν να περάσουν μηνύματα και να παγιώσουν μια ιστορική μνήμη. Σε αυτή την περίπτωση

⁴²Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν-Προφορική Ιστορία*, (μετάφραση Ρ. Β. Μπούσχοτεν- Ν. Ποταμιάνος, επιμέλεια: Κ. Μπάδα- Ρ. Β. Μπούσχοτεν, Πλέθρον, 2002, σελ. 2-5.

⁴³ Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα, 2007, σ. 242.

⁴⁴ Άννα- Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της Λήθης, Ίχνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2014, σ. 34-43.

ουσιαστικά έχουμε δυο υποκείμενα. Το ένα συνίσταται στο γεγονός ότι το ένα στοιχείο κάτι θέλει να πει ή να δείξει και αυτό αποτελεί τον πομπό. Από την άλλη πλευρά έχουμε το άλλο στοιχείο το οποίο είναι ικανό να δεχθεί, να αντιληφθεί δηλαδή τα όσα το πρώτο στοιχείο του λέει ή του δείχνει άρα αυτό αποτελεί τον δέκτη. Στο συγκεκριμένο σημείο έχουμε το δομικό σχήμα: *Πομπός-Μήνυμα-Δέκτης*.⁴⁵

Θα μπορούσαμε, ίσως, να ισχυριστούμε ότι το άγαλμα ή το μνημείο είναι το στοιχείο εκείνο μέσα σε ένα προκαθορισμένο χώρο το οποίο εκπροσωπεί κατά μια έννοια την εξουσία, καθώς αποτελεί την υλική δομή, ενός επιλεγμένου κομματιού της ιστορίας. Με το εθνικό μνημείο διασφαλίζεται ο θεσμικός χαρακτήρας ως εθνικού ιστορικού τόπου και μέσω των τελετουργιών και εορτών επενδύεται σταθερά η συμβολική και η ιεροτελεστική του διάσταση. Στην κατεύθυνση αυτή συμβάλλουν τα εγκαίνια μετά τη δημιουργία και τα αποκαλυπτήρια του αγάλματος ή του μνημείου. Ακόμη, οι εορτασμοί που διοργανώνονται στους χώρους των μνημείων συντηρώντας με αυτό τον τρόπο την αίσθηση της ταυτότητας. Οποιοδήποτε υλικό ίχνος που εξυπηρετεί αυτό το στόχο τίθεται ως έμβλημα, συμμετέχοντας στην επιβαλλόμενη συλλογική μνήμη. Έτσι το άγαλμα και το μνημείο είναι σε θέση όχι μόνο να διηγούνται ιστορία, αλλά κυρίως να δημιουργούν ιστορία προς διήγηση.

Αρχαιολογικοί χώροι, παλιά κτίρια, ερείπια, καλλιτεχνήματα, όλα τα υλικά κατάλοιπα των προηγούμενων γενεών αναδεικνύονται συνειδητά και συστηματικά σε μνημεία. Τα μνημεία αυτά έχουν μια τέτοια δυναμική μέσα σε ένα χώρο που καταδεικνύουν την απόλυτη κυριαρχία τους σε αυτόν. Ίχνη και εμβληματικά σημεία της πολιτιστικής κληρονομιάς, που αντιτίθενται ή δεν εξυπηρετούν στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης και ταυτότητας, παραμένουν ανενεργά. Είναι, λοιπόν, εμφανές ότι οι κυρίαρχες ιδέες πλάθουν, ουσιαστικά, την εικόνα του δημόσιου χώρου. Κατά τον Σταυρίδη «Μπορούμε να μιλάμε για συλλογική μνήμη μόνο στο βαθμό που αντικειμενοποιείται σε ανταλλαγές ανάμεσα σε άτομα κοινωνικά. Τέτοιες ανταλλαγές μπορεί να μεσολαβούνται από τελετουργικές δράσεις, από αφηγήσεις ή γενικά από συμπεριφορές που δίνουν μορφή σε σημαίνουσες πρακτικές. Δεν υπάρχει άλλος τρόπος για να διαπιστώσουμε τη συλλογική μνήμη παρά μόνο επιβεβαιώνοντας κοινές αναφορές καθώς αυτές κινούν συμπεριφορές εκφραστικές. Η συλλογική μνήμη είναι σε τελευταία ανάλυση τόπος παραγωγής κοινά

⁴⁵ Λυκούδης Μιχάλης, «Εικόνες της πραγματικότητας ή φανταστικά είδωλα;», περιοδικό *Πρόταση*, περιοδική έκδοση τέχνης και πολιτισμού, Ήχος και Εικόνα Αναφορά στην Άρτα και την Ήπειρο, Άρτα 1998, σελ. 255-264.

αναγνωρίσιμων νοημάτων. Οι συλλογικές μνήμες διαμορφώνονται στη διαδικασία της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και οι μορφές τους είναι ήδη καθοριστικό γνώρισμα της δυναμικής τους».⁴⁶

Έτσι, μέσω των αγαλμάτων και των μνημείων ουσιαστικά δημιουργείται μια στοχευμένη προσπάθεια δημιουργίας κοινών νοηματοδοτήσεων γύρω από κάποια σύμβολα τα οποία υποδηλώνουν την ιστορική διάρκεια, τη συνοχή αλλά και τη συνέχεια των ανθρώπων που κατοικούν σε έναν τόπο.

Όπως αναφέραμε και στην εισαγωγή σκοπός της εργασίας είναι να διερευνηθεί και να σκιαγραφηθεί η ιστορία της Εβραϊκής κοινότητας της Άρτας, η μνημονική αναφορά της πόλης στους ίδιους τους Εβραίους από τους κατοίκους και κατά πόσο δομεί την ταυτότητα των ανθρώπων. Ακόμη, εάν η διαδικασία της σιωπής και της λήθης δομεί ταυτότητα. Για να επιτευχτεί αυτός μας ο στόχος ως κύρια μέθοδος επιλέχτηκε η επιτόπια έρευνα και ως ερευνητικό εργαλείο, η συνέντευξη – ιστορία ζωής. Τα άτομα (άντρες και γυναίκες διαφόρων ηλικιών) κλήθηκαν ελεύθερα να μιλήσουν για τη ζωή τους, τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν κατά τη διάρκεια του πολέμου και τις σχέσεις που είχαν αναπτύξει με τον Εβραϊκό πληθυσμό της Άρτας. Η βιογραφική μέθοδος ανήκει στις ποιοτικές μεθόδους έρευνας των κοινωνικών επιστημών και έχει ως κύριο στόχο την κατανόηση των κοινωνικών και πολιτισμικών φαινομένων, δίνοντας έμφαση στην αφήγηση της βιωμένης ατομικής εμπειρίας και βιοϊστορίας «των σιωπηρών υποκειμένων της ιστορίας». Ο ερευνητής έχει τη δυνατότητα μέσα από αφηγήσεις ζωής, ιστορίες ζωής και προφορικές ιστορίες να συλλέξει το «αυτοβιογραφικό» υλικό, διακρίνοντας διάφορες βιωματικές όψεις της καθημερινής ζωής των ατόμων⁴⁷.

⁴⁶ Σταύρος Σταυρίδης, *ό.π.*, σελ. 13

⁴⁷ Μπάδα Κ., *ό.π.*, σ. 6-7.

Κεφάλαιο II

1) Ιστορία και μνήμη των Εβραίων

Η ιστορία των Εβραίων στην πόλη της Άρτας εκτείνεται αρκετούς αιώνες. Στην αρχαία Αμβρακία⁴⁸ σύμφωνα με τον Ιουδαίο φιλόσοφο Φίλωνα⁴⁹ δεν υπήρχε εβραϊκή κοινότητα. Δεν υπάρχουν έγκυρες πηγές για την εγκατάσταση των Εβραίων⁵⁰ στην πόλη. Κατά τον 10^ο αιώνα ήρθαν να εγκατασταθούν οι πρώτοι Ρωμανιώτες⁵¹ Εβραίοι. Προέρχονταν από την Πελοπόννησο, κυρίως από την Κόρινθο και την Πάτρα εξαιτίας διώξεων από τη Νικόπολη⁵². Το 1173 ο Ισπανοεβραίος ραββίνος Benjamin από την περιοχή της Τουδέλης επισκέφτηκε τους Εβραίους της Άρτας. Το 1246 ήρθαν Ρωμανιώτες Κερκυραίοι όταν ο Ρογήρος Β', βασιλιάς της Σικελίας και της Νεάπολης, πολέμησε τους Έλληνες και αφαίρεσε το νησί της Κέρκυρας από τη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Έτσι, η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας θεωρήθηκε μια από τις αρχαιότερες στην Ελλάδα⁵³.

⁴⁸ Δεν υπήρχαν Εβραίοι στην αρχαία Ήπειρο και κατ' επέκταση στην αρχαία Αμβρακία, βλ. επί Παύλου, (Επιστολή προς Τίτον 3, 4), βλ. Χρ. Ευελπίδη, «Εβραίοι και Έλληνες», περιοδικό *Χρονικά*, τχ. 51, 1982, σελ. 3. Η Αφέντρα Μουτζάλη, πρώην έφορος Βυζαντινών αρχαιοτήτων στην Άρτα σε άρθρο της υποστήριξε την ύπαρξη εβραϊκής εξελληνισμένης κοινότητας (σ. 92, υποσ. 36), βλ. λήμμα για την Ήπειρο του D. I. Pallas στο *Dizionario Pastritico e di antichita cristiane*, τόμ. 1(1983), στ. 1179. Λανθασμένα πιστεύω ότι υποστήριξε μια τέτοια άποψη επηρεασμένη από το άρθρο της Άννας Λαμπροπούλου που αναφέρει την ύπαρξη εβραϊκής κοινότητας στην περιοχή της Αιτωλίας («Η εβραϊκή παρουσία στην Πελοπόννησο κατά τη βυζαντινή περίοδο στο «Συλλογικό έργο. Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια : Πρακτικά του Α' Συμπόσιου Ιστορίας της Εταιρείας Μελέτης Εβραϊκού Ελληνισμού: Θεσσαλονίκη, 23-24 Νοεμβρίου 1991 / Συλλογικό έργο, Μερóπη Αναστασιάδου, Αίγλη Μπρούσκου, Άννα Λαμπροπούλου, Γιώργος Χανιώτης, Αφέντρα Γ. Μουτζάλη, Ρένα Μόλχο, Paul Dumont, Σπύρος Μαρκέτος, Hagen Fleischer, Αλεξάνδρα Καραδήμου -Γερολύμπου, Βασίλης Κολώνας, Οντέτ Βαρών- Βασάρ, Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, κ.ά. επιμέλεια Έφη Αβδελά, Οντέτ Βαρών- Βασάρ. -Αθήνα: Γαβριηλίδης, 1995, Συνέκδοση: Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, σελ. 45.

⁴⁹ βλ. Μπαρούχ Σιμπή, *Οι Εβραίοι ματιές στην μακράν ιστορία τους ως την εμφάνιση του Ισλάμ*, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα, 1971, σελ. 122-123.

⁵⁰ Οι πρώτοι Εβραίοι ήρθαν στην Άρτα και την Κέρκυρα όπως και στα Γιάννενα από τη Μέση Ανατολή. Μετά το τέλος του 3^{ου} Ρωμαιο-Ιουδαϊκού πολέμου (134 μ. Χ.), οι Εβραίοι αναγκάζονται να διαλυθούν και να διασκορπιστούν. Μωυσή Έσδρα Δ., *Η εβραϊκή Κοινότητα της Λάρισας*, έκδοση Ι. Κ. Λ., Λάρισα 2002, σελ. 11

⁵¹ Περισσότερες πληροφορίες για τους Ρωμανιώτες στο βιβλίο Θάνος Βερέμης-Φωτεινής Κωνσταντοπούλου, *Οι Έλληνες Εβραίοι*, εκδοτικός οίκος Καστανιώτη, Αθήνα 2000 και στο Πάνος Δημ. Τζιόβας, *Η εβραϊκή παρουσία στην Ήπειρο και οι Ρωμανιώτες Γιαννιωτοεβραίοι της Θεσπρωτίας*, Ιωάννινα 2015, σελ. 7-21.

⁵² Σχετικά με το θέμα περισσότερες πληροφορίες στο Alexandrow Kitroeff, 'The Jews in Greece, 1941-1944', *Journal of the Hellenic Diaspora*, τόμος XII, No3, 1985 και Γιάννης Τσουτσίνος, *Αρτινά Ιστορικά θέματα*, Άρτα 2001, σελ. 220.

⁵³ Pallas, D. I., λήμμα *Epiro*, *Dizionario Pastritico e di antichita cristiane*, τόμος 1^{ος}, στ. 1179, 1983, σελ. 90.

Ο ραββίνος Benjamin από την Τουδέλη είχε επισκεφτεί την Άρτα και ήταν ο πρώτος που αναφέρθηκε στη συγκεκριμένη κοινότητα. Είχε περιοδεύσει στη Νότια Ευρώπη και είχε συλλέξει στοιχεία για τη ζωή τους. Στο έργο του «Βιβλίο ταξιδιών» αναφέρει ότι μετά την Κέρκυρα επισκέφτηκε την Άρτα, η οποία είχε μια κοινότητα που αριθμούσε περίπου 100 οικογένειες⁵⁴, οι οποίες είχαν πνευματική και θρησκευτική δραστηριότητα. Επίσης, γνωστοποίησε ότι επί αυτοκράτορα του Βυζαντίου Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, οι αρχηγοί των Εβραίων της Άρτας ήταν ο R. Solomon και ο R. Heracles.

Ο Μιχαήλ Α΄, ιδρυτής του Δεσποτάτου της Ηπείρου, ήταν αυτός που κατοχύρωσε τις ιδιοκτησίες τους, ενώ, αργότερα ο γιος του Μιχαήλ Β΄ τους βοήθησε στην ίδρυση της πρώτης μεγάλης Συναγωγής, κοντά στο κάστρο. Η Συναγωγή αυτή ονομάστηκε Κεϊλάτ Κόντες Τασσαβίμ, που σημαίνει συνάθροιση των κατοίκων. Υπάρχει βέβαια και η άποψη των Καζουϊστών, δηλαδή των σοφιστών που ισχυρίζονταν ότι οι Εβραίοι που είχαν έρθει από την Κέρκυρα είχαν ανεγείρει μια Συναγωγή των «κερκυραίων» Εβραίων που μετονομάστηκε σε συναγωγή των «αυτοχθόνων» ή των «ρωμανιωτών»⁵⁵. Σε αυτή τη Συναγωγή λειτούργησε σχολή διδασκαλίας της εβραϊκής γλώσσας (μιντράς).

Η εβραϊκή κοινότητα αναπτύχθηκε οικονομικά ως το 1346, χρονολογία κατά την οποία υπέστη διωγμό από τον Στέφανο Ντουσάν της Σερβίας. Η επαγγελματική και κοινωνική τους ζωή διαμορφώθηκε κατά την περίοδο της ηγεμονίας των Ορσίνι, ενώ κατά την περίοδο της ηγεμονίας των Τόκων ανέπτυξαν ισχυρή οικονομία. Μετά την κατάκτηση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους Οθωμανούς και την υποταγή της Άρτας το 1449, οι Εβραίοι έζησαν αρμονικά μαζί τους. Οι Οθωμανοί τους παρεχώρησαν θρησκευτική και οικονομική ελευθερία κι αυτό είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργήσουν μεγάλες περιουσίες. Τα προνόμια που κατείχαν τους βοήθησαν στον έλεγχο του εμπορίου της περιοχής⁵⁶. Όσον αφορά στην κοινωνική ζωή των Ρωμανιωτών Εβραίων κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας είναι ελάχιστες οι πηγές μας. Αυτό το γεγονός οφείλεται είτε στην αριθμητική υπεροχή των Ισπανών

⁵⁴Andrew Sharf, *Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade (The Littman library of Jewish civilization)*, London 1971, σελ. 137, και Steve Bowman, «Ιουδαίοι στο Βυζάντιο», 1204-1453, *Χρονικά*, τχ. 117, σελ. 15-16.

⁵⁵A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire 324-1453, Volume II*, University of Wisconsin Press, 1958, σελ. 381 και Ρ. Γκιούλη, «Χρονικό της Ισραηλιτικής Κοινότητας Άρτης», *περιοδικό Σκουφάς*, τχ. Α΄, 1955, σελ. 345.

⁵⁶Κωνσταντίνου Α. Τσιλιγιάννη, *Τουρκοκρατούμενη Άρτα*, Άρτα 1992, σελ. 16, 46 σε σύγκριση με το άρθρο της Κατερίνα Μπίχτα, «Η εβραϊκή κοινότητα Τρικάλων τον 16^ο αιώνα», *Χρονικά*, τχ. 177, σελ. 8-15.

Εβραίων είτε στο γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος της ραβινικής λογοτεχνίας γράφτηκε από ισπανούς Εβραίους της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης⁵⁷.

Το 1472 ο βασιλιάς Φερδινάνδος και η Ισαβέλλα της Ισπανίας έδωξαν τους Εβραίους από την Ιβηρική χερσόνησο και αυτοί μετακινήθηκαν προς την Ιταλία και την Ελλάδα. Η Άρτα δε δέχθηκε ισπανόφωνους Εβραίους αλλά αντίθετα δέχθηκε εβραίους από την Ιταλία⁵⁸. Κυρίως δέχθηκε από την Απουλία και σε μικρότερο ποσοστό από την Καλαβρία και τη Σαρδηνία, όταν εκδιώχθηκαν το 1494. Κατά την καθηγήτρια MinnaRozen⁵⁹: *«Δεν υπήρχαν Ισπανοί Εβραίοι στην Άρτα... Οι λόγοι πίσω από τη διατήρηση του ρωμανιώτικου τρόπου ζωής στην Άρτα φαίνεται ότι ήταν αριθμητική υπεροχή της κοινότητας, το γεγονός ότι οι άλλες κοινότητες ήταν ιταλικές και όχι ιβηρικές, η δυνατή πολιτιστική βάση τους, και οι από γενεές σχέσεις τους με τον ελληνικό χριστιανικό πληθυσμό. Οι Εβραίοι της Άρτας μιλούσαν ελληνικά μέχρι το τραγικό τέλος της κοινότητας το 1944 και προσεύχονταν κατά τον ρωμανιώτικο τρόπο».*

Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι βρέθηκαν στα δυτικά τμήματα της Ελλάδας, όπως η Ήπειρος όπου υπήρχαν τρεις παλιές κοινότητες εγκαταστημένες στα Ιωάννινα, την Άρτα και την Πρέβεζα. Όσοι εγκαταστάθηκαν στην Άρτα αποτέλεσαν ξεχωριστή θρησκευτική κοινότητα και ανήγειραν δική τους συναγωγή, περίπου διακόσια μέτρα νοτιοδυτικά της «Γρέκα»⁶⁰. Αυτή την ονόμασαν «Πουλιέζα» επηρεασμένοι από την Απουλία στην οποία ζούσαν πριν. Σύμφωνα με το HalilInalcik (οι Εβραίοι στην οθωμανική οικονομία 1450-1500) πληροφορούμαστε ότι για την ενίσχυση του εμπορίου και της οικονομίας στην Κωνσταντινούπολη, αρκετοί Ρωμανιώτες από την περιοχή της Άρτας εκτοπίστηκαν εκεί από τους ίδιους τους Οθωμανούς. Τον 16^ο υπήρχαν τουλάχιστον 1500 Ρωμανιώτες Εβραίοι στην πόλη της Άρτας. Στα διοικητικά θέματα είχε δοθεί το δικαίωμα στους θρησκευτικούς ηγέτες των μη Οθωμανών να είναι επικεφαλής του λαού και της κοινότητάς τους. Έτσι, ο ραββίνος της Άρτας ρύθμιζε τα ζητήματα οικονομικής, κοινωνικής και διοικητικής φύσεως.

⁵⁷ Minna Rozen, «Οι Ρωμανιώτες στην Οθωμανική περίοδο», *Χρονικά*, τχ. 177, σελ. 3-7.

⁵⁸ Εσφαλμένη άποψη του Ρ. Γκιούλη, ότι είχαν έρθει Ισπανοεβραίοι στην Άρτα επειδή τους είχαν διώξει οι βασιλείς της Ισπανίας. Η άποψη αυτή οδήγησε αρκετούς μελετητές να ασπαστούν αυτή την άποψη και να την συνεχίσουν βλ. Ελπιδοφόρο Ιντζέμπελη, «Χριστιανοί και Εβραίοι στην Άρτα», *Χρονικά*, τχ. 182, Αθήνα 2002, σελ. 12 και Ζανέτ Μπαττίνου, «Η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας: Μια διαδρομή στο χώρο και το χρόνο», *περιοδικό Πρόταση*, Άρτα 1997, σελ. 130.

⁵⁹ Minna Rozen, *ό.π.*, σελ. 6-7.

⁶⁰ Κωνσταντίνης Δ. Κανάρης, «Αμέσως μετά το Ολοκαύτωμα», *Χρονικά*, Όργανο του κεντρικού Ισραηλιτικού συμβουλίου της Ελλάδος, τόμος ΙΖ, αρ. φύλλου 134, Νοέμβριος- Δεκέμβριος 1994, Κισλέβ- Τεβέτ 5755, σελ. 15.

Θέσπισε μια σειρά κανόνων που αφορούσαν το εμπόριο διασφαλίζοντας τα οικονομικά συμφέροντα των μελών της κοινότητας. Στη διοίκηση οι αποφάσεις έπρεπε να εγκριθούν από τον Καδή⁶¹. Υπάρχουν καταγεγραμμένες περιπτώσεις παρανομίας των Εβραίων για οικονομικά οφέλη που καταγγέλλονταν στον Καδή⁶². Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα Αρτινού Εβραίου, ο οποίος είχε αναφέρει στον Καδή τους τρόπους που χρησιμοποιήθηκαν από την εβραϊκή κοινότητα Άρτας για να αποκρυφτεί ο πραγματικός αριθμός των μελών και να μειωθεί η φορολογία. Την περίοδο εκείνη υπάρχει έντονη αντιπαλότητα μεταξύ των κοινοτήτων εξαιτίας της διοίκησης και της εξουσίας, που επιζητά η μια Συναγωγή σε βάρος της άλλης⁶³.

Ο Σουλτάνος Βαγιαζήτ προέτρεψε τους Εβραίους να ασκήσουν επαγγέλματα σχετικά με το εμπόριο και υποσχέθηκε ελευθερία κινήσεων διότι «δεν θα τους εμποδίσουν να φύγουν για να ασκήσουν το εμπόριο ή άλλα επαγγέλματα, αλλά αν φύγουν θα δώσουν μια εγγύηση για τον κεφαλικό φόρο». Από τις προϋποθέσεις εγκατάστασής τους ήταν η υπόσχεση για αποφυγή συγκρούσεων και ανταγωνισμών με τους ντόπιους καλλιεργητές, δηλαδή τους Χριστιανούς. Ενδεχομένως από την προνομιακή στάση των Εβραίων την περίοδο εκείνη δημιουργήθηκαν έριδες όχι όπως στην περιοχή των Ιωαννίνων.

Μαζί με τους Εβραίους βιοτέχνες της περιοχής δραστηριοποιούνταν και άλλα μέλη της κοινότητας ως μεταλλουργοί, αχθοφόροι, κηροποιοί, σαπυνοποιοί, και σαράφηδες. Επίσης, λογική είναι η ύπαρξη επαγγελμάτων όπως κρεοπωλών, αρτοποιών και τυροκόμων, επαγγέλματα που σχετίζονται με τις διατροφικές τους συνήθειες. Οι έμποροι δραστηριοποιούνταν σε περιοχές όπως η Σαλαγόρα, η Ραγκούζα και η Μπάστια προς την Κέρκυρα και από κει στη Βενετία. Επίσης, είχαν εμπορικές σχέσεις και με περιοχές από την Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία, τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και κυρίως με τη Θεσσαλονίκη⁶⁴. Από την μια πόλη στην άλλη υπήρχε διαφορά στην αξία των νομισμάτων με αποτέλεσμα από το εμπόριο να μη βγαίνουν πάντα κερδισμένοι. Υπάρχουν αναφορές σε τέτοια περιστατικά και για την περιοχή της Άρτας. Κατά την περίοδο αυτή ο εβραϊκός πληθυσμός μετρά περίπου

⁶¹ Argyeh Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the Fifteenth and the Sixteenth Centuries*, Leiden 1984, σελ. 66.

⁶² Όταν πέρασε ο Κοσμάς ο Αιτωλός από την πόλη της Άρτας δίδαξε στις 11/1/1778 και τον παρακολούθησαν 1400 άνθρωποι. Θέμα του ήταν η αργία της Κυριακής και η απαγόρευση του παζαριού αυτή τη μέρα. Γι' αυτό το λόγο οι Εβραίοι «πλήρωσαν τον Κατή» και τον έδιωξαν από την πόλη. Βλ. Μαρία Μαμασούλα, *Πατροκοσμάς Ιερουργός του λόγου & της πράξης*, Έκδοση Ορθοδόξου Φιλανθρωπικής, Ιεραποστολής & Πολιτιστικής Ενώσεως η «Αγία Φιλοθέη», Αγρίνιο 2001, σελ. 34.

⁶³ Argyeh Shmuelevitz, *ό.π.*, σελ. 88, 119.

⁶⁴ Argyeh Shmuelevitz, *ό.π.*, σελ. 66.

300 οικογένειες που όμως δεν είναι καταγεγραμμένες στους καταλόγους της κοινότητας για να μην επιβαρύνεται αυτή φορολογικά. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία εντάσεων για την κατανομή του φόρου⁶⁵.

Για την περίοδο που εξετάζουμε, αρκετές πληροφορίες παίρνουμε από το βιβλίο του περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί⁶⁶ που είχε επισκεφτεί την Άρτα κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του. Εκτός από την περιγραφή της πόλης δίνει παράλληλα και στοιχεία για την εβραϊκή κοινότητα, η οποία αποτελούνταν από τέσσερις συνοικίες⁶⁷.

Εξαιτίας του διαχωρισμού των δυο Συναγωγών⁶⁸ με διαφορετικούς ραββίνους, δημιουργείται ένας άτυπος ανταγωνισμός με αποτέλεσμα να ιδρυθούν δυο σχολεία για τη διδασκαλία της εβραϊκής γλώσσας και διάφοροι φιλανθρωπικοί σύλλογοι. Αυτοί ήταν ο «Χεβρά τσε δακά» [Φιλόπτωχον], «Χεβρά μπεκούρ χολέμ» [Επισκεπτών Ασθενών], «Χεβρά ακαντάθ αχίμ» [Αδελφότητα], «Χεβρά ταλμωταρά» [Σχολικής Επιτροπής] και πολύ αργότερα ο Σιωνιστικός Σύλλογος Άρτας από την υπέρμαχο της Σιωνιστικής ιδέας Χουίμι Δανιήλ. Οι δυο συναγωγές διατηρούσαν θρησκευτική αυτονομία αλλά διέφεραν ως προς τις αντιλήψεις που αφορούσαν το ηθικό και εθιμικό δίκαιο. Οι διαφωνίες τους διακρίνονται στους συναγωγικούς κανονισμούς που εκδόθηκαν κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα⁶⁹.

Ο 17^{ος} αιώνας αποτελεί κομβικό σημείο για την κοινότητα καθώς την περίοδο εκείνη παρατηρείται ομαλότητα σχέσεων. Επιβάλλεται η ρωμανιώτικη παράδοση και ενώνονται οι «χάβρες» στοχεύοντας στην αντιμετώπιση των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν. Στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα η κοινότητα είναι αναπτυγμένη με τέτοιο τρόπο που ωθεί σε κοινωνική και οικονομική άνθηση στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Παρολαυτά, εξαιτίας λοιμωδών επιδημιών⁷⁰ ο εβραϊκός πληθυσμός μειώθηκε. Τα περισσότερα εμπορικά καταστήματα ανήκουν σε Εβραίους, οι οποίοι παράλληλα ιδρύουν και λειτουργούν ιδιωτικές τράπεζες.

Ο W.W. Leake στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ταξιδεύει προς τη Βόρεια Ελλάδα και περνώντας από την πόλη της Άρτας αναφέρει ότι υπήρχαν 5.000 Έλληνες, 500 Τούρκοι και 500 Εβραίοι. Κατά τα έτη 1810-1821 ο πληθυσμός της πόλης σύμφωνα

⁶⁵ Argyeh Shmuelevitz, ό.π., σελ. 134, 170.

⁶⁶ Περιηγητής που ταξίδεψε στην Ελλάδα το 1667-1670. Περιγράφει το φρούριο και την πόλη της Άρτας και αναφέρει χαρακτηριστικά ότι από τις δεκαεπτά γειτονιές οι τέσσερις ήταν εβραϊκές.

⁶⁷ Ν. Χειλαδάκη, Εβλιά Τσελεμπί, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 1991, σελ. 255-256.

⁶⁸ Ελληνόφωνοι «Γραικοί» και Ιταλόφωνοι «Απουλιέζοι».

⁶⁹ Σοφία Μπισκανάκη, ό.π., σελ. 5.

⁷⁰ Γνωστές επιδημίες έγιναν κατά τα έτη 1736, 1737, 1769.

με τον Κυριάκο Σιμόπουλο ήταν 7000 Έλληνες, 800 Τούρκοι και 1000 Εβραίοι⁷¹. Αργότερα, ο Άγγλος περιηγητής Henry Holland⁷² αναφέρει ότι το 1812 η μεγάλη εμπορική αγορά της πόλης στον κεντρικό δρόμο ήταν ανοιχτή μέχρι αργά το βράδυ. Υπήρχαν καταστήματα για χονδρεμπόριο και λιανεμπόριο. Κύριοι έμποροι ήταν οι Χριστιανοί και οι Εβραίοι. Τα καταστήματα ήταν μικρά και εφοδιασμένα με ντόπια προϊόντα και άλλα από τη Δυτική Ευρώπη. Υπήρχαν αποθήκες για ασφαλή αποθήκευση των προϊόντων του διαμετακομιστικού εμπορίου στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία και την Αιτωλοακαρνανία. Κύρια είδη εξαγωγής ήταν: δημητριακά, ξυλεία, λάδι, βαμβάκι, καπνά και μαλλί. Τα εισαγόμενα ήταν καφές, ζάχαρη, φτηνά υφάσματα, λινά, βελούδα, διάφορα σιδηρικά, πυρίτιδα, πυροβόλα όπλα. Τα τελευταία τα εμπορεύονταν οι Εβραίοι γιατί οι Οθωμανοί τους εμπιστεύονταν περισσότερο σε σχέση με τους Χριστιανούς⁷³.

Το 1816-17 πληροφορούμαστε ότι τα μοναστήρια της Κάτω Παναγιάς, Θεοτοκιού και Βλαχέρνας περιέθαλψαν περίπου 300 οικογένειες Εβραίων και Χριστιανών. Την περίοδο εκείνη ο πληθυσμός των κατώτερων τάξεων οικονομικά και κοινωνικά Εβραίων μειωνόταν ενώ των ανώτερων τάξεων αυξάνονταν, αλλά και οι οικονομικά ευκατάστατοι εξαιτίας της πολιτικής αστάθειας⁷⁴ άρχισαν να παρακμάζουν. Ο Holland συνεχίζει να μας περιγράφει ότι το 1821 ο διευθυντής του Τελωνείου ήταν Εβραίος και έλεγχε τα πάσης φύσης εισαγόμενα και εξαγόμενα εμπορεύματα στη δογκάνα της Σαλαώρας⁷⁵ κοντά στη Σκάλα. Στη Σαλαώρα βρισκόταν ένα εξοχικό παλάτι του Αλή Πασά που είχε πολλά επιπλωμένα δωμάτια για επιφανείς εμπόρους και αξιωματούχους. Κατά τον Holland το βράδυ διανυκτέρευαν εκεί και Εβραίοι έμποροι που γλεντούσαν στον οντά όπως όλοι με κρασί και ακούγοντας ηπειρώτικα τραγούδια. Κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης του 1821, όσοι Εβραίοι μπορούσαν συμμετείχαν στους αγώνες υπέρ της

⁷¹Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1826*, Αθήνα 1985, σελ. 341. Ίσως ο W. W. Leake μας έχει δώσει λανθασμένο αριθμό Εβραίων. Διότι μέσα σε δυο χρόνια διπλασιάστηκε ο αριθμός τους από 500 είχαν γίνει 1000 άτομα.

⁷²Henry Holland, *Travel in the Ionian Isles Albania, Thessaly, Macedonis etc.*, (1812-1813), London 1815, σελ. 69.

⁷³Henry Holland, *ό.π.*, σελ. 79.

⁷⁴Η πολιτική αστάθεια δημιουργήθηκε εξαιτίας των διαδοχικών εισβολών από τους Βενετούς(1688), τους Γάλλους (1797), του Αλή Τεπενλή, πασά των Ιωαννίνων (1798) και της εξέγερσης των Ελλήνων, μάχη της Άρτας (1821) και την ανακατάληψη (το ίδιο έτος) της πόλης από τους Τούρκους.

⁷⁵Σιορόκας Γ., *Το Γαλλικό Προξενείο της Άρτας (1702-1798)*, Ιωάννινα 1981, σ. 417

ανεξαρτησίας καθώς υπήρχαν κοινά στοιχεία που τους ένωσαν με τους Χριστιανούς κατοίκους της Άρτας⁷⁶.

Το 1864 ο Dozon αναφέρει ότι ο πληθυσμός αποτελούνταν από 5000 χριστιανούς, 1900 Οθωμανούς και 1100 εβραίους⁷⁷. Το Μάρτιο του 1880 όταν μαθεύτηκε η απελευθέρωση της πόλης με διεθνή συνθήκη, λήφθηκε απόφαση από τους αρμόδιους της εβραϊκής κοινότητας και πραγματοποιήθηκε μια θρησκευτική μεταρρύθμιση. Η έκδοση έγινε στις 17 Μαρτίου 1880 και τιτλοφορήθηκε ως «Κανονισμός της εν Άρτη, Εκπαιδευτικής Εταιρίας» (Χεβρά Ταλμούδ Τορά⁷⁸) και τέθηκε σε λειτουργία ένα χρόνο μετά τον Ιούνιο του 1881⁷⁹, χρονιά κατά την οποία η Άρτα⁸⁰ παραχωρήθηκε στο Βασίλειο της Ελλάδας, μετά από το Συνέδριο του Βερολίνου τον Ιούνιο του 1878. Το μεγαλύτερο μέρος του εβραϊκού πληθυσμού υποδέχθηκαν μαζί με τους χριστιανούς στις 24/06/1881 τα ελληνικά στρατεύματα⁸¹. Οι ετοιμασίες για τη γιορτή της απελευθέρωσης είχαν ξεκινήσει από τον Μάιο. Η παράδοση της πόλης στον ελληνικό στρατό ήταν μεγάλο γεγονός. Ο υπεύθυνος της τουρκικής πλευράς ήταν ο στρατιωτικός διοικητής Χατζή Εμίν Πασά. Ορισμένοι από τους αγάδες και τους διοικητές δεν συμφωνούσαν με την απελευθέρωση της πόλης, με αποτέλεσμα πριν από την τελική απομάκρυνση των στρατευμάτων να διεξαχθούν φόντοι και μικροσυμπλοκές.

⁷⁶Henry Holland, *ό.π.*, σελ. 78-79.

⁷⁷Dozon, επίτιμος Πρόξενος της Γαλλίας στα Ιωάννινα, «Πρέβεζα και Άρτα, στατιστική και εμπορική σημείωση», *Σκουφάς*, τχ. 62-63, Άρτα 1982, σελ. 226-233.

⁷⁸Το κείμενο Ταλμούδ Τορά είναι εγχειρίδιο που περιέχει οδηγίες θρησκευτικού και κοσμικού περιεχομένου και συντάχθηκε σε τρεις γλώσσες, εβραϊκά, ελληνικά και ιταλικά.

⁷⁹Chaim Peare, Reubens Brookes, *Βασικές αρχές Ιουδαϊσμού*, Αθήναι 1964, σελ. 95.

⁸⁰Η Θεσσαλονίκη και η Άρτα προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα τον Ιούνιο του 1881. Με το Συνέδριο του Βερολίνου (Ιούνιος 1878) ανατράπηκαν οι ρυθμίσεις που προβλέπονταν στην Κωνσταντινούπολη με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου το Φεβρουάριο του 1878.

⁸¹Περισσότερες πληροφορίες πάνω στο θέμα στο βιβλίο του Σεραφείμ Α. Ξενοπούλου, *Ιστορικών Δοκίμων περί Άρτης και Πρεβέζης*, Αθήναι 1884.

2) Αναπαραστάσεις των Εβραίων μέσα από τον τύπο και τις προφορικές μαρτυρίες

Αρκετές ενέργειες δείχνουν ότι ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης χάρηκε με την ένταξη της Άρτας στο Ελληνικό κράτος. Εφημερίδες της εποχής αλλά και διάφορα βιβλία σκιαγραφούν ένα πρότυπο συγκεκριμένο για τους Εβραίους της εποχής. Όπως διαβάζουμε στην εφημερίδα της Άρτας για τη γιορτή ένταξης υφάνθηκαν πολλές ελληνικές σημαίες. Δυο από αυτές διακρίθηκαν για τη δουλειά τους: η μια ανήκε στην αδελφή του μητροπολίτη Σεραφείμ Α', την οποία βοήθησαν μαθήτριες να τη υφάνει και η άλλη ανήκε στις μαθήτριες της εβραϊκής κοινότητας⁸². Παράλληλα οι Αρτινοί καταστηματάρχες της οδού Σκουφά, κυρίως οι Εβραίοι⁸³, είχαν χρωματίσει τις προσόψεις και τις πόρτες των καταστημάτων με τα χρώματα της Ελληνικής σημαίας ως ένδειξη χαράς και νίκης. Είναι λογικό σε μια τέτοια περίοδο που πρέπει να ανυψώσουν το αίσθημα υπερηφάνειας για την πατρίδα να σχολιάζεται στον τοπικό τύπο η δημιουργία ελληνικής σημαίας και η διάκριση για τον τρόπο που αυτή έχει υφανθεί⁸⁴.

Μετά την απελευθέρωση, στις 28 Ιουνίου, εντός του φρουρίου της πόλης οργανώθηκε μια γιορτή κατά την οποία ο Μητροπολίτης ευλόγησε τις σημαίες των στρατιωτικών μονάδων. Ακολούθησαν ομιλίες του Μητροπολίτη, του Αρχιεραββίνου και του Δημάρχου⁸⁵. Μετά το τέλος της δοξολογίας έγινε συγκέντρωση όλων των Εβραίων στη συναγωγή «Απουλιέζα» στην οποία μίλησε ο αρχιεραββίνος Χαΐμ Ισής για τη σημασία της ένωσης:

«...Δια της προσαρτήσεως των χώρων τούτων εις το ελληνικόν βασίλειον, ημείς εισερχόμεθα ίνα μετάσχωμεν νέας πολιτικής διαθήκης, της διαθήκης της συνταγματικής Ελλάδος, ένθα άπαντες οι πολίται οιουδήποτε θρησκευάματος ίσοι

⁸² Δημήτριος Καρατζένης, *Η εκατονταετηρίς της Άρτης 1881-1981*, Αθήνα 1982, σελ. 54.

⁸³ Όπως μας πληροφορεί ο Δημήτριος Καρατζένης, ό.π., σελ. 22. Οι Εβραίοι τις παραμονές της απελευθέρωσης θέλοντας να αγοράσουν σε χαμηλές τιμές κάποια μεγάλα εμπορικά καταστήματα των Οθωμανών διέδωσαν τη φήμη ότι όταν φύγει ο τουρκικός στρατός οι Τούρκοι θα υπέφεραν και οι γυναίκες τους δεν θα είχαν το δικαίωμα να φορούν γασμάκ (φερετζέ) και έτσι θα φανερόνταν το πρόσωπο των άσχημων γυναικών. Έτσι, από φόβο και ντροπή οι Τούρκοι έμποροι άρχισαν να πουλούν σε εξευτελιστικές τιμές τα εμπορεύματα και τα υπάρχοντα τους. Όταν το τέχνασμα έγινε γνωστό ήδη οι Εβραίοι είχαν αγοράσει τα περισσότερα μαγαζιά.

⁸⁴ Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, 'Το Ολοκαύτωμα: Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαραστάσης', ανακοίνωση στο συνέδριο του ΙΜΧΑ Οι Εβραϊκές Κοινότητες της Ν. Α. Ευρώπης, Θεσσαλονίκη 30 Οκτ. - 3 Νοεμ. 1992, (στα πρακτικά υπό δημοσίευση).

⁸⁵ Εφημερίδα Άρτα, έτος Α', αρ. 1. Άρτα 20-09-1881, σελ. 1-4.

θεωρούνται ενώπιον του νόμου και εν μόνον δίκαιον, μια μόνη δικαιοσύνη άπαντας διέπει... δεώμεθα του Υψίστου, όπως επιδαψιλεύη ευδαιμονίαν επί τον φιλόστοργον βασιλέα ημών Γεώργιον Α΄, επί την Σεπτήν βασιλισσαν Όλγαν, επί τον διάδοχον Κωνσταντίνον και επί όλον τον βασιλικόν Οίκον, ως και εγώ ικετεύω Κύριον τον Θεόν ημών, «ευλογήσαι πάντας, στήσαι το όνομα αυτού εφ΄ υμών και μυριοπλασίως πληθύναι υμάς». Ζήτω ο βασιλεύς– Ζήτω το ελληνικόν έθνος»⁸⁶.

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα είναι έντονη η πολιτική χροιά του αρχираββίνου, ο οποίος υποστηρίζει την ένωση της πόλης με το ελληνικό κράτος και παράλληλα προσδοκά σε διατήρηση ισχυρών δεσμών και εύνοιας από τον βασιλιά της χώρας, γεγονός που φανερώνεται στο λεξιλόγιο και στο ύφος που χρησιμοποιεί όπως για παράδειγμα η χρήση της λέξης *φιλόστοργος*. Στο τέλος της ομιλίας κλείνει με τυπικό χαιρετισμό για τον βασιλιά της χώρας και το έθνος που δηλώνει την πλήρη «υποταγή» στο πολίτευμα της βασιλείας.

Στις 16 Αυγούστου έγινε η επίσημη ορκωμοσία των Ελλήνων πολιτών ενώπιον του Μητροπολίτη για τους Χριστιανούς και του Αρχираββίνου για τους Εβραίους⁸⁷. Στις 16 Σεπτεμβρίου επισκέφτηκε ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ την πόλη και ο Αρχираββίνος εκφώνησε λόγο⁸⁸ για να τιμήσει την επίσκεψη αυτή:

«Μεγαλειότατε! Οι Ισραηλίται της Άρτης, οι μετ΄ αφάτου χαράς και θελκτικών προαισθημάτων πανηγυρίσαντες την επί των επάλξεων των νέων Ελληνικών χωρών αναστήλωσιν της τρισεβάστου κυανόλευκου σημαίας, σπεύδουσι σήμερα ίνα προσαγορεύσωσι την ελπιδοστεφή Υμών άφιξιν ενθάδε, και ίνα δι΄ εμού διαβεβαίωσι την Υ. Μ. ότι εν παντί χρόνω θέλετε εύρει αυτούς ηνωμένους μετά των άλλων πολιτών προς υπεράσπισιν του Θρόνου και της Πατρίδος. Μεγαλειότατε! Από πολλού ήδη γινώσκομεν ότι Υμείς τυγχάνετε πατήρ μάλλον ή βασιλεύς του Έθνους η δε υμέτερα Κυβέρνησης διευθύνει ο πολιτικόν σκάφος εμπνεόμενη υπό των γενναιοπρεπών αισθημάτων της αγάπης και της δικαιοσύνης η δε φιλόστοργος Ελλάς εκτείνει αφειδώς τας

⁸⁶ Εφημερίδα Άρτα, έτος Α΄, αρ. 1. Άρτα 20-09-1881, σελ. 2. Για ολόκληρο το απόσπασμα βλ. παράρτημα.

⁸⁷ Δημήτριος Καρατζένης, ό.π., σελ. 31.

⁸⁸ Ο λόγος προδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «Άρτα», του Ιακώβου Κάου, 20/09/1881, σελ. 1-2.

*μητρικάς πτέρυγας δια φιλελευθέρων θεσμών αμυνομένη και προστατεύουσα
άπαντα αδιακρίτως τα εαυτής τέκνα.⁸⁹».*

Ο λόγος που εκφωνήθηκε δομείται ακριβώς στο ίδιο μοτίβο με το προηγούμενο απόσπασμα. Η εφημερίδα της εποχής κατά κύριο λόγο εξυπηρετεί πολιτικές σκοπιμότητες⁹⁰. Στη συγκεκριμένη περίπτωση παρατηρούμε την έντονη συνύπαρξη δυο διαφορετικών θρησκευτικών ομάδων- χριστιανών και εβραίων- οι οποίοι είναι ενωμένοι για το κοινό καλό του τόπου τους. Πιστεύουν στο ίδιο όραμα της ένωσης και αυτό, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, είναι σημαντικό για τη χώρα.

Στις 17/9 ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ επισκέφτηκε το εβραϊκό σχολείο μετά από πρόσκληση του Αρχираββίνου. Οι Εβραίοι είχαν στρώσει κόκκινα χαλιά και τον υποδέχτηκαν μέλη της εβραϊκής κοινότητας όπως ο Μιχαήλ Μπέσου, Μουσής Τζάφου και Σαλώμ Ιωχανά. Οι μαθητές έψαλαν ύμνο για τον βασιλιά και τον έραναν με λουλούδια⁹¹. Για το γεγονός η εφημερίδα «Μη χάνεσαι»⁹² περιγράφει την υποδοχή του βασιλιά και αναφέρει χαρακτηριστικά για τον αρχираββίνο:

«Τον Βασιλέα προσεφώνησε και ο Αρχираββίνος των Ισραηλιτών. Περίεργος άνθρωπος ο Ραββίνος αυτός. Γέρων, ολίγον κυφός, φέρων φέσιον ερυθρόν περιστρεφόμενον μελανή ταινία, νέλους εις τους οφθαλμούς και μακρόν λευκόν και ποδήρη χιτώνα. Είναι γλυκύτατος, αλλ' εις τους τρόπους του ευχερώς αναγνωρίζοντο της τουρκικής δουλείας ίχνη». Και συμπληρώνει: «Την Άρταν οικούσι σταθερώς πλείστοι Ιουδαίοι, προθύμως και πιστώως εκπληρούντες πάσας τας υπό των νόμων πηγάζουσας υποχρεώσεις. Εις τας συναγωγάς αυτών διέκρινα προσευχομένους Ευζώνους, κομψώς και αρειμανίως φέροντας την Φουστανέλλαν. Ήσαν Ιουδαίοι στρατιώται⁹³».

Μετά την προσάρτηση της Άρτας στην Ελλάδα αναχώρησε το 1/3 περίπου του εβραϊκού πληθυσμού από την πόλη διότι με την προσάρτηση είχε αποκοπεί η

⁸⁹ Βλ. Δημήτριος Καρατζένης, ό.π., σελ. 50-51.

⁹⁰ Δέσποινα Παπαδημητρίου, Ο αθηναϊκός τύπος στον 20ο αιώνα: συνεχείς και νέες τάσεις, 1922-1974 από το βιβλίο Λουκία Δρούλια, Ο Ελληνικός τύπος 1784 ως σήμερα ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002, σελ:71-80 καθώς και Γιώργου Ν. Σκλαβούνη, Ιστορία του τύπου, σελ: 151-159.

⁹¹ Γενικά Αρχεία του Κράτους: Ημερολόγιον ταξιδιού του Βασιλέως Γεωργίου του Α΄ εις την Ήπειρον τω 1881 ολίγον μετά την απελευθέρωσιν, Ημερομηνία: πέμπτη 17 Σεπτεμβρίου 1881.

⁹² Εφημερίδα «Μη χάνεσαι», εκδότης Γαβριηλίδης, Αθήνα, 20-09-1881.

⁹³ «Επιστολαί», *Περιοδικό Χρονικά*, τχ. 51, 1982, σελ. 13

πόλη από τον κάμπο με αποτέλεσμα να μειωθεί η εμπορική κίνηση. Ακριβή πληθυσμιακή εικόνα δεν έχουμε για την περίοδο· οι γνώσεις μας βασίζονται στο «Δοκίμιο» του Σεραφεΐμ Ξενόπουλου που αναφέρει ότι πριν την απελευθέρωση ζούσαν στην Άρτα 160 οικογένειες Εβραίων. Όμως στην απογραφή της 3^{ης} Ιουλίου κατεγράφησαν 617 Εβραίοι (318 άντρες και 299 γυναίκες)⁹⁴. Τα χρόνια που ακολούθησαν οι σχέσεις μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών ήταν άριστες κατά τον Γαβριηλίδη ο οποίος είχε γράψει χαρακτηριστικά στην εφημερίδα του: «*Εκ τούτων, αλλά και προσωπικής εμπειρίας μεταγενεστέρας καταδήλως μαρτυρείται η αγαστή σύμπνοια ήτις επεκράτει μεταξύ Χριστιανών και Εβραίων εις την Άρταν*⁹⁵».

Αργότερα, το 1913 μετά την απελευθέρωση της υπόλοιπης Ηπείρου από τους Οθωμανούς η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας μέχρι και το 1919 δεν είχε αναγνωριστεί επίσημα από το ελληνικό κράτος. Με το θέμα αυτό είχε ασχοληθεί ο πρόεδρος Ιακώβ Γκανής και ο γραμματέας Βίκτωρ Ελιέζερ, οι οποίοι είχαν καταθέσει γραπτή παρακλητική αίτηση στους βενιζελικούς βουλευτές, αδελφούς Καραπάνου. Η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου εξέδωσε νόμο για τις Ισραηλιτικές κοινότητες⁹⁶. Έτσι, το 1920 αναγνωρίστηκε η εβραϊκή κοινότητα ως νομικό πρόσωπο με απόφαση του πρωτοδικείου Άρτας και λάμβανε μέρος επίσημα στις κοινωνικές και πνευματικές εκδηλώσεις της πόλης. Τα επόμενα χρόνια είχε σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή καθώς αρκετά μέλη της είχαν εκλεγεί ως δημοτικοί σύμβουλοι⁹⁷.

Την επόμενη δεκαετία το γεγονός που προκαλούσε μεγάλο πρόβλημα, όχι μόνο σε τοπικό επίπεδο αλλά σε ευρωπαϊκό, ήταν η άνοδος του φασιστικού κινήματος σε χώρες όπως η Ιταλία και η Γερμανία. Η στρατιωτική συνεργασία Ιταλίας και Γερμανίας δημιούργησε προβλήματα γενικότερα στην Ευρώπη καθώς οδήγησε σε πόλεμο με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες⁹⁸. Κατά την περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου πολλοί Αρτινοί Εβραίοι έλαβαν μέρος στο Αλβανικό μέτωπο⁹⁹. Συγκεκριμένα οι Αρτινοί πολίτες, είτε ήταν Χριστιανοί είτε Εβραίοι, συμμετείχαν στο 3/40 Σύνταγμα αρτινών ευζώνων που βρισκόταν στην πρώτη

⁹⁴Ευστράτιος Πατσαλιάς, «Η δημογραφική ανέλιξη του νομού Άρτας (1881-1907)», *Σκουφάς*, τ. Θ', τχ. 80-81, 1993, σελ. 281-284.

⁹⁵Συλλογικό έργο, *οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο*, ό.π., σελ. 90 στην υποσημείωση 36 της σελίδας.

⁹⁶Ν. 2456/1920 και δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 173/2-8-1920.

⁹⁷Λ. Βλάχου, «Οι Εβραίοι της Άρτας», *περιοδικό Αρτηνή Ευθύνη*, τχ. 75, 1992, σελ. 7.

⁹⁸Βλ. έκρηξις του Β' Παγκοσμίου πολέμου στο Ευαγγέλου Αποκορίτου υποστρατήγου Ε. Α., *Ιστορικά Γεγονότα, ενδιαφέροντα την Ελλάδα κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1979, σελ. 19-24.

⁹⁹Ηλία Σαούλ Μιζάν, «Η εβραϊκή κοινότητα Άρτας», *Χρονικά*, τχ. 105, τόμος ΙΒ', 1989, σελ. 18.

γραμμής¹⁰⁰. Η Ισραηλιτική κοινότητα Αθηνών εκ μέρους όλων των κοινοτήτων είχε δημοσιεύσει επιστολή σύμφωνα με την οποία προέτρεπαν όλους τους Εβραίους να υπερασπιστούν την πατρίδα με όποιο τρόπο μπορούσαν και να ενισχύσουν οικονομικά τον εθνικό αγώνα. Κατά την περίοδο της Ιταλογερμανικής κατοχής¹⁰¹ αρκετοί Εβραίοι συνεργάστηκαν με την ομάδα των «τεσσάρων Ν» (Νίκο Σταμούλη, Νίκο Λαγοπάτη, Νίκο Καραβασίλη και Νίκο Ζέρβα).

«Ένα βράδυ είχε έρθει και ο Εμίλ Σαμπάς και μας άφησε άναυδους. Όρμησε σαν αστραπή μόνος του και με απaráμιλλο θάρρος έσκισε όλες τις προπαγανδιστικές προκηρύξεις από το περίπτερο του Ταμπάκη μέχρι το εμπορικό στου Ασλανίδη, φθάνοντας χωρίς να το καταλάβει κοντά στη πλασκομαντατούρ. Ποιος το περίμενε αυτό; Κανείς... Ο Γερμανός σκοπός άκουσε εκείνη τη στιγμή ένα μικρό θόρυβο και φώναξε μεσ' τη νύχτα- αλτ! Ποιος είναι; ... αλτ! Ο Σαμπάς τότε και μόνο τότε συνειδητοποίησε ότι είχε προχωρήσει σχίζοντας με αμόκ τα τοιχοκολλημένα γερμανικά χαρτιά πέραν του δέοντος, μέχρι το στρατιωτικό διοικητήριο των Ναζί. Τρόμαξε, σάστισε και κρύφτηκε στην εσοχή μιας πόρτας και λούφαζε. Ύστερα σιγά σιγά πήγαμε. Τον πήραμε και τρέξαμε στα σοκάκια προς τα ψαροπλιά για να κρυφτούμε μέσα σε παλιοκασόνες. Το πρωί ξεκινήσαμε με κάθε προφύλαξη για τα σπίτια μας, έχοντας μπροστά μας τον γενναίο. Ο Σαμπάς, το Εβραιοπούλο, ήταν αυτός που θα λέγαμε ο μικρός ήρωας των παιδικών μας χρόνων».¹⁰² (Ν. Καραβασίλη)

Αρκετοί ήταν αυτοί που κατέφυγαν στα βουνά των Τζουμέρκων ως μοναδική ελπίδα σωτηρίας για να πολεμήσουν και να σωθούν¹⁰³. Οι συνέπειες του πολέμου

¹⁰⁰ Απαντάται το όνομα του στρατιώτη Ισαάκ Σαμουήλ στον επίσημο κατάλογο των φονευθέντων Ελλήνων Εβραίων στον ελληνοϊταλικό πόλεμο με αριθμό 43, βλ. στο *περιοδικό Χρονικά*, τχ. 128, σελ. 10, Αναφέρεται ότι ο εβραίος στρατιώτης Αντάλ Χαϊμ πεθαίνει στην Άρτα από γάγγραινα στις 13-02-1941 (Ληξιαρχείο Άρτας).

¹⁰¹ Ο Μητροπολίτης Άρτας Σπυρίδων Γκινάκας είχε επισκεφτεί τον Γερμανό στρατιωτικό διοικητή και υπέβαλε ενυπόγραφο αίτημα να μην φορούν οι Εβραίοι περιβραχιόνιο με το αστέρι του Δαβίδ ως διακριτικό, διότι αυτό το γεγονός ανησυχούσε τους Εβραίους της πόλης για πιθανή σύλληψη τους στο μέλλον. Οι Γερμανοί όμως δεν ικανοποίησαν το αίτημα του Μητροπολίτη, ο οποίος τους είχε ειδοποιήσει να φύγουν στα βουνά αλλά αυτοί δεν υπάκουσαν για να μη χάσουν την περιουσία τους.

¹⁰² Συνέντευξη από Κ. Τσιλιγιάννη, μέρος της δημοσιευμένο στο βιβλίο του Τσιλιγιάννη, 2004 ό.π., σελ. 41.

¹⁰³ Περισσότερες πληροφορίες για την Κατοχή βλ. Βαγγέλης Τζούκας, «Η Άρτα της Κατοχής και της Αντίστασης- μία συνοπτική επισκόπηση» στο http://emfilios.blogspot.gr/2011/07/blog-post_11.html σ. 1-7.

είναι οδυνηρές για τα υποκείμενα καθώς αλλάζει η ίδια τους η ζωή εξαιτίας των αποφάσεων που λαμβάνουν.

«Όταν το 1944 συνέλαβαν όλους τους Εβραίους εγκαταλείψαμε τα σπίτια μας με έπιπλα, κειμήλια, πίνακες, φωτογραφίες και όλα τα υπάρχοντα μας τα οποία πήραν οι φτωχοί χριστιανοί και τώρα τα κατέχουν ως δικά τους. Εγώ η Βικτωρία Μιώνη, 21 ετών τότε, μαζί με τον άνδρα μου πήραμε το μωρό μας την Εσθηρούλα και πήγαμε στο Πέτα. Εκεί μερικοί κρυφοί αντάρτες επιτάζανε ζώα και μας πήραν στην Χώσεψη με τις χειρότερες καιρικές συνθήκες και μας φόρτωσαν στο σαμάρι το μωρό και σκέπασαν με μια φλοκάτη λόγω μεγάλης βροχής. Το μωρό μας ήταν εκτεθειμένο 14 ώρες στην ψύχρα και στη βροχή και όταν φτάσαμε στην Χώσεψη είχε 41 πυρετό. Για να το σώσουμε πήγαμε σ' ένα κινητό νοσοκομείο των ανταρτών και το βάλουμε σε μια σκάφη με κρύο νερό. Επέζησε αλλά δυστυχώς έμεινε εφ' όρου ζωής παράλυτη η άτυχη Ρούλα μας. Στη Χώσεψη ήρθαν περίπου 10 Αρτινοί Εβραίοι και έγιναν αντάρτες και πολέμησαν τους Γερμανούς παίρνοντας εκδίκηση για το ολοκαύτωμα των ομοθρήσκων τους. Θυμάμαι τον εβραίο γιατρό, αξιωματικό του ΕΛΑΣ τον Λάζαρο Ελιέξερ και τα αδέρφια του Ηλία και Ισαάκ. Μετά από 5 μήνες, όταν απελευθερώθηκε η Ελλάδα από τους Γερμανούς, φύγαμε για την Αθήνα και πήγαμε στον Ευαγγελισμό όπου παρουσιάσαμε το χρονιάρικο κορίτσι μας στο γιατρό Μπαρτζώκα αλλά μας είπε ότι δυστυχώς θα μείνει για μια ολόκληρη ζωή παράλυτο. Μας υπόδειξαν να το βάλουμε σ' ένα ίδρυμα αλλά εγώ μια πονεμένη μάνα το κράτησα κοντά μου 52 χρόνια και υποφέραμε, μια ολόκληρη ζωή, ως όψονται τα κτήνη οι Γερμανοί¹⁰⁴». (Βικτωρίας Μιώνη- Γκιούλη)

Στην Άρτα, στις 23 Μαρτίου του 1944 έφτασε επιστολή-διαταγή της Γκεστάπο, με την οποία οι γερμανοί πήραν από το Δημαρχείο της Άρτας ονομαστική κατάσταση των Αρτινών Εβραίων με τις διευθύνσεις τους. Το βράδυ στις 24 Μαρτίου οι δυνάμεις του Γερμανικού στρατού με επικεφαλής τον διοικητή και υπό την επίβλεψη κλιμακίου της Γκεστάπο περικύκλωσαν τις εβραϊκές συνοικίες στο κέντρο της Άρτας και συνέλαβαν 352 Εβραίους. Αυτοί οδηγήθηκαν βίαια, χωρίς να τους επιτραπεί να πάρουν μαζί τους χρήματα, ρούχα ή τρόφιμα στον τόπο συγκέντρωσης,

¹⁰⁴ Απόσπασμα από συνέντευξη βλ. Κώστας Χαρίλ. Βάγιας, *Η Άρτα του Πολέμου και της Κατοχής- αναφορές και μνήμες με βάση το ημερολόγιο του ιερέως Σταύρου Παπαχρήστου, Μελέτες για την Άρτα 5*, έκδοση Μουσικοφιλολογικού συλλόγου «Ο Σκουφάς», Άρτα 2004, σελ. 237-238.

που ήταν ο κινηματογράφος «Ορφεύς» του Βασιλή Τσολιά στην πλατεία Κιλκίς. Από την επόμενη μέρα έστειλαν όλες τις εβραϊκές οικογένειες στο Birkenaw. Τα υπάρχοντά τους όπως έπιπλα, κλινοσκεπάσματα, ρούχα, κειμήλια, χρυσαφικά, πίνακες, κλπ., συγκεντρώθηκαν στο Καπνεργοστάσιο της πόλης που βρισκόταν μπροστά από το Βυζαντινό κάστρο, ακριβώς δίπλα από το ρολόι. Όσα από αυτά ήταν πολύτιμα κατασχέθηκαν από τους Γερμανούς και μεταφέρθηκαν στη Γερμανία ενώ όσα ήταν άνευ αξίας λεηλατήθηκαν¹⁰⁵.

«Στις 24/03/1944 συνελήφθησαν όλες οι Εβραϊκές οικογένειες της Άρτας. Οι Γερμανοί προμηθεύτηκαν καταστάσεις όλων των εβραϊκών οικογενειών κατά σπίτι εβραϊκό με διεύθυνση, οδό και αριθμό από το δήμο Αρταίων επί Δημάρχου Ράγγα¹⁰⁶. Αντίθετα στην Αθήνα με άμεση επέμβαση του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού καταστράφηκαν όλα τα αρχεία κι οι οικογενειακές καταστάσεις των Αθηναίων Εβραίων και ειδοποιήθηκαν να φύγουν και να κρυφτούν όπως μπορούν. Στην Άρτα την 3^η ημέρα από την σύλληψη τους οι Εβραίοι προωθήθηκαν από τους Γερμανούς με γερμανικά φορτηγά στο Αγρίνιο, όπου εκεί τους συγκέντρωσαν σε αποθήκες καπνού και παρέμειναν εκεί 3 μέρες, μετά με τρένο τους πήγαν στο Κρυονέρι και από εκεί με βαπόρι στην Πάτρα, τους συγκέντρωσαν σε μια αποθήκη και την επόμενη μέρα σε εμπορικά τρένα μετέφεραν όρθιους, νηστικούς εξουθενωμένους τις οικογένειες των Εβραίων της Άρτας στο Άουσβιτς από όπου δεν επέστρεψαν ποτέ...¹⁰⁷».
(Βίκτωρα Σαμπά¹⁰⁸)

Τη νύχτα της 24^{ης} και της 25^{ης} Μαρτίου 1944, 352 Εβραίοι από την Άρτα συνελήφθησαν από μονάδα SS Gestapo που είχε έρθει από το Αγρίνιο. Οδηγήθηκαν με φορτηγά στο Αγρίνιο. Οι Εβραίοι παραδόθηκαν στα χέρια των Ταγμάτων

¹⁰⁵Γενικότερα στις πόλεις της Ηπείρου όπως στην Άρτα, στα Γιάννενα και στην Πρέβεζα μέσα από τις συνεντεύξεις παρατηρούμε ότι πρόκειται για κοινή βιωμένη εμπειρία.

¹⁰⁶Στο μεγαλύτερο ποσοστό των συνεντεύξεων αναφέρεται ότι οι Εβραίοι αντάρτες του ΕΛΑΣ, Βιδάλ και Σαντίκ είχαν σφάξει τον κατοχικό δήμαρχο Ράγγα στο σπίτι του, ως εκδίκηση, επειδή οι Γερμανοί είχαν πάρει τη λίστα με τα ονόματα και τις διευθύνσεις των Εβραίων από το Δημαρχείο και μετά κατέφυγαν στο Ισραήλ.

¹⁰⁷Συνέντευξη μέρος της δημοσιευμένο στο βιβλίο του Τσιλιγιάννη, 2004, ό.π., σελ. 49.

¹⁰⁸Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη λίστα ονομάτων που κατέφερε το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο να διασώσει για την περιοχή της Άρτας βλ. *Βιβλίο Μνήμης*, έκδοση Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου της Ελλάδος, Αθήνα 1979, σελ. 139-147. Για την πόλη το ποσοστό ελάττωσης ήταν 84% (από 384 κατοίκους σώθηκαν οι 60) όπως φαίνεται στον πίνακα σελ. 9.

Ασφαλείας ή «Τσολιάδων» του Αγρινίου που είχαν στρατολογήσει οι Γερμανοί και την επόμενη μέρα ελέγχθησαν τα υπάρχοντα των Εβραίων και λεηλατήθηκαν¹⁰⁹.

«[--]Το βράδυ της 24^{ης} Μαρτίου 1944 καθόμαστε όλη η οικογένεια γύρω από το μαγκάλι και διαβάζαμε αποσπάσματα από την παλαιά διαθήκη... Πριν λίγες μέρες είχε κατέβει από το βουνό όπου ήταν αντάρτης ο λοχαγός Ιωάννης Σταμούλης και τον φιλοξενούσαμε. Κατά τις 8 περίπου το βράδυ ακούσαμε να κτυπάνε δυνατά την πόρτα μας. Νομίσαμε πως ήρθαν να συλλάβουν τον Σταμούλη¹¹⁰ και αμέσως τον κρύψαμε στο πατάρι του δευτέρου ορόφου... δεν μας ειδοποίησε κανένας για το πογκρόμ¹¹¹ και όταν ανοίξαμε την πόρτα μπήκαν στο σπίτι μας Γερμανοί με έναν χωροφύλακα και μας είπαν: «Πάρτε λίγα αναγκαία πράγματα και πάτε γρήγορα στην πλατεία Κιλκίς». (Ισαάκ Μιζάν¹¹²)

Η περιοχή του Αγρινίου, περιοχή στην οποία μεταφέρθηκαν οι Εβραίοι της Αρτας, αποτέλεσε τόπο συλλογικής μνήμης σε όλες τις συνεντεύξεις. Παγιώθηκε ως σημείο αναφοράς σχεδόν για όλους τους πληροφορητές¹¹³.

«Το βράδυ της 24/09/1944 οι Γερμανοί είχαν συγκεντρώσει βίαια τους Εβραίους στο κινηματογράφο «Ορφεύς» του Βασίλη Τσολιά. Την επόμενη πήγαμε Αρτινόπουλα χριστιανοί να τους δώσουμε μπομπότα και ελιές. Αντίκρισα δυο σκοπούς Γερμανούς με τα μάουζερ στα χέρια τους. Στα ανοιχτά παράθυρα του σινεμά βλέπαμε κεφάλια να ακουμπάνε στα περβάζια με κατακίτρινα πρόσωπα και δακρυσμένα μάτια. Πλησιάσαμε προς τους σκοπούς και τους δείξαμε τι φέρναμε κάνοντας νοήματα ότι θέλουμε να τους δώσουμε,

¹⁰⁹Yitzhak Kerem, “Οι Εβραίοι του Αγρινίου στον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο”, στο Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος Πόλεμος, η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σελ. 79-88.

¹¹⁰Ο Ιωάννης Σταμούλης ήταν λοχαγός και είχε υπηρετήσει κατά τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940-1941 στον 6° λόχο του 3/40 Συντάγματος των Αρτινών Ευζώνων. Στο λόχο του είχε υπηρετήσει ο Αρτινός Εβραίος Σαμουήλ Μιζάν.

¹¹¹Είναι γενικευμένη η αντίληψη ότι οι Εβραίοι οδηγήθηκαν στην εξόντωση τους σαν πρόβατα επί σφαγή, χωρίς να προβάλουν καμία αντίσταση. Βλ. Randolph Braham, “The Jewish Councils. An Overview”, Unanswered Questions: Nazi Germany and the Genocide of the Jews”, ed. Francois Furet New York Schocken Books, 1989, σελ. 252.

¹¹²Συνέντευξη μέρος της δημοσιευμένο στο βιβλίο του Τσιλιγιάννη, 2004, ό.π. σελ. 50-54. Η ίδια συνέντευξη απαντάται και στο βιβλίο Δημήτρης Χρ. Βλαχοπάνος, *Ισαάκ Μιζάν Αριθμός βραχίονα 182641 μυθιστόρημα*, εκδόσεις arigoshora, Αθήνα 2016, σ. 39-67. Στην περίπτωση του Ισαάκ Μιζάν παρατηρούμε μια παγιομένη μνήμη και ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο στις συνεντεύξεις του. Όλες οι συνεντεύξεις αναφέρουν τα ίδια στοιχεία με σχεδόν ίδιες λέξεις και εκφράσεις.

¹¹³Βλ. αντίστοιχες μαρτυρίες στο Yitzhak Kerem, *Οι Εβραίοι του Αγρινίου στον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό.π. καθώς και Κ. Μπάδα, Σιωπές και μνήμες της πόλης των Ιωαννίνων στη δεκαετία τους 1940, στο Η μνήμη αφηγείται την πόλη, προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου, συλλογικό, εκδόσεις Πλέθρον, Μάιος 2016, σ. 229-249.

αλλά αυτοί απότομα και με άγριο ύφος μας προγκήσαν ουρλιάζοντας «Ράους, ράους». Όταν αργότερα οι Γερμανοί μεταφέρανε τους συλληφθέντες Αρτινούς Εβραίους με ολόκληρες τις οικογένειες τους στα στρατιωτικά φορτηγά σπρώχνοντας τους και φωνάζοντας άγρια «Σνέλ, σνέλ», τότε, ενώ ο Μάκης Ιερεμίας σπρωγμένος στο γερμανικό φορτηγό αυτοκίνητο φώναζε με αγωνία στους φίλους του: «Που μας πάνε; Ξέρετε που μας πάνε;», η κοντή και γλυκιά μοδιστρούλα Ευθαλία φώναζε: «Μη στενοχωριέστε, θα γυρίσουμε πίσω, θα σας ξαναδούμε». Αυτός ο άγγελος έδινε κουράγιο όχι μόνο σε μας τους φίλους τους χριστιανούς αλλά κυρίως και στους δικούς της, στους εξουθενωμένους από την αγωνία εβραίους. Δυστυχώς, δεν τους ξαναείδαμε». (Νίκος Καραβασίλης¹¹⁴)

Στις μαρτυρίες των επιζώντων επανέρχεται συνεχώς στο θέμα η βίαιη απόσπαση τους από τον τόπο τους. Ουσιαστικά γιατί είναι η χρονική στιγμή που ορίζουν ως μεταβολή στις προσωπικές τους ιστορίες τα ίδια τα άτομα. Από εκείνη τη μέρα τίποτα δεν ακολουθεί την κανονική του πορεία και όλα αλλάζουν.

Οι αφηγήσεις των επιζώντων από τη γενοκτονία του Β' Παγκοσμίου πολέμου, ακολουθούν κατά κανόνα ένα κοινό πλάνο, που ξεκινά με την εξιστόρηση της ζωής του υποκειμένου πριν από τη σύλληψη, συνεχίζεται με την περιγραφή του ταξιδιού με το τρένο προς τα στρατόπεδα και τέλος περιγράφεται η ζωή στα ίδια τα στρατόπεδα. Ο κόσμος στο στρατόπεδο παρουσιάζεται με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε όλα όσα είναι οργανωμένα να παρωδούν την κοινωνική ζωή του Ευρωπαίου, τους θεσμούς και τα κοινωνικά αγαθά των ελεύθερων κοινωνιών. Ο ψυχολόγος Bruno Bettelheim¹¹⁵ στο έργο του για την ψυχολογία των κρατουμένων κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες περιγράφει αναλυτικά τις ψυχολογικές επιπτώσεις που είχαν αυτές οι πρακτικές στους ανθρώπους. Επίσης, αναφέρεται και στους ψυχολογικούς μηχανισμούς που αναπτύσσουν οι κρατούμενοι όπως για παράδειγμα η ανασφάλεια, η απώλεια προσανατολισμού ή το ένστικτο του θανάτου.

Η επίσκεψη στα στρατόπεδα συγκέντρωσης ακόμη και σήμερα μετά από τόσα χρόνια προκαλεί ποικίλα συναισθήματα στα άτομα που επισκέπτονται το χώρο καθώς είναι από μόνος του ένας τόπος μνήμης έντονα συναισθηματικά φορτισμένος.

¹¹⁴ Συνέντευξη, μέρος της δημοσιευμένο στο βιβλίο του Τσιλιγιάννη, 2004, ό.π., σελ. 50-54.

¹¹⁵ Ο ίδιος υπήρξε έγκλειστος σε ναζιστικό στρατόπεδο. Bruno Bettelheim, *The Informed Heart*, Free Press, 1960, Penguin, Λονδίνο 1991.

Πήγα έχω 6 με 8 χρόνια περίπου. Και εδώ επίσης το στρατόπεδο του Αουσβιτς αυτό... Η ιδέα μου ήταν εμένα, ή πραγματικά, μία μυρωδιά βαριά μυρωδιά, σταχτίλας, γιατί περνούσαμε δίπλα ακριβώς από τους φούρνους, ανοιχτές οι πόρτες από τους φούρνους, εδώ ένας φούρνος, περνούσαμε κοντά λοιπόν και μας χτύπαγε μια απαίσια μυρωδιά. Και αυτό το πράγμα, εγώ προκατειλημμένος κλπ, αλλά μου το είπε και μία άλλη κυρία, η οποία πήγε και αυτή. Και εγώ το ίδιο έπαθα, μου λέει, αισθάνομαι μία μυρωδιά βαριά μυρωδιά. Σ' αυτό ακριβώς το σημείο. (Λάμπρος Ε. Ψωμάς¹¹⁶)

¹¹⁶ Συνέντευξη από Κ. Αγγέλη, Άρτα, 27/06/2016, βλ. παράρτημα σελ. 170.

Κεφάλαιο III

Κοινωνικές σχέσεις και Τόποι μνήμης

Η πόλη της Άρτας στη χρονική περίοδο που εξετάζουμε θα λέγαμε πως δεν έχει τα χαρακτηριστικά μιας κανονικής πόλης αλλά ενός μεγάλου χωριού. Πρόκειται για μια μικρή κοινωνία αλληλογνωριμίας, μια συμβιωτική ομάδα, με έντονα τα στοιχεία της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης που βασίζονται σε οικογενειακές και συγγενειακές σχέσεις¹¹⁷. Έτσι, στην τοπική κοινωνία της πόλης σε πρώτο επίπεδο υπήρχαν οι σχέσεις των κατοίκων της εβραϊκής κοινότητας μεταξύ τους. Η ύπαρξη δυο Συναγωγών είχε ωθήσει σε ένα άτυπο συναγωνισμό μεταξύ τους. Γι' αυτό τον λόγο είχαν δημιουργηθεί δυο σχολεία και διάφοροι σύλλογοι που οργάνωναν εκδηλώσεις.

Γενικότερα οι Εβραίοι, σύμφωνα με τις πηγές, μπορούν να χαρακτηριστούν ως μια δεμένη ομάδα μεταξύ τους η οποία φρόντιζε για το κοινό καλό όλων των μελών της. Δεν είχαν παρατηρηθεί προβλήματα μεταξύ των μελών που απάρτιζαν την κοινότητα. Σε δεύτερο επίπεδο, όμως, αξιοσημείωτες είναι οι σχέσεις με τους «άλλους» δηλαδή με τους Χριστιανούς κατοίκους της πόλης που αποτελούσαν και το μεγαλύτερο ποσοστό. Μέσα από τις συνεντεύξεις φαίνεται η ύπαρξη μιας ταυτότητας που βασίζεται στην παρουσία του εβραϊκού στοιχείου μέσα από τη μνήμη τόσο των χριστιανών αρτινών όσο και των Εβραίων.

Τα υποκείμενα διαμορφώνουν την προσωπική τους μνήμη η οποία μετατρέπεται σε συλλογική μέσα από συγκεκριμένους τόπους που για τους ίδιους αναδύουν στοιχεία από το παρελθόν. Το σχολείο ή η γειτονιά όπως θα εξετάσουμε είναι χώροι που μοιράζονταν από κοινού και οι δυο ομάδες, συνδιαλέγονταν μαζί, δημιουργούσαν σχέσεις, βίωναν καταστάσεις που τις παγιώνουν στη μνήμη τους. Αντίθετα, το νεκροταφείο ή η συναγωγή ήταν χώροι «κατασκευασμένοι» και οριοθετημένοι ειδικά για τους Εβραίους. Παρολαυτά, ακόμη και ο χριστιανικός πληθυσμός έχει παγιώσει τις περιοχές αυτές στη μνήμη του καθώς δεν ήταν χώροι που απέκλειαν τους άλλους.

¹¹⁷ Β. Νιτσιάκος, ό.π., σελ. 48-49.

1) Σχολείο

Το σχολείο αποτελούσε έναν χώρο σημαντικό για τους Εβραίους καθώς έστελναν τα παιδιά τους για να μορφωθούν. Στο χώρο αυτό ο δάσκαλος αποτελούσε την κεντρική μορφή, εφόσον με τη γλώσσα, συγκεκριμένες μεθόδους και προγράμματα¹¹⁸ έπρεπε να διδάξει σε μαθητές όλων των κοινωνικών τάξεων. Στην Άρτα συγκεκριμένα από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα λειτουργούσε υπό την καθοδήγηση της Ισραηλιτικής Κοινότητας η «Ισραηλιτική Εκπαιδευτική Εταιρεία» στα εβραϊκά «Χάβρα Τολμούν Τώρα¹¹⁹». Σύμφωνα με το καταστατικό η λειτουργία της είχε ως κύριο στόχο: «την διόρθωσιν, την στερέωσιν και την διατήρησιν των νυν υπάρχόντων σχολείων, την εκπαίδευσιν και την πρόοδον των Ισραηλιτών τέκνων». Από διάφορες εφημερίδες¹²⁰ πληροφορούμαστε για το εβραϊκό σχολείο και την πορεία που διέγραψε. Το τελευταίο οίκημα βρισκόταν στην οδό Φιλελλήνων στην εβραϊκή συνοικία.

«Το σχολείο μας ήταν ένα ισόγειο. Αριστερά είχε δυο αίθουσες. Στη μία αίθουσα, ανεβαίνοντας δυο σκαλοπάτια, διδάσκονταν τα παιδιά της 1^{ης} και 2ας τάξης από τον Σαούλ Μιζάν και στη διπλανή αίθουσα τα παιδιά της 3^{ης} και 4^{ης} τάξης από τον Χαχάμ Σαμουέλ. Δεξιά υπήρχαν πάλι δυο αίθουσες, στην πίσω αίθουσα προς τον κήπο, βάζαμε τα «ατζαρά» όλα τα βιβλία και τα χαρτιά για να μην χαθούν κείμενα του Θεού. Θυμάμαι μας έλεγε ο Χαχάμ «χας βε, σαλώμ» δηλαδή προσέξτε μην τα πατήσετε. Η μπροστινή αίθουσα ήταν για τους δασκάλους και τους επισκέπτες. Μετά τις τέσσερις αίθουσες προς τα πίσω, ανεβαίνοντας μερικά σκαλοπάτια υπήρχε ο κήπος που παίζαμε τα διαλείμματα. Τι αναμνήσεις...»¹²¹. (Βικτωρία Γκιούλη)

¹¹⁸ Βλ. Το σχολείο και άλλοι εκπαιδευτικοί οργανισμοί στο Μιχάλης Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία, ήθη και έθιμα*, εκδόσεις Οδυσσέας, 1986, σελ. 39-42.

¹¹⁹ Αντίστοιχα υπάρχει αναφορά και στην πόλη των Ιωαννίνων ότι στα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι περισσότεροι άρρενες μαθητές παρακολουθούσαν μαθήματα στο σχολείο «Χεβράθ Ταλμουδ Τορά», το οποίο είχε ιδρυθεί το 1872 και λειτούργησε από το 1875 με δαπάνες της αδελφότητας «Ισραηλιτική Εκπαιδευτική Εταιρεία Ιωαννίνων», η οποία είχε θρησκευτικό προσανατολισμό και στόχο την εκμάθηση της εβραϊκής γλώσσας κατά βάση. Βλ. Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος, *Η Ισραηλιτική Λέσχη Ιωαννίνων κατά τον Μεσοπόλεμο, Ίδρυση, στόχοι, παρουσία*, Ίδρυμα Ι&Ε Γκάνη, Ιωάννινα 2015, σελ. 40-43 και Γεώργιος Α. Σιομπότης, *Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι των Γιαννίνων*, Αθήνα 2005, σελ. 30-35.

¹²⁰ Βλ. Εφημερίδα «Ακρόπολις», 6^{ης} Οκτωβρίου 1893, εφημερίδα «Ελεύθερος Λόγος», έτος Β', αρ. φυλ. 77, 24 Ιουνίου 1933, σελ. 4.

¹²¹ Απόσπασμα από συνέντευξη αρχείου του Τσιλιγιάννη, μερικώς δημοσιευμένη στο βιβλίο του ό.π., σελ. 141.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι Εβραίοι γονείς ήταν ιδιαίτερος επιφυλακτικοί ως προς τις σχέσεις που μπορεί να ανέπτυσαν τα κορίτσια τους με αγόρια που ήταν χριστιανοί. Έτσι, τις περισσότερες φορές δεν επέτρεπαν να πηγαίνουν στο γυμνάσιο εξαιτίας του φόβου σύναψης σχέσης με αλλόθρησκο.

«Υπήρχε ένα σχολείο μέχρι την τετάρτη τα εβραϊόπουλα της Άρτας διδάσκονταν τα εβραϊκά από τον δημοδιδάσκαλο Χαχάμ και Ραββίνο Σαούλ Μιζάν έως την τρίτη τάξη και από τον Χαχάμ Σαμουέλ στην τετάρτη τάξη. Από την πέμπτη δημοτικού μέχρι την έκτη πηγαίναμε στο χριστιανικό όπου δίδασκαν ο Χριστοδούλου και η Λουτσάρη, δηλαδή στο Β' Δημοτικό Σχολείο Άρτας. Τα αγόρια όταν τελείωσαν το δημοτικό πήγαιναν στο Γυμνάσιο. Τα κορίτσια τους οι Εβραίοι δεν τα έστελναν στο γυμνάσιο γιατί φοβόταν τυχόν ερωτικές σχέσεις με Χριστιανούς μαθητές και υπήρχε φόβος να αλλαξοπιστήσουν και να μειωθούν οι Εβραίοι σε αριθμό. Μερικά αγόρια, όταν τελείωναν το εξατάξιο γυμνάσιο της Άρτας πήγαιναν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Από τη ζωή στο σχολείο μας θυμάμαι ότι στην είσοδο μπαίνοντας είχε αριστερά δυο τάξεις και δεξιά άλλες δυο και ένα γραφείο διδασκάλων. Δυο ήταν οι δάσκαλοι Εβραίοι, ο Σαμουήλ για τις μεγάλες τάξεις και ο Σάουλ για τις μικρές. Και οι δυο ήσαν Ραββίνοι, ο Σαμουήλ στην Πουλιέζα και ο Σαούλ στην Γκρέκα. Πιο μορφωμένος ήταν ο Σαμουήλ ο αμερικανοεβραίος. Ο Σαούλ ήταν αρτινός. Στο σχολείο ήμασταν περίπου 50 παιδιά το 1937. Θυμάμαι τον βαρύ χειμώνα κάθε ένα παιδί κουβαλούσε από το σπίτι στο σχολείο ζύλα, γιατί το σχολείο ήταν παγωμένο και είχε πολύ υγρασία¹²²». (Κούλα Σαμπά)

Στα «Χρονικά»¹²³ έχουμε μαρτυρίες για το εβραϊκό σχολείο της Άρτας. Οι περισσότεροι αναφέρουν το κτίριο αλλά και ορισμένους δασκάλους τους. Ο τρόπος διδασκαλίας έχει κριθεί από όλες σχεδόν τις συνεντεύξεις ως εξαιρετικός. Χαρακτηριστική είναι η φράση που ακολουθεί τον Σάββα Ααρών: «μέναν έκθαμβοι από τη μελέτη και την εξήγηση που τους κάναμε από τα Εβραϊκά στα Ελληνικά». Η λέξη υποδηλώνει και περικλείει μια έμμεση περηφάνια για τη μόρφωση που είχαν πάρει από το σχολείο τους, που τους καθιστούσε ως εξαιρετικούς και τους ίδιους.

¹²² Απόσπασμα από συνέντευξη αρχείου του Τσιλιγιάννη, μερικώς δημοσιευμένη στο βιβλίο του ό.π., σελ. 142.

¹²³ Α. Ααρών και Μ. Μιζάν, *Χρονικά*, τχ. 105, Νοέμβριος- Δεκέμβριος 1989, σελ. 20.

«Στο εβραϊκό σχολείο, που πήγαινα στο δημοτικό μέχρι τη Στ' τάξη, έμαθα πάρα πολλά γράμματα στην εβραϊκή γλώσσα, ξέραμε και να τα εξηγήσουμε στα ελληνικά. Όλα αυτά τα μάθαμε από το Ραββίνο και Χαμάμ Σαμουέλ Δανιήλ, ο οποίος είχε έλθει από την Αμερική μαζί με την γυναίκα του Τσιπορά. Δεν είχαν παιδιά, ήταν ένας άνθρωπος σοφός, με μεγάλη μόρφωση. Απ' αυτόν τον άνθρωπο εκείνη την εποχή διδαχθήκαμε πολλά πράγματα. Σας αναφέρω ένα σχετικό περιστατικό από την τότε σχολική ζωή. Στην Άρτα υπήρχε μια Χριστιανική Ιερατική Σχολή που έβγαζε ιερείς και δημοδιδασκάλους. Κάθε τόσο, λοιπόν, ερχόντουσαν οι καθηγητές της σχολής να μας παρακολουθήσουν για τα μαθήματα των εβραϊκών και μέναν έκθαμβοι από τη μελέτη και την εξήγηση που τους κάναμε από τα Εβραϊκά στα Ελληνικά, τόσο στη γραμματική όσο και στο λεξιλόγιο. Τα εξηγούσαμε όλα όπως και όλες τις εβραϊκές ιστορίες από τα εβραϊκά στα ελληνικά. Ήμασταν όλοι αγαπημένοι, κάναμε καλές συντροφίες όλα τα παιδιά του Εβραϊκού σχολείου μέχρι τη Στ' τάξη. Επίσης, και η ζωή έξω από το σχολείο ήταν πολύ καλή, κάναμε παρέα αγόρια και κορίτσια στα σπίτια καθώς και χορούς μεταξύ μας, υπήρχε κάποιος κρίκος που μας συνέδεε. Υπήρχε βέβαια και κάποιο πνεύμα κατά των εβραίων γιατί είχαμε το εμπόριο στα χέρια μας και αυτό δημιουργούσε μεγάλη αντιζηλία και πολλές φορές είχαμε και προστριβές με τους Χριστιανούς. Πάντως η ζωή στα χρόνια τα δικά μου σαν μαθητής του δημοτικού σχολείου ήταν πολύ καλή». (Σάββας Α. Ααρών)

Αντίθετα, με τη γενικότερη αντίληψη περί οικονομικής ευμάρειας της Εβραϊκής κοινότητας που συνεπάγεται τέλειες υλικοτεχνικές υποδομές για τα δεδομένα της εποχής όσον αφορά το σχολείο υπάρχουν αναφορές στις συνεντεύξεις που δηλώνουν το ακριβώς αντίθετο.

«Το σχολείο μας είχε δυο μεγάλες αίθουσες, μια δεξιά και μια αριστερά, ανάμεσα τους δε υπήρχε ένας μακρύς διάδρομος που οδηγούσε στην αυλή με διάφορα δένδρα και τουαλέτες. Η δεξιά αίθουσα ήταν χωρισμένη σε δυο χώρους. Ο ένας προοριζόταν για διδασκαλία και ο άλλος ήταν αποθήκη για το σιτάρι που η κοινότητα μοίραζε στους φτωχούς. Στην αριστερή αίθουσα γίνονταν μαθήματα, διαλέξεις και συνεδριάσεις. Στον τοίχο πίσω από την έδρα του δασκάλου υπήρχε μια επιγραφή στα εβραϊκά, η οποία έλεγε «Μισπάτ εδάδ γγιέ λεολάμ» που σημαίνει όπως κρίνεις τον έναν θα κρίνεις όλους, δηλαδή να

μην γίνονται διακρίσεις. Θυμάμαι τα χρόνια που πήγαινα στο σχολείο αυτό μαζί με τον μεγαλύτερο αδελφό μου. Παίρναμε τη σάκα με το αναγνωσμάτριο και με το αβάκιο από το οποίο κρεμόταν το σφουγγάρι με το κονδύλι. Τον χειμώνα η μητέρα μας, μας έδινε κι από ένα κάρβουνο για τη φωτιά ώστε να θερμανθούν οι αίθουσες του σχολείου. Ο χειμώνας μας δημιουργούσε μεγάλα προβλήματα και ιδιαίτερα όταν έβρεχε, έπρεπε να φθάσουμε στο σχολείο, να διασχίσουμε ένα ρυάκι που βρισκόταν ανάμεσα στα δυο πεζοδρόμια. Στις περιπτώσεις αυτές ο επιστάτης έβαζε δυο μακριές φαρδιές σανίδες και ερχόταν να μας πάρει από αυτή την πρωτότυπη γέφυρα για να μας βοηθήσει να πάμε στο σχολείο».
(Μιχαήλ Μιζάν)

Ωστόσο, ο Κανάρης Κωνσταντίνης το 1957 επιθεώρησε το διάφορο εβραϊκό σχολείο στην οδό Φιλελλήνων και κατέληξε στο εξής συμπέρασμα: «Απαντα τα διαμερίσματα πλην ενός τελείως κατεστραμμένου επιτεταγμένα. Γενικώς η οικοδομή εις σχετικώς καλήν κατάστασιν¹²⁴».

¹²⁴ Κ. Κωνσταντίνης, «Εβραϊκή Κοινότητα Άρτας», *Χρονικά*, τχ. 142, σελ. 15.

2) Οικία και φαγητό

Η οργάνωση του χώρου αντικατοπτρίζει την πολιτισμική δραστηριότητα μιας κοινωνίας. Ο άνθρωπος δημιουργεί πολιτισμό προσπαθώντας να οικειοποιηθεί το φυσικό περιβάλλον. Πολιτισμός μπορεί να θεωρηθεί οτιδήποτε δημιουργεί μια κοινωνία από τη στιγμή που εμφανίζεται και ξεκινά να παράγει ιστορία¹²⁵. Οι παραδοσιακές θεωρίες αστικής ανάπτυξης εστιάζονται στη μορφολογία των πόλεων και όχι στους μηχανισμούς που την προκαλούν. Αυτό που διαφοροποιεί τις καπιταλιστικές πόλεις είναι οι μηχανισμοί κατανομής του οικιστικού χώρου. Εννοούμε δηλαδή την κατοικία, την υποδομή, τα εμπορεύματα και τα αγαθά συλλογικής κατανάλωσης, τα στοιχεία του φυσικού κι του δομημένου περιβάλλοντος και του πολεοδομικού ιστού γενικότερα. Έτσι, οι μηχανισμοί αυτοί επενεργούν στην οικιστική συμπεριφορά του πληθυσμού και επηρεάζονται από αυτή. Οι κυρίαρχες τάξεις κατά βάση επιλέγουν το χώρο κατοικίας τους χωρίς κανένα υλικό περιορισμό.

Αντίθετα, για τις κατώτερες τάξεις ο οικιστικός χώρος αποκρυσταλλώνεται μέσα από πλήθος περιορισμών και αντικειμενικών δυσκολιών και μεταβάλλεται σε συνάρτηση με τους μετασχηματισμούς ενός ευρύτερου πλαισίου. Διαφορετικοί μηχανισμοί κατανομής του οικιστικού χώρου όπως είναι για παράδειγμα η αγορά, η κοινότητα και οι γραφειοκρατικοί μηχανισμοί μπορούν να προκαλέσουν πληθώρα διαφοροποιήσεων ανάμεσα στις οικιστικές ομάδες, τις γεωγραφικές διαρθρώσεις, την πυκνότητα των συνοικιών και των κατοικιών¹²⁶.

Στην περίπτωση της πόλης της Άρτας τα εβραϊκά σπίτια δεν βρίσκονταν κοντά στη Συναγωγή όπως στις περισσότερες ελληνικές πόλεις. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι τοπογραφικά οι συνοικίες των Εβραίων βρίσκονταν στο κέντρο της πόλης κοντά στην πλατεία που θεωρούνταν η περιοχή «Μονοπλιό». Η συνοικία που βρίσκονταν τα εβραϊκά σπίτια είναι γνωστή ως «εβραϊκή» ή «εβραϊκά» ή «οβρέϊκα» όπως μας σώζονται μέχρι σήμερα¹²⁷. Η γενική παράδοση να κτίζονται τα σπίτια κοντά στη Συναγωγή αφορούσε την πρώτη εβραϊκή συνοικία που ήταν στον «Όχτο» ή «Τσιμέντα» στην οδό Φιλελλήνων, που βρισκόταν το σχολείο. Η δεύτερη εβραϊκή

¹²⁵Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, εκδόσεις Οδυσσέας, 1991, σελ. 15-16.

¹²⁶Βλ. χωροθέτηση ή μηχανισμοί κατανομής του οικιστικού χώρου στο Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της Σιωπής, εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 2001, σελ. 12-13

¹²⁷Σύνηθες φαινόμενο ακόμη και σήμερα για να δώσουν οδηγίες οι παλιοί αρτινοί για μια τοποθεσία προς την οδό Φιλελλήνων να λένε: «είναι εκεί πίσω προς τα οβρέϊκα».

συνοικία βρισκόταν στην οδό Κουμουνδούρου, νυν Μακρυγιάννη, κοντά στη Συναγωγή «Πουλιέζα» και η τρίτη βρισκόταν στην πλατεία Βοΐδαρου κοντά στη Συναγωγή «Γκρέκα». Επίσης, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις εύπορων Εβραίων οι οποίοι δεν κατοικούσαν σε συνοικίες αλλά ήταν διασκορπισμένοι σε διάφορες περιοχές¹²⁸.

Στις συνοικίες δημιουργούνταν υπαρκτές αντιθέσεις· όχι μόνο κοινωνικές αλλά αντιθέσεις που προκαλούνταν από την τριβή της καθημερινότητας εξαιτίας της συνύπαρξης τόσων διαφορετικών ατόμων. Ο γείτονας είχε μια ξεχωριστή ιδιότητα επειδή γνώριζε σχεδόν τα πάντα για τα άτομα που έμεναν δίπλα του. Αυτό συνεπάγεται ένα είδος παρέμβασης του ενός στη ζωή του άλλου. Από το ευρύτερο σύνολο της συνοικίας και της γειτονιάς, το σπίτι ήταν ο χώρος στον οποίο το άτομο είχε την δυνατότητα να απομονωθεί και να εκφραστεί ελεύθερα. Η οικία είναι μια απτή απόδειξη της πρωταρχικής σημασίας που έχει ο χώρος του σπιτιού, ως κοιτίδα κοινωνικής ζωής και παραγωγής πολιτισμού¹²⁹.

Τα περισσότερα εβραϊκά σπίτια είχαν παρόμοιο τρόπο κατασκευής· ήταν μονώροφα και ελάχιστα ήταν ισόγεια ή τριώροφα. Μερικά από αυτά είχαν αυλή και κήπο. Το εσωτερικό του σπιτιού είναι ο χώρος αυτός στον οποίο αντανακλώνται οι ανθρώπινες ιδιότητες και καταστάσεις όπως η οικονομική και κοινωνική διάταξη των μελών της οικογένειας. Μέσα από αυτά φανερώνεται επίσης η θέση του κάθε ατόμου όπως επίσης και η καλαισθησία, η εμμονή στην παράδοση ή η επιρροή από τις επιταγές της μόδας. Στην περίπτωση των σπιτιών που εξετάζουμε κάθε ένα από αυτά είχε ένα μικρό δωμάτιο στο οποίο θα μπορούσαν να αποθηκευτούν ρούχα ή τρόφιμα. Το πλυσταριό τους ήταν στο υπόγειο ενώ πιο παλιά έπλεναν τα ρούχα οι γυναίκες σε σκάφη. Το εσωτερικό των δωματίων ήταν απλό χωρίς βαριά έπιπλα, πολλά αντικείμενα ή κάδρα στους τοίχους. Στους τοίχους κρεμούσαν φωτογραφίες των όσων είχαν πεθάνει¹³⁰ ή τοποθετούσαν φωτογραφίες από το γάμο του ζευγαριού. Στο καθιστικό, όπως και στις κρεβατοκάμαρες χρησιμοποιούσαν μάντες υφαντές ή σταμπωτές σε διάφορα χρώματα και σχέδια για την προστασία από την υγρασία. Στην κεντρική είσοδο κάθε σπιτιού όπως και στην είσοδο κάθε δωματίου στο επάνω δεξί μέρος ήταν τοποθετημένη η «μεζουζά» όπως και στο εσωτερικό των καταστημάτων ή

¹²⁸ Τσιλιγιάννης, ό.π., σελ. 95

¹²⁹ Μιχαήλ Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία, κοινωνική συγκρότηση, ήθη και έθιμα, λαϊκή τέχνη*, εκδόσεις Οδυσσέας, 2004, σελ. 33.

¹³⁰ Τρόπος διατήρησης της μνήμης για όσα άτομα είχαν φύγει από τη ζωή. Ακόμη και σήμερα οι φωτογραφίες δεν κρεμιούνται στον τοίχο αλλά τοποθετούνται πάνω σε έπιπλα σε εμφανές σημείο.

των εργαστηρίων¹³¹. Ελάχιστοι ήταν οι Εβραίοι της Άρτας που ήταν ιδιοκτήτες ακινήτων¹³². Ο πατέρας του Α. Ευταξία ήταν δικηγόρος της Εβραϊκής Κοινότητας Άρτας, οι γνώσεις του για τους Εβραίους ήταν δεδομένες όπως αναφέρει ο ίδιος εξαιτίας των φιλικών σχέσεων που διατηρούσε η οικογένεια του με την Εβραϊκή Κοινότητα. Μια σχέση όχι μόνο συμφέροντος αλλά ουσιαστικής φιλίας.

«[--]αλλά θυμάμαι τα σπίτια τους ξέρεις ήταν προς τη συνοικία Τσιμέντα για να καταλάβεις στην οδό Φιλελλήνων. Όλα τα οικοπέδα τους και τα σπίτια τους ήταν μικρά και στενά σαν φέρι μποτ (γελάει). Ναι ναι έτσι σε τέτοιο σχήμα στενόμακρα. Αυτό που θυμάμαι και μου έκανε εντύπωση πάντα ήταν ότι είχαν δίπλα τους στα σπίτια, εεε είχαν πηγάδια. Ήθελαν να είναι αυτόνομοι από νερό¹³³. Είχαν δωμάτια και ήταν διώροφα τα σπίτια. Από τα πιο ωραία που θυμάμαι ήταν του Μιζάν, ε του Ισαάκ Μιζάν. Ξεχώριζε γιατί ήταν το πιο ψηλό, και ήταν στο κέντρο. Απέναντι από το παλιό Αρτινό¹³⁴, εκεί ήταν μετά το σπίτι του πρώην δημάρχου του Βάγια που πέθανε. Γενικά τα σπίτια τους ήταν περιποιημένα και βρίσκονταν στο κέντρο για να έχουν και πρόσβαση στα μαγαζιά τους γιατί αυτοί ήταν που κρατούσαν σχεδόν όλο το εμπόριο της πόλης. Όλα τα σπίτια άλλαξαν με το πέρασμα του χρόνου μόνο τα μαγαζιά τους που είναι διατηρητέα· έχουν μείνει ανέπαφα». (Άρης Ευταξίας¹³⁵)

Οι Εβραίες χαρακτηρίζονταν από τις Χριστιανές ως καλές νοικοκυρές όπως θεωρούν και οι ίδιες ότι είναι. Στο θέμα της νοικοκυροσύνης οι Χριστιανές και οι Εβραίες είναι ισάξιες «Πολύ όμορφα σου λέει και καθαρά και ταχτοποιημένα, σα να μπήκες σε ένα σπίτι χριστιανικό». Αυτό ήταν στοιχείο σημαντικό για τη γυναίκα της εποχής εκείνης καθώς οι περισσότερες δεν εργάζονταν αλλά διακρίνονταν για τη μαγειρική τους. Οι γυναίκες έκαναν αναφορές στο εσωτερικό των σπιτιών αλλά και στα φαγητά που ήταν σαν τα χριστιανικά όπως τονίζεται και στην παρακάτω

¹³¹ Η «μεζουζά» είναι ένα θρησκευτικό σύμβολο για τους Εβραίους το οποίο ήταν ένα μικρό κομμάτι περγαμνής με γραμμένες τις δυο πρώτες παραγράφους της «Σεμά». Το τοποθετούσαν στην πόρτα για να υποδηλώσουν την παρουσία του θεού. Ήταν ένας τρόπος καθαγιασμού τόσο του χώρου όσο και των ανθρώπων που διέμεναν σ' αυτόν. Βλ. Chaim Peare και Reubens Brookes, *Βασικές αρχές Ιουδαϊσμού*, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, 1997, σελ. 76.

¹³² Για περισσότερες πληροφορίες βλ. τα εβραϊκά σπίτια, Κωνσταντίνου Α. Τσιλιγιάννη, ό.π., σελ. 99.

¹³³ Για τη σημασία της χρήσης του νερού βλ. το νερό στην ελληνική λαϊκή παράδοση στο Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, *Λαογραφικά Ετερόκλητα*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1997, σελ. 53-64.

¹³⁴ Εννοεί μαγαζί στην Άρτα, εστιατόριο, το οποίο έκλεισε πριν λίγα χρόνια αλλά ακόμη και σήμερα αποτελεί σημείο αναφοράς για τους πολίτες.

¹³⁵ Συνέντευξη γραπτή από Κ. Αγγέλη, Άρτα, 17/09/2016.

συνέντευξη. Η κουζίνα είναι στοιχείο πολιτισμού και στη συγκεκριμένη περίπτωση μιλάμε για κοινό πολιτισμό. Με τη φράση την κουζίνα τη δικιά μας μαγειρεύανε δίνεται έμφαση στη συνύπαρξη των ανθρώπων της ίδιας πόλης που ζουν στην ίδια χώρα αλλά διαφοροποιούνται ως προς το θρήσκευμα. Στοιχείο, βέβαια, που έμμεσα θίγεται καθώς η πληροφορήτρια δεν είδε αν υπήρχαν εικόνες δικές τους και το τονίζει για να δείξει τη διαφορά από τους Χριστιανούς. Δεν ήταν αιμοβόροι όπως αναφέρει. Μέσα από τα λεγόμενα της προκύπτει το στοιχείο που είχε παγιωθεί στη συνείδηση των περισσότερων και φοβούνται τους Εβραίους γιατί οι Εβραίοι έπιναν το αίμα των ανθρώπων με την κυριολεκτική έννοια. Τα σπίτια και το φαγητό ήταν κάτι που μοιράζονταν οι Εβραίοι με τους Χριστιανούς αλλά η θρησκεία ήταν το στοιχείο που τους χώριζε. Η πληροφορήτρια Αγγελική Ψυλλού εξαιτίας του εμπορικού καταστήματος υφασμάτων που διατηρούσε με το σύζυγο της ανέπτυξε στενές σχέσεις με τους Εβραίους εμπόρους που διατηρούσαν καταστήματα στην οδό «Σκουφά», οι σχέσεις τους ήταν τόσο στενές ώστε αντάλλασαν επισκέψεις στα σπίτια. Επίσης, κατά τη διάρκεια της συνέντευξης ανέφερε εκτός μαγνητοφώνου ότι το Εβραϊκό ζευγάρι τους είχε βοηθήσει δίνοντας συμβουλές πάνω σε επαγγελματικά θέματα, γιατί οι Εβραίοι ήταν καλύτεροι έμποροι από τους Χριστιανούς. Παρακάτω ακολουθεί απόσπασμα από την επίσκεψη σε εβραϊκό σπίτι και τον τρόπο που η ίδια βίωσε αυτή την εμπειρία καθώς, όπως, θυμάται είχε το άγχος να δει αν τα εβραϊκά σπίτια είχαν κάτι διαφορετικό από τα χριστιανικά.

«Ο Γιουζέπε¹³⁶ μας είπε «Φέτος, εεε σήμερα θα σας έχω μουσαφιρέους στο σπίτι! Πήγαμε στο σπίτι, στην κυρία Κούλα, μας περιποιήθηκε, μας είχε όμορφα εκεί πέρα κρεατάκια σουρωτό και ρυζάκι σουρωτό, εκεί πέρα πρώτη φορά γιατί εμείς παλιά εκεί πάνω στην μάνα μου ρυζάκι σουρωτό δεν το ξέραμε, μετά το έμαθα και το μαγείρευα κι εγώ σπίτι μου. Το είχε σε μπολ και το είχε έτσι στο στο πιάτο στρουμπουλό και δίπλα το το μεζέ με τη σάλτσα. Σαλατικά και όλα αυτά και γλυκίσματα, μας περιποιήθηκαν πολύ ωραία οι άνθρωποι. Θέλω να πω ότι την κουζίνα την δική μας μαγειρεύανε. Στα φαγητά; τα δικά μας! Κι όταν ήρθαν κι εδώ αυτοί όταν ήταν γιορτή του ανδρός μου τον Γενάρη, παίρναν και τούρτα κι ερχόταν στο σπίτι για χρόνια πολλά. Ελληνικά δηλαδή. Μιλούσαν ωραία δηλαδή ευ ευθαρσώς τα ελληνικά. Και πολύ επικοινωνιακοί. Δεν ήταν

¹³⁶Ο Γιουζέπε ήταν Εβραίος ο οποίος διέμενε στην Άρτα αλλά όταν διαλύθηκε η εβραϊκή κοινότητα μετακόμισε με την γυναίκα του στην Αθήνα.

άνθρωποι αιμοβόροι. Πολύ συνεργάσιμοι. Οι κουρτίνες θυμάμαι, τα φερα τα μάτια γύρα, το τραπέζι, η κουζίνα της, τα κουζινικά της όλα. Πολύ όμορφα σου λέει και καθαρά και ταχτοποιημένα, σα να μπήκες σε ένα σπίτι χριστιανικό. Άμα δεν είδα εικόνες, δεν είδα τέτοια. Σα μήπως τώρα βλέπουμε παντού;».
(Αγγελική Ψυλλού¹³⁷)

Εδώ διακρίνεται ένας διαχωρισμός των Εβραίων και Χριστιανών με τη φράση μιλούσαν ευθαρσώς τα ελληνικά. Θέλει να δηλώσει ότι τα μιλούσαν καλά αρά ενώ τους θεώρει στη δική της συνείδηση ως κάτι διαφορετικό στην ουσία δεν ήταν τόσο. Μέσα από τις συνεντεύξεις ακόμη και αν οι άνθρωποι προσπαθούν να πουν και να θυμηθούν μόνο τα καλά στοιχεία των Εβραίων και να βγάλουν μια ωραιοποιημένη εκδοχή στην ουσία τα λόγια τους τα ίδια στις περισσότερες περιπτώσεις κρύβουν μια αντίθεση.

¹³⁷ Συνέντευξη προφορική από Κ. Αγγέλη, Άρτα, 15/05/2016 βλ. παράρτημα σελ. 186.

3) Γειτονιά και σχέσεις

Οι ανθρώπινες κοινωνίες χαρακτηρίζονται από τις σχέσεις -κοινωνικές σχέσεις- μεταξύ ατόμων που μοιράζονται έναν κοινό πολιτισμό. Μια κοινωνία μπορεί να περιγραφεί ως το άθροισμα των σχέσεων μεταξύ των μελών της. Τη βασική έννοια αποτελούν οι σχέσεις που αποκτούν οντότητα καθώς αυτές συναρθρώνονται ανάμεσα στα κοινωνικά γεγονότα και στο σύνολο των φαινομένων που εμφανίζονται στις κοινωνίες¹³⁸. Οι άνθρωποι χτίζουν σπίτια και αναπτύσσουν σχέσεις με αυτούς που έχουν δίπλα τους. Οι Εβραίοι δεν έμεναν σε διαφορετική περιοχή απομονωμένη· αντίθετα έμεναν στο κέντρο της πόλης έχοντας ως γείτονες χριστιανούς με τους οποίους είχαν καθημερινή επαφή και ανέπτυσαν σχέσεις.

«Η μαμά είχε σχέσεις με μία γειτόνισσα. Είχαν κάτι γαλέτες, συγκεκριμένα που τα είχαν μόνο οι Εβραίοι, γαλέτες. Αυτά ήταν κάτι σαν κουλουράκια σκληρά λεπτά. Θυμάμαι έδινε η κα Σίμου στα παιδιά της γειτονιάς και μου έδινε και εμένα, κάτι γαλέτες και εν τω [--] ήταν και μία χριστιανή εδώ στη γειτονιά μας που αγάπησε έναν Εβραίο. Στην πίστη τους είναι πιστοί. Δεν αλλάζουν εύκολα πίστη. Λοιπόν, ενώ αυτοί αγαπιόντουσαν πολύ, ούτε η χριστιανή γινόταν Εβραία, βέβαια, αλλά ούτε και ο Εβραίος χριστιανός και συζούσαν μαζί. Ερχόταν ένας παπάς να τους χωρίσει. Δεν το χωρούσε η ψυχή του να είναι η χριστιανή με τον Εβραίο. Ερχόταν, ερχόταν, πήγαινε συνέχεια εκεί. Και μάλιστα ο παπάς δεν με άφηνε να πηγαίνω προς τα εκεί, μη χαλάσουν τα χρηστά μου ήθη (γελάει)».(Τριανταφύλλου Ελευθερία¹³⁹)

Σε όλες τις συνεντεύξεις διαγράφονται οι φιλικές σχέσεις Εβραίων και χριστιανών. Ο ένας συμβούλευε τον άλλον. Οι Χριστιανοί σε αρκετές περιπτώσεις υιοθετούσαν στοιχεία από τους Εβραίους και αντίστροφα. Ο Κ. Τσιλιγιάννης, ο οποίος έγραψε βιβλίο για την Εβραϊούς της Άρτας, από μελετητής γίνεται ο ίδιος πληροφορητής και μέσα από τη συνέντευξη του διαγράφεται το στοιχείο της ευγνωμοσύνης που τον διακατέχει για τους Εβραίους που διατηρούσαν φιλικές σχέσεις με τον πάτερα του και τον συμβούλευσαν πριν ξεσπάσει ο πόλεμος πως θα

¹³⁸ Βασιλική Ρόκου, *Η παραδοσιακή κοινωνία, από τη μεγάλη συνέχεια στη μεγάλη διάρκεια*, Ιωάννινα 2005, σελ. 150.

¹³⁹ Συνέντευξη από Κ. Αγγέλη, Άρτα, 17/06/2016, βλ. παράρτημα σελ. 143.

έπρεπε να προγραμματίσει τη ζωή του ώστε να μην έχει μεγάλο πρόβλημα αυτός και η οικογένεια του.

«[--]Το οτιδήποτε κάνω και είμαι σήμερα το χρωστώ σε αυτούς. Ο πατέρας μου ο Τάσος ήταν δερματέμπορος στην Άρτα, και μου είχε εκμυστηρευτεί ότι πριν ξεσπάσει ο β' παγκόσμιος πόλεμος ο Γαβριήλ Σαμπάς που ήταν και αυτός δερματέμπορος εδώ, θα τους έλεγε κάποιος και ανταγωνιστές του είπε: «Τάσο, να έχεις σύνεση και λογική κάνε τα χρήματα σου λίρες γιατί έρχεται πόλεμος θα είναι δύσκολα τα πράγματα θα πεινάσουμε». Ο πατέρας μου ευτυχώς άκουσε τη συμβουλή του. Μάζεψε λίρες μετά την προτροπή του Σαμπά. Αυτά τα χρήματα ήταν που βοήθησαν την οικογένεια μου και αργότερα με βοήθησαν και μένα να πάω να σπουδάσω. Να σπουδάσεις εκείνη την εποχή δεν ήταν εύκολο όπως σήμερα. Αν δεν ήταν ο Σαμπάς να δώσει τη συμβουλή αυτή τι θα κάναμε;». (Κ. Τσιλιγιάννης¹⁴⁰)

Τα μέλη της κάθε οικογένειας των Εβραίων είναι δεμένα μεταξύ τους και αυτή η εικόνα βγαίνει και προς τα έξω. Είναι άνθρωποι ήρεμοι, φρόνιμοι, νοικοκύρηδες και καλοί οικογενειάρχες που δεν προκαλούν. Θα λέγαμε ότι είναι ένα μοτίβο χαρακτηριστικών που απαντάται και σε άλλες περιοχές¹⁴¹. Την Κυριακή πήγαιναν περίπατο και κάθονταν στα χριστιανικά καφενεία για να πιουν καφέ ή αναψυκτικό ενώ απέφευγαν τα οιοπνευματώδη ποτά.

«Θυμάμαι τότε παλιά εκεί στο άγαλμα του Κρυστάλλη. Υπήρχε ένα καφενείο του Κρυστάλλη το λέγαμε και η βόλτα μας πήγαινε μέχρι εκεί. Εκεί μπροστά από εκεί γινόταν το νυφοπάζαρο που λέγαμε τότε. Ψάχναμε όλοι να βρούμε τραπέζι να καθίσουμε και ποιον δεν έβλεπες τότε. Τις Κυριακές πήγαιναν όλες οι οικογένειες για να φάνε το γλυκό τους και να πιουν το αναψυκτικό τους ήταν πολύ ωραία. Θυμάμαι με πήγαιναν και μένα οι γονείς μου εκεί και ήμασταν όλοι μαζί, ήταν πολύ ωραία». Έβλεπες και Χριστιανούς και Εβραίους με τις οικογένειες τους να κάνουν βόλτα. Οι άντρες οι Εβραίοι ήταν πολύ περιποιημένοι στην εμφάνιση με τα κουστούμια και τις γραβάτες τους. Οι δε γυναίκες από την άλλη θυμάμαι ότι

¹⁴⁰ Συνέντευξη από Κ. Αγγέλη, Άρτα, 05/05/2014, βλ. παράρτημα σελ. 204.

¹⁴¹ Βλ. Λήδα Παπαστεφανάκη, «Άνθρωποι ταπεινοί, φρόνιμοι, νοικοκυρεμένοι και καλοί οικογενειάρχες...», Προς μια κοινωνική Ιστορία της Εβραϊκής Κοινότητας των Ιωαννίνων τον 20^ο αιώνα, στο Εβραϊκές Κοινότητες ανάμεσα σε ανατολή και Δύση, 15^ο-20^ο αιώνες: Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Ιωάννινα, 21-23 Μαΐου 2015), εκδόσεις Ισνάφι, Ιωάννινα 2016, σ. 127-144.

ντόνονταν με πολύ ωραία φορέματα. Είχαν και τα μαγαζιά αυτοί με τα υφάσματα και τα ρούχα τους τα έραβαν μονόστιρες στο σπίτι ή τα έραβαν οι ίδιες. Ήταν πάντα καθαρές, όμορφες και περιποιημένες, πολύ νοικοκυρές και ασχολούνταν πολύ με την οικογένεια τους. Εμείς εδώ που μέναμε προς τα πάνω δεν είχαμε στη γειτονιά μας Εβραίους για γειτόνους αυτοί είχαν σπίτια προς το κέντρο. Ούτε στο σχολείο είχα συμμαθήτριες Εβραίες, εγώ τουλάχιστον ούτε η αδερφή μου. Αλλά δεν θα είχα και θέμα να κάνω παρέα όλοι το ίδιο ήμασταν. Οι γονείς μου όμως φαντάζομαι δεν θα τους άρεσε δεν θα πρέπει να το έβλεπαν με καλό μάτι. Δεν είχαν πρόβλημα με τους ανθρώπους αλλά επειδή ήταν άλλης θρησκείας ήταν αυτό που λέμε από μακριά και αγαπημένοι». (Καίτη Ζιώρη¹⁴²)

Ορισμένοι χριστιανοί γονείς απέτρεπαν τα παιδιά τους να πάνε στη Συναγωγή ούτε να περνάνε από κει καθώς φοβόντουσαν μήπως αλλαξοπιστήσουν. Όπως λέγανε χαρακτηριστικά: «Μην πάτε στη Συναγωγή, γιατί θα σας βάλουν σε βελόνες¹⁴³». Ενίοτε τους απέδιδαν και μαγικές ιδιότητες¹⁴⁴. Από την άλλη οι Εβραίοι γονείς μέχρι το 1940 δεν άφηναν τις κόρες τους να πηγαίνουν στο γυμνάσιο επειδή υπήρχε ο φόβος σύναψης σχέσεων με κάποιον Χριστιανό όπως αναφέρθηκε και σε συνέντευξη παραπάνω. Υπήρχαν αρμονικές σχέσεις αλλά δεν επιδιώκονταν οι μεικτοί γάμοι. Ακόμη, και η είδηση ερωτικής σχέσης μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών ήταν ικανή για να ξεσπάσει σκάνδαλο.

«έτυχε μία συμφοιτήτρια της κόρης μας της μεγάλης που είχε ένα δεσμό εδώ χρόνια. Βα Βασταρούχα λεγόταν η κοπέλα. Αυτή γνωρίστηκε με έναν Εβραίο η κοπέλα. Της έλεγε η θυγατέρα μου <<Λένα... αποτραβήξου! Δεν είναι σωστό αυτό που κάνεις. Τελικά τον παντρεύτηκε το τον Μίνο! έκαναν δύο παιδάκια ένα αγόρι πρώτα κι ένα κοριτσάκι. Το κοριτσάκι όταν αυτοκτόνησε αυτή θα ταν τριώ χρονών. Τη γέλασε αυτή και τα βρήκε με κάποια Εβραία αυτός πάλι μπλέχτηκε κι αυτήν όταν το έμαθε στενοχωρήθηκε πάρα πολύ. Τελικά αυτοκτόνησε. Και το μαθέ η θυγατέρα μου και της έλεγε «Μην το παίρνεις έτσι βρε Λένα! Μην το παίρνεις!» «Δεν μπορώ! Αααλλαξοοπιστήσα εγώ για αυτόν αλλαξοπίστησα και τώρα να μου το κάνει αυτό!» και τελικά αυτοκτόνησε. Πάει

¹⁴² Συνέντευξη γραπτή από Κ. Αγγέλη, Άρτα, 05/02/2014.

¹⁴³ Βλ. Ελπιδοφόρο Ιντζέμπελη, ό.π., Χρονικά, τχ. 182, 2002, σελ. 11-14.

¹⁴⁴ Ο Κώστας Βάγιας σε λόγο του αναφέρει: «Στην παρουσία των Ισραηλιτών στην Άρτα, θυμάμαι από μικρό παιδί, την μεγάλη φαντασία που είχαμε σχετικά με την ιστορία τους. Πιστεύαμε ότι τα παιδιά του Δαβίδ είχαν έρθει από μαγικές μακρινές χώρες, ότι κατείχαν μυθικά πλούτη, ότι είχαν ιστορικά μυστικά, ότι αν ήθελαν μπορούσαν να καταφέρουν τα πάντα». Βλ. Κώστας Χαρίλ. Βάγιας, ό.π., σελ. 229.

χαμένη! Από τον Εβραίο. Όταν πέθανε και πάει η κόρη μου μου λέει <<Πω, πω μαμά>> λέει <<δεν βάλανε έτσι, την είχαν μαζεμένη και τη δέσανε με ένα σεντόνι γύρω γύρω, γύρω γύρω, χέρια πόδια και την βαλαν μπρούμυτα>> λέει / έτσι έχουνε τ συνήθεια αυτοί. Στο κουτί μπρούμυτα έτσι[--] Η μάνα της ζει η καημένη εδώ δεν την έχω ρωτήσει. Από λεπτότητα δηλαδή. Και λέω καμιά φορά να την πάρω τηλέφωνο. Έχει απογοητευτεί κι αυτή έχει άλλη μια κόρη η γυναίκα [--] αλλά ο καημός καημός της μάνας. Κι έτσι πάει χαμένη[--] <<Τα εγγόνια μου δεν τα ζαναείδα>> μου είπε <<Από τότε>. Μου λέγε κάποια φορά που τη βρήκα. <<Κάνε υπομονή!>> της είπα».(Αγγελική Ψυλλού¹⁴⁵)

Εκτός, από το περιστατικό της Βασταρούχα, υπήρξε άλλος ένας γάμος που είχε προκαλέσει αίσθηση στην τοπική κοινωνία της Άρτας. Μια Εβραία, η Στέλλα ερωτεύτηκε έναν Χριστιανό ενάντια στη θέληση των γονιών της. Ο Χριστιανός την έκλεψε από την οικογένεια της, και έζησαν μαζί. Η κοπέλα δεν είχε επαφές με τους δικούς της καθώς θεωρήθηκε μεγάλο λάθος που απαρνήθηκε την πίστη της αλλά και επειδή την έκλεψαν από το σπίτι με αποτέλεσμα να διασυρθεί η υπόληψη της οικογένειας.

«Η Στέλλα ήταν Εβραία και παντρεύτηκε αδερφό του πατέρα του Κ. που ήταν βουλευτής, υπουργός. Και το σπίτι της ήτανε που είναι τώρα στη Φιλελλήνων που ήταν η τράπεζα η «Προπανκ» αυτό ήταν το σπίτι που έμεινε αυτού έμεινε η εβραία αυτή. Η οποία πέθανε εδώ χριστιανή εε έγινε χριστιανή, βαφτίστηκε, για να μπορέσει να γίνει ο γάμος. Η Σούλα η Βασταρούχα έγινε εβραία ήταν μικρή η οποία αρνήθηκε το χριστιανισμό, πάτησε το σταυρό εεε και έγινε ο γάμος της στη συναγωγή στη Λάρισα, εβραϊκός, αυτή έγινε εβραία και μετά το μετάνιωσε και αυτοκτόνησε/».(Αγγελική Κολιού μαζί με τον Βασίλη Παπανικολάου¹⁴⁶)

Το πιο γνωστό «σκάνδαλο» για την τοπική κοινωνία της Άρτας τόσο από τη χριστιανική πλευρά όσο και από την εβραϊκή που μένει ανεξίτηλο στη μνήμη των κατοίκων ήταν η αλλαγή πίστης του τέως ραββίνου της Ισραηλιτικής Κοινότητας της Άρτας. Οι περισσότεροι από τους πληροφορητές θυμούνται και αναφέρουν το περιστατικό του Παύλου Φωτίου κατά τη διάρκεια της συνέντευξης ή σε άσχετη χρονική στιγμή. Ο Φωτίου απαρνήθηκε την πίστη του το 1952 και βαπτίστηκε

¹⁴⁵ Συνέντευξη από Κ. Αγγέλη, Άρτα, 15/05/2016, βλ. παράρτημα σελ. 186.

¹⁴⁶ Συνέντευξη από Κ. Αγγέλη, Άρτα, 10/07/2016, βλ. παράρτημα σελ. 94.

Ορθόδοξος Χριστιανός στην Ιερά Μητρόπολη Άρτας. Αποκόπηκε από την εβραϊκή κοινότητα και δούλεψε ως νεωκόρος¹⁴⁷ στην εκκλησία για να μπορέσει να ζήσει με την οικογένεια του. Αυτό ήταν ένα μεγάλο πλήγμα για την εβραϊκή κοινότητα το οποίο δεν μπόρεσε να συγχωρέσει και απομόνωσε τόσο τον άντρα όσο και την οικογένεια του, αφού πρώτα προσπάθησαν να τον μεταπείσουν ώστε να ξαναγυρίσει πίσω στον Ιουδαϊσμό προσφέροντας του υπέρογκα ποσά. Ο Φωτίου επηρεάστηκε από τον τότε μητροπολίτη σε μεγάλο βαθμό για την τελική του απόφαση. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι ιερείς και οι ραββίνοι διατηρούσαν φιλικές σχέσεις¹⁴⁸ κατά βάση και δεν είχαν προκληθεί αντιπαλότητες μεταξύ τους, καθώς ο ένας σεβόταν την πίστη του άλλου.

«Πράγματι την επομένη ημέραν, πρώτην ημέραν της Πεντηκοστής των Ιουδαίων, μου παρουσιάσθη ολόκληρον το Συμβούλιον της Κοινότητος εις το σπίτι μου κατά τας ένδεκα (11) το πρωί, διά να με μεταπείσουν προσφέροντάς μου υπέρογκα ποσά. Αυτό τούτο έπραξαν και οι καταφθάσαντες εκ Κερκύρας μετέπειτα συγγενείς μου. Αλλ'εγώ προειδοποιημένος υπό του Κυρίου μου έμεινα ακλόνητος, μαζί με την οικογένειάν μου, εις την μέλλουσαν ορθήν πίστιν, που θα συνεπλήρωνα βαπτιζόμενος εις το όνομα της; Την επομένην ειδοποίησα τον Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Άρτης κ.κ. Σεραφείμ, ίνα βαπτίση ημάς την 8ην Ιουνίου 1952 ημέραν της Πεντηκοστής κατά την Ορθόδοξον Εκκλησίαν. Μετά δέκα ημέρας την Ανάληψιν του Κυρίου ημέραν Κυριακήν εορτήν της Πεντηκοστής και ώραν 12ην μεσημβρινήν εγένετο η βάπτισίς μας, εμού και των τριών μελών της οικογένειάς μου ενώπιον του Κλήρου και των Αρχών της πόλεως και πλήθους κόσμου, υπολογιζόμενου άνω των 3 χιλιάδων. Από την ιδίαν όμως ημέραν της βαπτίσεώς μας ήρχισαν οι διωγμοί και αι συκοφαντίαι. Έδωσεν εις ημάς τέκνον άρρεν έπειτα από 9 ολόκληρα έτη που είχαν περάσει από την τελευταίαν μας θυγατέρα.

Πράγματι, μετά παρέλευσιν τριών ετών από της βαπτίσεώς μας και αφού πολλοί πρόην Ισραηλίται και νυν αδελφοί μας εν Χριστώ, προφανώς άνευ πίστεως διέδιδον, ότι επειδή δήθεν απηρνήθημεν την θρησκείαν των Πατέρων μας, ασπασθέντες τον Χριστιανισμόν η γυνή μου δεν πρόκειται να τεκνοποιήση, και ότι μίαν ημέραν πάλιν θα επιστρέψωμεν εις την εβραϊκήν θρησκείαν, μη

¹⁴⁷ Βλ. έγγραφο στο παράρτημα σελ. 216-217.

¹⁴⁸ Βλ. φώτο στο παράρτημα σελ. 218.

γνωρίζοντες προφανώς, ότι η εβραϊκή θρησκεία ήτο πρόδρομος της Χριστιανικής και ότι ο προβιβαζόμενος δεν υποβιβάζεται, τους απέδειξε ο Θεός τούτο διά θαύματος τον Αύγουστον του 1955». (Παύλος Φωτίου¹⁴⁹)

Ο Παύλος Φωτίου στην αυτοβιογραφία του αναφερόταν με πάθος στην Ορθόδοξη Πίστη και στη δύναμη που του έδωσε ο Θεός αποκαλύπτοντας του το σωστό δρόμο. Η αλλαγή της πίστης ραβίνου σε Χριστιανό Ορθόδοξο είναι ένα στοιχείο¹⁵⁰ που εντόπισα μέχρι τη στιγμή ολοκλήρωσης της διπλωματικής μου μόνο στην περιοχή της Άρτας.

¹⁴⁹ Παύλου Φωτίου, τέως Ραβίνου της Ισραηλινής Κοινότητος Άρτης, «Η επιστροφή μου εις Χριστόν», έκδοσις Ορθόδοξου Ιδρύματος «Ο Απόστολος Βαρνάβας», *Περιοδικό «Ο Όσιος Φιλόθεος της Πάρου»* Τεύχος 7 Ιανουάριος – Απρίλιος 2003, Εκδόσεις «Ορθόδοξος Κυψέλη», σελ. 19-21.

¹⁵⁰ Η αλλαγή πίστης σε επόμενη φάση καλό θα ήταν να μελετηθεί σε μεγαλύτερο βαθμό.

4) Συναγωγή

Εκτός από τα σπίτια, το πιο σημαντικό στοιχείο για τους Εβραίους ήταν η Συναγωγή¹⁵¹ τους. Στην πόλη πριν από την κατοχή υπήρχαν δυο Συναγωγές σε απόσταση 200 μέτρων η μια από την άλλη. Οι Συναγωγές αυτές όπως έχουμε αναφέρει ήδη πολλές φορές ονομάζονταν «Γκρέκα» και «Πουλιέζα». Το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο έδωσε εντολή στον Κ. Κωνσταντίνη¹⁵² να επισκεφτεί τις εβραϊκές κοινότητες σε όλη την Ελλάδα, να καταγράψει τις φθορές και την υπάρχουσα κατάσταση τους. Η Συναγωγή Γκρέκα είχε οικοδομηθεί τον 15^ο αιώνα, ξανακτίστηκε το 1852 και ανακαινίστηκε το 1882. Από τον Κωνσταντίνη έχουμε πληροφορίες για την κατάσταση που βρισκόταν η Συναγωγή το 1957 στην οποία είχαν απομείνει μόνο οι τοίχοι¹⁵³. Πριν διαλυθεί η εβραϊκή κοινότητα ο χώρος που στεγάζονταν η Συναγωγή δωρίστηκε στο Μουσικοφιλολογικό σύλλογο «Σκουφάς» για να δημιουργηθούν τα γραφεία του συλλόγου.

«Είχανε μία συναγωγή αυτοί εκεί που έχει τώρα ο Καραχάλιος την αποθήκη ευθεία σε αυτόν τον δρόμο είχανε, ήτανε κάτι παλιά χτίρια, ένα μεγάλο χτίριο θυμάμαι εγώ γιατί πήγαινα σχολείο τότε στο ρολόι εκεί πηγαίναμε σχολείο. Στο κάστρο. Ναι και περνούσαμε από εκεί. Μια αίθουσα μεγάλη ήτανε μια πόρτα έτσι μεγάλη μ' ένα, μια χειρολαβή σιδερένια απέξω τη θυμάμαι που χτυπούσανε για να, για να ανοίξουν να μπούνε μέσα. Ήταν πάντα κλειστή. Αν τύχαινε κι έμπαινε κανένας κι έβλεπε πόρτα ανοιχτή. Εμείς περνούσαμε τα παιδάκια για να πάμε σχολείο, γυρίζαμε. Αργότερα που μεγάλωσα δεν μ' έφερνε ο δρόμος προς τα εκεί. Όταν τελείωσα το δημοτικό δηλαδή, μετά μεγάλωσα με κράτησαν σπίτι να πάω για μοδίστρα, να πάω για αργαλειό. Αυτά δεν κυκλοφορούσαμε κάτω τότε στην αγορά. Ειδικά τα κορίτσια». (Αγγελική Ψυλλού¹⁵⁴)

Από την άλλη πλευρά η Συναγωγή Πουλιέζα περιείχε τα περισσότερα αρχαία, θρησκευτικά σκεύη και βιβλία. Κοντά στη Συναγωγή Πουλιέζα υπήρχε ένας μεγάλος

¹⁵¹Περισσότερες ιστορικές πληροφορίες για τις Συναγωγές των Εβραίων στο Ι. Εξάρχου, «Χρονικό της Ισραηλιτικής Κοινότητας της Άρτας», *Επίβωλος*, τχ. 8, σελ. 3.

¹⁵²Μωυσή Κ. Κωνσταντίνη, *Οι Ισραηλιτικές Κοινότητες της Ελλάδος μετά το Ολοκαύτωμα. Από τις εκθέσεις του Κανάρη Δ. Κωνσταντίνη 1945*, Αθήνα 2015, σελ. 61-67.

¹⁵³Κατά τη διάρκεια της έρευνας του Κωνσταντίνη τραβήχτηκαν αρκετές φωτογραφίες που να δείχνουν τη γενικότερη κατάσταση που βρισκόταν τα κτίρια της κοινότητας και το νεκροταφείο.

¹⁵⁴Συνέντευξη από Κ. Αγγέλη, Άρτα, 15/05/2016 βλ. παράρτημα σελ. 186.

χώρος με λουτρά που είχε μια είσοδο από την οδό Κουμουνδούρου και άλλη μια είσοδο από την οδό Φιλελλήνων. Η χρήση των λουτρών αυτών ήταν θρησκευτική. Τα αποκαλούσαν «τεβιλιά» και χρησιμοποιούνταν από τις γυναίκες. Ο χώρος αυτός περιελάμβανε τρία μεγάλα λουτρά που παλιά τα αποκαλούσαν οι εβραίοι «τιπιντέριο», «καλεντέριο» και «φριτζιντέριο»¹⁵⁵. Ανάμεσα από την είσοδο της οδού Κουμουνδούρου και του πρώτου λουτρού «τιπιντέριο» υπήρχε ένα μεγάλο πηγάδι. Ο μηχανικός από τον οποίο είχε ζητήσει εμπειρογνωμοσύνη απεφάνθη ότι επιβαλλόταν άμεσα η γενική επισκευή της στέγης για να μην καταρρεύσει εντελώς. Η γενική επισκευή της στέγης ανερχόταν στο ποσό των 3.200.000 δραχμών¹⁵⁶. Έτσι, οι Εβραίοι της πόλης μαζί με τον εκπρόσωπο του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου έδωσαν εντολή να ξεκινήσουν οι ενέργειες για αναπαλαίωση της Συναγωγής. Δημιουργήθηκε μια ειδική εξαμελής επιτροπή με στόχο την υπεύθυνη διαχείριση και παρακολούθηση των εργασιών. Η επιτροπή απαρτιζόταν από τα εξής μέλη: Σαμπίνο Δανιήλ, Ηλία Ισή, Αβραμίνο Ιερεμία, Σαμούηλ Μιζάν, Βίκτωρα Σαμπά, Σαμούηλ Μάτσα. Πριν την ολοκλήρωση των εργασιών, όμως, η Συναγωγή πουλήθηκε¹⁵⁷ και κατεδαφίστηκε.

«Πήγα στο εβραϊκό το συναγώγ εκεί που είναι το παιδί το σπιτ του Παπαγεωργίου μας πήρε ο Σπύρος ο Ρουσόπουλος εμένα και τον αδερφό του Δημοσθένη και πήγαμε και έκαναν οι εβραίοι εδώ «χαμ χαμ χαμ χαμ χανουμ χαν χαν», γύρισαν εμείς μετά από κει μας περιποιήθηκε η μάνα του μας είπε δεν έπρεπε να πάτε, μας πήρε ο Ρουσόπουλος και η Μαρία η αδερφή τ. Μας μάλωσε δεν έπρεπε να παμ, δεν εφάγαμε ξύλο μας μάλωσε και κορόιδευαν τους Εβραίους. Τίποτε πήγαμε να δούμε πως προσεύχοντανε να δούμε πως προσεύχονται τίποτε άλλο έκανε ένα πανί απάνω «χαμ χαμ χαμ χαμ αβάμ» έλεγαν τα εβραϊκά όλοι έτσι ήταν απασχολημένοι δεν κοιτάγαν τριγ και προσεύχονταν και μεις κοιταγάμε και πήρα και το Ρουσόπουλο από κοντά πήρες και το παιδί και μικρότερο αυτή δεν θα ζαναπάτε μας είπε».(Βασιλική Κολιού¹⁵⁸)

¹⁵⁵ Minna Rozen, «Χρονικά», τχ. 177, σελ. 7.

¹⁵⁶ Έσδρα Μουσή, *Η εβραϊκή κοινότητα της Λάρισας*, έκδοση Ι. Κ. Λ., Λάρισα 2000, σελ. 33

¹⁵⁷ Πωλητής ήταν το εν Αθήναις Κεντρικόν Ισραηλιτικόν Συμβούλιον Συντονισμού και Γνωματεύσεως και αγοραστής ο Δημοσθένης Ι. Τράντζας, ο οποίος ήταν κάτοικος Άρτας. Το συμβόλαιο αυτό συντάχθηκε στην Αθήνα στις 07/12/1959 από το συμβολαιογράφο Αθηνών Γρηγόριο Στ. Καβαλέκα. Βλ. Υποθηκοφυλακείο Άρτας, τόμος 37 και αριθμός 45(;).

¹⁵⁸ Συνέντευξη από Κ. Αγγέλη, Άρτα, 10/07/2016, βλ. παράρτημα σελ. 94.

Στις Συναγωγές παλιότερα, όταν πήγαινε κάποιος να προσευχηθεί καθόταν σε συγκεκριμένη θέση την οποία είχε νοικιάσει από την κοινότητα για όλο τον χρόνο. Τα χρήματα του ενοικίου προορίζονταν για την Κοινότητα. Για τα καθίσματα των ευπόρων τάξεων -που νοικιάζονταν σε υψηλές τιμές- γνωρίζουμε ότι ήταν τοποθετημένα στο κέντρο της Συναγωγής ανάμεσα στην «τεβά», που ήταν η εξέδρα που ιερούργούν ¹⁵⁹ οι ραββίνοι ¹⁶⁰, και στο «εχάλ» που είναι η κιβωτός που φυλάσσονται οι περγαμηνές και πλεκτά με ψάθα. Αντίθετα, τα καθίσματα που προορίζονταν για τη μεσαία τάξη ήταν τοποθετημένα γύρω από τους εσωτερικούς τοίχους. Για τους άπορους υπήρχαν ξύλινοι πάγκοι διαμορφωμένοι σε ειδικό χώρο.

Υπήρχε διάκριση μεταξύ ανδρών και γυναικών όπως συμβαίνει και στους χριστιανικούς ναούς με τον γυναικωνίτη. Οι εύπορες γυναίκες νοίκιαζαν ακριβότερα τις θέσεις τους στην πρώτη σειρά. Με το πέρασμα των ετών, όμως, το φαινόμενο αυτό της πληρωμής για μια θέση στη Συναγωγή ατόνησε και ήταν δωρεάν η πρόσβαση στα καθίσματα για όλους.

¹⁵⁹ Οι ραββίνοι όπως αντίστοιχα και οι ιερείς στη χριστιανική θρησκεία θεωρούνται πρόσωπα με πνευματικές και ηθικές ευθύνες, για περισσότερες πληροφορίες, βλ. «Οι ιερείς: θέση και εξουσίες τους», στο Μ. Γ. Βαρβούνης, *Λαϊκή Λατρεία και θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Σάμου*, διδακτορική διατριβή, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου» 1, Βιβλιοθήκη Επιστημονικών Εκδόσεων, Αθήνα 1992, σελ. 40-45.

¹⁶⁰ Από τα πιο σεβαστά πρόσωπα στην εβραϊκή θρησκεία. Είχαν τη δυνατότητα να επέμβουν σε οικογενειακό επίπεδο ακόμη και επαγγελματικό.π.ερισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ιστορία των ραββίνων στην πόλη βλ. Εβδομαδιαία εφημερίδα της Άρτας, «Άρτα», έτος 1^ο, 27/09/1881.

5) Νεκροταφείο

Ένας άλλος χώρος που είναι άξιος λόγου για την χωροταξική οργάνωση των Εβραίων ήταν το νεκροταφείο τους. Το νεκροταφείο είναι ένα πολυσύχναστο μέρος για μια πόλη καθώς υπάρχει επαφή - κυρίως συναισθηματική- των ζωντανών με το χώρο. Μέσα από αυτή την επαφή φανερώνεται η στάση απέναντι στον θάνατο ή το θέμα της οικογενειακής συνοχής. Οι τάφοι μεταβάλλονται σε μικρά κέντρα στα οποία επαναλαμβάνονται προδιαγραμμένα δρώμενα με βασικά στοιχεία μια σκηνογραφημένη διάταξη όπως τα υλικά κατασκευής, τα σύμβολα που ειδοποιούν για την κοινωνική προέλευση του νεκρού¹⁶¹, τον ψυχικό κόσμο του ίδιου ή των συγγενών, το φύλο, την ηλικία, το επάγγελμα¹⁶². Το νεκροταφείο είναι ο χώρος στον οποίο ενυπάρχουν δυο καταστάσεις αντιθετικές μεταξύ τους. Από την μια έχουμε την ένταση του πάθους και από την άλλη το τελετουργικό εκτόνωσης, ένα τελετουργικό που χρησιμοποιείται ως μέσον επικοινωνίας¹⁶³.

«Το εβραϊκό νεκροταφείο της Άρτας βρισκόταν στην περιοχή Πετροβούνι. Πρόκειται για ιδιόκτητο χώρο μάλλον αλλά δεν είμαι και σίγουρος αν η Ισραηλιτική Κοινότητα είχε αγοράσει τότε το χώρο. Ήταν προς τα πάνω σε βουνό ανέβαινες ανέβαινες και ήταν κουραστικός δρόμος. Κουραστικός, μακρύς και πετρώδης. Ήταν λες και είχαμε κάνει κάτι και μας τιμωρούσαν όταν έπρεπε να ανεβούμε εκεί. Νεκρό δεν έχω συνοδεύσει για να ξέρω να σου πω αλλά απ' ό,τι έλεγαν οι άλλοι και απ' ό,τι φαντάζομαι... αχ! ήταν κουραστικό. Από αυτόν τον χώρο τίποτα δεν έμεινε όρθιο μετά τους Γερμανούς καταστράφηκαν όλα ούτε τα κόκκαλα δεν άφησαν τα σκυλιά¹⁶⁴»¹⁶⁵ (Ισαάκ Μιζάν¹⁶⁶)

Ο Κανάρης Κωνσταντίνης το 1957 στην έρευνα του για την καταγραφή των ζημιών στις κοινότητες αναφέρει σχετικά με το νεκροταφείο ότι βρίσκεται σε μια

¹⁶¹ Μέγας Α. Γεώργιος, *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας Α'*, Ακαδημία Αθηνών, 1939, σελ. 119.

¹⁶² Για το νεκροταφείο, βλ. Μιχαήλ Γ. Μεαρακλής, ό.π., σελ. 47-48.

¹⁶³ Βλ. Γρηγορίου Γκιζέλη, «Ηπειρωτικά θρησκευτικά πανηγύρεις», *Πρακτικά Α' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου*, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 29.

¹⁶⁴ Τα σκυλιά εννοεί τους Γερμανούς.

¹⁶⁵ Κατά τον Μιχαήλ Μιζάν: «Το Νεκροταφείο ήταν κι αυτό ιδιόκτητο, δεν γνωρίζω όμως αν το δώρισε ο Δήμος ή αν η Ισραηλιτική Κοινότητα αγόρασε το χώρο. Βρισκόταν πάνω σε βουνό και ο δρόμος για να φθάσει κανείς εκεί ήταν μακρινός και πετρώδης. Όταν συνοδεύαμε ένα νεκρό στους ώμους μας, αλλάζαμε μεταξύ μας δυο και τρεις φορές μέχρι να φθάσουμε στο Νεκροταφείο. Για τους Ραμπανίμ οι τάφοι ήταν κτισμένοι και περιποιημένοι ιδιαίτερα», απόσπασμα από Ζανέτ Μπαττινού, ό.π., σελ. 133.

¹⁶⁶ Συνέντευξη από Κ. Αγγέλη, Αθήνα, 10/03/2014.

βραχώδη έκταση 10 περίπου στρεμμάτων επί του λόφου Περάνθης. Στον τοίχο σιδερένιας πόρτας μιας παλιάς οικίας που στεγαζόταν ο φύλακας και χρησιμοποιόταν και ως νεκροθάλαμος διασώζεται μέρος τοίχου προς ανατολάς. Τμήμα του έχει περιφραχθεί με συρματοπλέγμα και είναι σπασμένο. Από τους τάφους δεν σώζεται κανένας. Τα μόνα ίχνη που μαρτυρούν πως κάποτε βρισκόταν εκεί το εβραϊκό νεκροταφείο είναι τα λείψανα του ημικατεστραμμένου μνημείου. Στη μνήμη των περισσότερων ανθρώπων η τοποθεσία του νεκροταφείου είναι θολή. Η πάγια απάντηση στις περισσότερες συνεντεύξεις ήταν «Ναι, το νεκροταφείο τους να ήταν εκεί που είναι σήμερα το δικό μας;». Οι περισσότεροι έχουν σβήσει από τη μνήμη τους την ύπαρξή του καθώς είχε καταστραφεί εδώ και χρόνια και εφόσον η χρήση του χώρου διαφοροποιήθηκε στο πέρασμα του χρόνου δεν αποτέλεσε τόπο μνήμης για τους κατοίκους εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις που έχουν διατηρήσει στη μνήμη τους ορισμένα περιστατικά και καταστάσεις με επίκεντρο το συγκεκριμένο χώρο.

«Το νεκροταφείο. Ήταν πάνω στο Πετροβούνι. Τους το 'χε δώσει η Αγία Θεοδώρα για να έχουν κάποιο μέρος να πάνε να θαφτούν και αυτοί σαν άνθρωποι αφού ζούσαν στην πόλη. Αλλά πολύ πάνω βρε παιδί μου, πωωω άλλο να σου λέω και άλλο να το βλέπεις. Σα να ανέβαιναν το δικό τους Γολγοθά αν γινόταν καμιά κηδεία, γιατί ο δρόμος ήταν όλο πέτρες, εε πέτρα και κακό. Μια φορά όχι με το Μιζάν γιατί ήταν πιο μικρό αυτό από μένα εγώ έκανα με τον αδερφό του παρέα και ήταν να πάμε προς το νεκροταφείο, θέλαμε να κουβαλήσουμε κάτι ξύλα από κει, με μηχανάκι. Έβρεχε κιόλας και να κρατάμε κάτι ξύλα ντιπ χαζά σου λέω και τα δυο μας, τόσο μας έκοβε και τρώω εγώ μια γλίστρα στη στροφή απορώ πως δεν κατέβηκα κουτρουβαλώντας μέχρι τον Άγιο- Δημήτριο. Και είχα σακατευτεί είχα αίματα γιατί δεν ξέρω πως το πάθα αλλά ήταν καλό πέσιμο και μετά ήμουν για κάτι μέρες με το πόδι να με πονάει πολύ» (Βασίλη Καρατσώλη¹⁶⁷)

Υπήρχε ισχυρισμός ότι ο Μιχαήλ Β' και η σύζυγός του, η βασίλισσα Θεοδώρα είχαν δωρίσει με χρυσόβουλο την έκταση στο Πετροβούνι στους Εβραίους

¹⁶⁷ Συνέντευξη γραπτή από Κ. Αγγέλη, Άρτα, 25/10/2015

για να δημιουργήσουν νεκροταφείο εκεί¹⁶⁸. Κατά το παρελθόν, στην «Αρτινή Ευθύνη» και στα «Χρονικά» είχε δημοσιευτεί η μαρτυρία ότι κατά την επίσκεψη στην πόλη της Άρτας του βασιλέως Γεωργίου Α' ένα από τα μέρη που είχε δει ήταν η Συναγωγή και είχε παραχωρήσει μέρος του λόφου της Περάνθης κοντά στον στρατώνα για να το χρησιμοποιήσουν ως νεκροταφείο. Η αλήθεια είναι βέβαια ότι και οι δυο περιπτώσεις είναι εσφαλμένες σχετικά με το πώς παραχωρήθηκε η περιοχή στους Εβραίους. Η έκταση του εβραϊκού νεκροταφείου είχε δοθεί με μουκατά¹⁶⁹ στους Εβραίους και μετά το 1821 με δωρεά από το συμβούλιο Ηγουμένων της Ιεράς Μονής Κάτω Παναγιάς Άρτας. Η Μονή είχε στην κυριότητα της όλη την έκταση του Πετροβουνίου μέχρι τη θέση Κομμάτια και έκανε τέτοιες δωρεές. Το ίδιο είχε κάνει και με άλλη έκταση της για το νεκροταφείο των Χριστιανών. Αντίγραφο για την παραχώρηση της έκτασης από τη Μονή Κάτω Παναγιάς απαντάται στο βιβλίο του Σεραφείμ Α'¹⁷⁰.

¹⁶⁸ Α. Ααρών και Μ. Μιζάν, *Χρονικά*, τχ. 105, Νοέμβριος- Δεκέμβριος 1989, σελ. 20.

¹⁶⁹ Διηγετική μίσθωση

¹⁷⁰ Σεραφείμ Α' Βυζάντιος, *Δοκίμιον Ιστορικών*, ό.π., σελ. 366.

Κεφάλαιο IV

Οικονομικές και Επαγγελματικές Σχέσεις

Ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης όπως και ο χριστιανικός δημιουργούσε σχέσεις είτε συνύπαρξης είτε ανταγωνισμού γεγονός που διαφαίνεται μέσα από τη μνήμη των ανθρώπων. Ο σημαντικότερος τόπος για τη δημιουργία των σχέσεων αυτών ήταν η αγορά της πόλης, διότι εκεί διακινούνταν το χρήμα του τόπου, το οποίο διαμόρφωνε σχέσεις. Στην κοινωνία της Άρτας οι οικονομικές σχέσεις ήταν εξαρτημένες είτε σε μεγάλο βαθμό είτε σε μικρότερο από τις κοινωνικές σχέσεις. Στην περίπτωση της επαγγελματικής δραστηριότητας των Εβραίων, η ομάδα αυτή δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως στοιχείο μιας τυπικής παραδοσιακής κοινωνίας. Καθώς, τα στοιχεία του καπιταλισμού έχουν επιδράσει στην ψυχοσύνθεση της συγκεκριμένης ομάδας από τη νεαρή τους ηλικία. Ο καπιταλισμός έρχεται στο προσκήνιο ως μορφή οικονομίας, με τη λειτουργία του κεφαλαίου και την ιδιοτυπία της επιτάχυνσης που αποδεικνύει την αντίθεση στις διαδικασίες του παλιού κόσμου που λειτουργούσε με κριτήρια κοινωνικά¹⁷¹. Αν και η Άρτα κατά βάση στηρίζεται στην αγροτική της και κτηνοτροφική της οικονομία, η πληθυσμιακή ομάδα των Εβραίων δεν ασχολείται με αυτό τον τομέα. Με τη γεωργία και την κτηνοτροφία ασχολούνταν ο κάμπος και τα χωριά που ήταν στο βουνό. Σε αντίθεση το κέντρο της πόλης βασιζόταν στο εμπόριο, το οποίο κατά πλειοψηφία το διαχειριζόταν οι Εβραίοι, οι οποίοι μπορούμε να πούμε ότι ήταν αυτοί που κινούσαν την οικονομία της πόλης, καθώς πριν από τον πόλεμο του 1940 η συντριπτική πλειοψηφία των εμπόρων ήταν Εβραίοι. Εκτός από τους εμπόρους που πουλούσαν υφάσματα υπήρχαν καιπραματευτάδες με άλογα ή κάρρα που γύριζαν σε διάφορες γειτονιές και χωριά για να πουλήσουν τηνπραμάτεια τους.

«Οι Εβραίοι δεν είχαν κτήματα στον Κάμπο. Δεν είχαν κτήματα είχαν μόνο ακίνητα, ακίνητα και χρήμα ρευστό λίρες, το κτήμα το βλέπαν φαίνεται μη παραγωγικό. Ότι δεν τους απέδιδε. Ο Εβραίος να πούμε η νοοτροπία του ήταν δεν ήταν η καλοπέραση γι' αυτό και σταθήκανε. Εβραίος ήταν ότι έχω τα απαραίτητα προς ζην και να φτιάχνω λοιπόν να πούμε περιουσιακά στοιχεία.»

¹⁷¹ Βάσω Ρόκου, *Η βιοτεχνική πόλη της παραδοσιακής Κοινωνίας*, Γιάννινα 2009, σελ. 4.

Να φτιάχνω χρυσό, γι' αυτό και είχαν όλο το χρυσό να πούμε οι Εβραίοι, βέβαια και ακίνητα ότι είχανε». (Β. Παπανικολάου¹⁷²)

Οι άντρες στις συνεντεύξεις τους σε μεγάλο βαθμό φαίνεται να αναφέρονται στο επιχειρηματικό δαιμόνιο των Εβραίων ως σημείο αναφοράς για την πόλη. Αναγνωρίζουν ότι οι τρόποι και τα μέσα πειθούς των καταστηματαρχών για να τους προτιμήσουν και να αγοράσουν από αυτός ήταν ευφυέστατα. Συνήθως, στις περισσότερες περιπτώσεις έχουμε αλλαγή του τόνου της φωνής και ενθουσιασμό για το θέμα κυρίως από τους άντρες.

«Είχαν τα καλύτερα μαγαζιά. Υφάσματα, ρούχα άλλα κλπ και είχαν πολύ επιστήμονες στη δουλειά τους. Έρχονταν πελάτες στο μαγαζί τους και αρχίζανε λέγανε, τι θα σας κεράσουμε; Εν τω μεταξύ είχαν ένα πιτσιρίκο βοηθό και λέγανε, να πας να παραγγείλεις καφέδες. Αλλά θα σου κάνω εγώ νόημα, πότε θα τους φέρεις. Είχαν όλα αυτά τα υφάσματα και όταν ξεκινούσαν να τα παραγγείλουν και να τα κόψουν, τους έκαναν νόημα. Εκείνοι καφέδες, πού είναι; Όπως πήγαινε εκεί θα του έλεγαν, να σε κεράσω. Άμα ξεκίναγε και παίρνε κάτι, τότε θα έρχονταν ο καφές. Άμα δεν έπαιρνε τίποτα δε του έδιναν καφέ. Μετά δουλεύαμε και ήταν μαγαζιά τα οποία δεν ήταν σύγχρονα φτιαγμένα και φτιάχναμε τα ράφια μέσα ξύλινα και τα υπόστεγα απ' έξω για τα νερά και ήταν πολύ καλοί και στις πληρωμές τους και σε όλα. Και ήταν ένας υπεύθυνος ένας Φακίτσας τότε που τις έπαιρνε τις δουλειές αυτές και έβαζε εμάς και τα φτιάχναμε και μας πλήρωνε.[-]Είχαν μόνο με υφάσματα. Εκεί ήταν όμως κορυφή. Εμπόροι Παναγία βόηθα!». (Λάμπρος Παπαβαγγέλης¹⁷³)

Όπως παρατηρούμε ο τρόπος που τα υποκείμενα βιώνουν την ιστορία δεν είναι ίδιος με αυτό που περιγράφουν οι ιστορικοί κατά την Πασερίνι και συνεχίζει με την άποψη ότι η ιστορία είναι παραγωγός θεωρίας. Τα άτομα που εξετάζουμε διαμορφώνουν υποκειμενικότητες με βάση τις εμπειρίες, το φύλο ή την κοινωνική τους ένταξη¹⁷⁴ όπως αντιλαμβανόμαστε από τις συνεντεύξεις. Όσον αφορά τις οικονομικές και επαγγελματικές δραστηριότητες των Εβραίων της πόλης είναι εμφανής η έμφυλη διάκριση άντρας- γυναίκα. Καθώς οι άντρες αναφέρονται κυρίως

¹⁷² Συνέντευξη από Κ. Αγγέλη Άρτα, 10/07/2016, βλ. παράρτημα σελ. 94.

¹⁷³ Συνέντευξη από Κ. Αγγέλη Άρτα, 25/06/2016, βλ. παράρτημα σελ. 161.

¹⁷⁴ Λουίζα Πασσερίνι, *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα, η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1998, σελ. 9-12.

στην επαγγελματική δραστηριότητα των αντρών καθώς ενδόμυχα φαίνεται να θαυμάζουν τους Εβραίους για το επαγγελματικό τους δαιμόνιο. Υπάρχει ένας διαχωρισμός στο κομμάτι των Εβραίων εμπόρων και των Χριστιανών, μια αντίθεση που μέσα από τις συνεντεύξεις φαίνεται ένας διαχωρισμός μεταξύ του «εκείνοι» (οι Εβραίοι) και «εμείς» (οι Χριστιανοί) που παρ' όλα αυτά ζούσαν αρμονικά αλλά ανταγωνιστικά όσον αφορά την οικονομία, όπως φαίνεται από τις συνεντεύξεις. Ενώ αντίθετα οι γυναίκες ασχολούνται περισσότερο με τη νοικοκυροσύνη των γυναικών και αρκούνται μόνο σε απλή αναφορά στα μαγαζιά που διέθεταν οι Εβραίοι και στα οποία πήγαιναν να ψωνίσουν υφάσματα και αναφέρουν τα «εβραϊκά παζάρια» για να εξασφαλίσουν καλύτερες τιμές στα προϊόντα.

«οι Εβραίοι όταν θα πήγαινες μέσα να πάρεις κάτι, θα σου έλεγε, κάνει 20 δραχμές ξέρω γω π.χ. τότε που ήταν; Τώρα είναι ακριβό ξέρω γω τι. Ε εντάξ, από το 20 μπορεί να το έπαιρνες και 10 ή και 15 και στο 10 να έφτανες ακόμα –ακόμα. Και είχε μείνει ύστερα αυτό και λέγανε «οβραϊκά παζάρια», οι Εβραίοι έκαναν παζάρια, δηλαδή σου έλεγαν μία τιμή και μετά στο έδιναν. Όσο πήγαιναν, κατέβαιναν. Άμα πήγαινες να φύγεις. Έλα μωρέ, δε κάνει λίγο, λιγότερο; Έμεινε αυτό. Και σου λέει, εντάξ, θα σου κόψω κάτι, αλλά όχι πολύ. «Οβραϊκά παζάρια», είχε μείνει τότε αυτή η έκφραση». (Βασιλική Τζούμα-Πλακιά¹⁷⁵)

Ακόμη και τα παιχνίδια των μικρών Εβραίων που έπαιζαν με τα άλλα αλλόδοξα παιδιά αφορούσαν τις εμπορικές σχέσεις όπως μάθαιναν από τους γονείς τους σε μικρές ηλικίες. Το παιχνίδι είναι τρόπος διαπαιδαγώγησης των παιδιών.

«Κάποιο άλλο Εβραιοπούλο που ερχόταν εκεί πέρα αυτά και είχαν μαγαζί, εμείς παίζαμε με άλλα πράγματα, είχαμε κούκλες αυτή, τις κουμπάρες, ότι άλλο πρoμαντί όλα τα παιχνίδια τα παιδικά τότε και τα Εβραιοπούλα μας λέγανε, πουλάμε, πουλάμε... αγοράστε και κάναμε και εμείς ότι αγοράζαμε. Εμείς αγοράζαμε. Εμείς αγοράζαμε. Όλοι έμποροι. Ο Αβραμίνος, ο μοναδικός, έφτιαχνε τσίγκους. Ήταν λίγα τα μαγαζιά, δεν υπήρχε μαγαζί, ούτε αυτοκίνητα να περνάνε έτσι. Ελεύθερα παίζαμε στο δρόμο». (Τριανταφύλλου Ελευθερία¹⁷⁶)

¹⁷⁵ Συνέντευξη από Κ. Αγγέλη Άρτα, 10/09/2016, βλ. παράρτημα σελ. 129.

¹⁷⁶ Συνέντευξη από Κ. Αγγέλη Άρτα, 17/06/2016, βλ. παράρτημα σελ. 143.

Από την άλλη πλευρά εκτός από τις αρμόνικες σχέσεις συνύπαρξης που είχαν δημιουργηθεί υπήρχαν και ανταγωνισμοί που διαφαίνονταν σε κάθε ευκαιρία όπως για παράδειγμα σε δρώμενα της αποκριάς κατά τα οποία οι μασκαρεμένοι κοροΐδευαν τους Εβραίους πράξη την οποία δεν θα είχαν τη δυνατότητα να την κάνουν οποιαδήποτε άλλη στιγμή. Το εμπόριο της πόλης, το οποίο οι Εβραίοι κατείχαν στο μεγαλύτερο βαθμό, ήταν αυτό που διαμόρφωνε τις σχέσεις των ανθρώπων. Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα στα λαϊκά δρώμενα της Αποκριάς συμμετέχουν οι «μπαντίδες», η κοινωνική ομάδα των εργατών, των καλφάδων, της δουλειάς του ποδαριού και η κοινωνική ομάδα των «γύφτων» (ως οργανοπαίχτες, σατιρικοί, μεταμφιεσμένοι όμιλοι) αποτελούν τα δρώμενα υποκειμένα, τους παραγωγούς και καταναλωτές του καρναβαλιού. Ενώ αντίθετα τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα δείχνουν να έχουν απομακρυνθεί από αυτές τις πάνδημες λαϊκές γιορτές¹⁷⁷.

«Τις απόκριες αυτό κάνανε. Τους Εβραίους με μισό μάτι τους βλέπανε. Διότι όλο το χρόνο οι Εβραίοι ήταν Εβραίοι, είχαν τα καταστήματα εδώ πέρα στη Σκουφά, σκληρά παζάρια και έβρισκαν μία αφορμή να τους κοροϊδέψουν τις αποκριές. Έβγαινε ένας τύπος, ο οποίος φορούσε και ανάποδα μάλιστα το σακάκι και τραγούδια τραγούδαγε: «τρεις Μωσέ και αμάν – αμάν, τρεις Μωσέδες και ο Γιακός, τρεις Μωσέδες και ο Γιακός και ο Νταβί, Νταβίσαρος, επαντρεύων τη Ρεβέκκα και της δίνων τον Νταβί, τον Νταβί, Νταβίσαρο». Αυτό το τραγούδι λέγανε τότε, για να κοροϊδέψουν, για να περιγελάσουν ακριβώς τους Εβραίους. Μπορεί απλά κάτι σαν παράδοση εάν το κρατήσουμε και αν εδώ τα παιδιά που βγαίνουν τις απόκριες αυτοί οι «Μπαντίδι», οι «Μπαντίδι» νομίζω ότι το τραγουδούν αυτό το τρεις Μωσέδες και ο Γιακός, δηλαδή τρεις Μωϋσήδες δηλαδή και ο Γιακός, ο Ιάκωβος και ο Νταβίντ, Νταβίσαρος, ο Δαβίδ δηλαδή, αυτά είναι τα ονόματα, επαντρεύαν την Ρεβέκκα και της δίναν τον Νταβί, τον Δαβίδ δηλαδή, τον Νταβί, Νταβίσαρο». (Κωνσταντίνος Πλακιάς¹⁷⁸)

¹⁷⁷ Βλ. Κωνσταντίνα Μπάδα, «Προς μια αποκρυπτογράφηση της φυσιογνωμίας των λαϊκών δρωμένων: Απόκριες στα Γιάννενα», στο Λαϊκά Δρώμενα παλιές μορφές και σύγχρονες εκφράσεις. Πρακτικά Α' Συνεδρίου, Κομοτηνή 25-27 Νοεμβρίου 1994. Υπουργείο Πολιτισμού- Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού, Αθήνα 1996, σ. 197-207.

¹⁷⁸ Συνέντευξη από Κ. Αγγέλη, Άρτα, 01/08/2016 βλ. παράρτημα σελ. 117.

Κεφάλαιο IV

Μνημειοποίηση Της Μνήμης και Μνήμες

Στην περίπτωση των Εβραίων της περιοχής της Άρτας η συλλογική μνήμη των ανθρώπων μεγάλης ηλικίας ήταν πολύ έντονη. Παρολαυτά η ίδια η Πολιτεία έδειχνε να μην ενδιαφέρεται να αναδείξει ως ιστορικό κομμάτι της πόλης την εβραϊκή κοινότητα. Δεν υπήρχε καμία αναφορά σε εβραίους συμπολίτες, δεν είχαν γραφτεί βιβλία ούτε υπήρχε κάποιο μνημείο. Τα τελευταία χρόνια, όμως, με τη συστηματική ενασχόληση με το θέμα των Εβραίων και την καταγραφή της μνήμης παρατηρήθηκε στην πόλη της Άρτας μια αλλαγή κυρίως από τους πολιτικούς φορείς.

Από τη δεκαετία του '90 οι τοπικές αρχές αποφασίζουν να αναδείξουν την πολυπολιτισμικότητα της πόλης, αναδεικνύοντας χώρους καθαρά Οθωμανικούς όπως το τζαμί του Φαϊκ Πασά και το Ιμαρέτ αλλά και παίρνοντας την απόφαση να ασχοληθεί με την εβραϊκή κοινότητα και τη δημιουργία μνημείου στην πόλη. Η «επίσημη μνήμη», λοιπόν, της πόλης αποφάσισε να αποτινάξει τη λήθη του παρελθόντος και να συμπεριλάβει τόπους που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως μνημονικοί¹⁷⁹ και να δημιουργήσουν νέα ταυτότητα για τους αρτινούς πολίτες. Η ταυτότητα της πόλης αποκτά νέο αέρα. Στην Άρτα δε ζούσαν μόνο Χριστιανοί αλλά Μουσουλμάνοι και Εβραίοι παράλληλα. Η αναφορά πλέον δίνει έμφαση, ακόμη και στις ξεναγήσεις, στην αρμονική συνύπαρξη διαφόρων ομάδων. Πλέον δε μιλάμε για μια κατασκευασμένη «άλλη» ομάδα, περιθωριοποιημένη¹⁸⁰, αλλά για μια ομάδα που προσδιορίζεται ως συμπολίτες, φίλοι, αδέρφια μας και αναφέρεται στους Εβραίους.

Η δημόσια τοποθέτηση ενός μνημείου μπορεί να μεταβάλλει το χωρικό πλαίσιο ένταξης του και τις κοινωνικές πρακτικές που λαμβάνουν χώρα σε αυτό. Το μνημείο δεν εντάσσεται μόνο στην καθημερινότητα και επενδύεται νοηματικά από τις ποικίλες χρήσεις και λειτουργίες του χώρου, αλλά και αυτό με τη σειρά του αποδίδει ταυτότητα στο χώρο, υποβαθμίζοντας, τροποποιώντας ή εμπλουτίζοντας τις σημασίες του. Έτσι, από τη μία, οι επιμέρους χώροι της πόλης μετατρέπονται σε πηγές επιλεγμένης μνήμης, τόσο για τους κατοίκους της όσο και για τους επισκέπτες,

¹⁷⁹ Μπάδα Κωνσταντίνα και Ματσούκα Ευαγγελία, «Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους», στο Κορρέ Κατερίνα- Κούζας Γεώργιος (επιμ.) Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού στα ελληνικά πανεπιστήμια. Πρακτικά Δημερίδας (Αθήνα 7-8 Μαΐου 2007), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2010, σελ. 375-399.

¹⁸⁰ Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Η λογοτεχνία ως μαρτυρία, Έλληνες πεζογράφοι για τη γενοκτονία των Εβραίων, ανθολογία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 10-13.

διαμορφώνοντας ένα κοινό πεδίο νοημάτων σε σχέση με το παρελθόν και το παρόν της και από την άλλη η κοινωνική μνήμη διαμορφώνεται από το συμβολικό τοπίο της. Τα μνημεία, τα αγάλματα δηλαδή των δημόσιων χώρων, βασίζονται αποκλειστικά ή κύρια στη μορφή και προορίζονται να έχουν μία ιδεολογική δράση¹⁸¹.

Η αρχή γίνεται το 1994 με την πλατεία εβραίων μαρτύρων. Ο Δήμος Αρταίων μετά από πρόταση του Κ. Τσιλιγιάννη και του δημάρχου Κ. Βάγια με την υπ' αριθμ. 324/94 ομόφωνη απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου έδωσε στην πλατεία που βρίσκεται ακριβώς μπροστά από την είσοδο του κάστρου της πόλης, απέναντι από το εργατικό κέντρο, την ονομασία «πλατεία Εβραίων Μαρτύρων», ως φόρο τιμής για τους σφαγιασθέντες εβραίους. Η θέση δεν είναι τυχαία καθώς στο συγκεκριμένο σημείο βρισκόταν μια εκ των δυο Συναγωγών πριν την καταστροφή της. Από το 1994 πέρασαν δέκα χρόνια ακριβώς για να δημιουργηθεί το 2004 μνημείο που να είναι αφιερωμένο στην Εβραϊκή Κοινότητα και συγκεκριμένα στη μνήμη των 384 Ελλήνων εβραίων της Άρτας όπως φαίνεται να είναι γραμμένο πάνω στο μνημείο.

Το εθνικό μνημείο, επομένως, ενσωματώνεται στην εθνικιστική ρητορική, διασφαλίζεται ο θεσμικός του χαρακτήρας ως εθνικού ιστορικού τόπου και μέσω των τελετουργιών και εορτών επενδύεται σταθερά η συμβολική και η ιεροτελεστική του διάσταση. Στην κατεύθυνση αυτή συμβάλλουν πολλαπλά τα εγκαίνια και οι εορτασμοί που διοργανώνονται στους χώρους των μνημείων, τα οποία συντηρούν την αίσθηση της εθνικής ταυτότητας. Οποιοδήποτε υλικό ίχνος που εξυπηρετεί αυτό το στόχο εμβληματοποιείται, συμμετέχοντας στην επιβαλλόμενη συλλογική μνήμη. Το ίχνος, όχι μόνο διηγείται ιστορία, αλλά κυρίως δημιουργεί ιστορία προς διήγηση¹⁸².

Την εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε στην αίθουσα Σκουφάς μια μέρα πριν από τα αποκαλυπτήρια παρακολούθησαν ο Μητροπολίτης Άρτας κ.κ. Ιγνάτιος, ο Νομάρχης Άρτας Λάμπρος Ρίζος, ο δήμαρχος Αρταίων Παναγιώτης Οικονομίδης, ο πρώην δήμαρχος Κώστας Βάγιας, ο οποίος είχε κάνει και την κεντρική ομιλία. Παρευρίσκονταν ο πρόεδρος του Δημοτικού συμβουλίου Άρτας Γιώργος Ευταξίας, εκπρόσωποι των Ισραηλιτικών κοινοτήτων, εκπρόσωποι των πολιτικών αρχών και άλλοι φορείς. Η ομιλία¹⁸³ του Κ. Βάγια επικεντρώθηκε σε ιστορικά γεγονότα και

¹⁸¹Χ. Κουλούρη, Η συλλογική μνήμη των δρόμων, άρθρο στην εφημερίδα Το Βήμα, 3/5/1998 στο <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=98877>.

¹⁸²Βλ. Γ. Ρέντζος, , *Ανθρωπογεωγραφίες της πόλης*, εκδόσεις Τυπωθήτω-Δαρδανός, Αθήνα, 2006, σελ. 275.

¹⁸³Κων. Χ. Βάγιας, «η Ισραηλιτική Κοινότητα της Άρτας», 'Σκουφάς', Βραβείον Ακαδημίας Αθηνών 1975, Τόμος ΙΒ'. Άρτα 2004, τεύχος 97, σελίδες 631-635.

αναμνήσεις του από την παιδική του ηλικία και ολοκλήρωσε την ομιλία του με τα εξής λόγια:

«Για μένα όλα αυτά είναι μνήμη. Η νέα γενιά όμως δυστυχώς δεν τα γνώρισε. Και εδώ είναι το καθήκον μας αυτήν τη μνήμη να την μετουσιώσουμε σε ιστορία, σε μάθηση, σε γνώση, ότι σε τούτον εδώ τον τόπο έζησε, μεγαλούργησε, προσέφερε μια κοινωνία ανθρώπων που σε τίποτε δεν διέφερε από μας παρά στην θρησκεία, σε τούτο τον τόπο αναπτύχθηκε μια από τις καλύτερες Ισραηλιτικές παροικίες στην Ελλάδα. Ένα μνημείο όμως δεν είναι παρά το πρώτο λιθαράκι, στην προσπάθεια που πρέπει να γίνει έτσι ώστε η μνήμη, η ιστορία, η Παράδοση να διασωθεί. Και για να επιτευχθεί αυτό είναι προσωπικό και συλλογικό καθήκον όλων μας, να αποδώσουμε έστω και στα επίπεδα της υστεροφημίας, ένα μικρό αντάλλαγμα όσων προσέφερε η εδώ Ισραηλιτική παροικία, διασώζοντας την ιστορία της, τιμώντας την μνήμη της, ως αναπόσπαστο κομμάτι της Ιστορίας της πόλης της Άρτας, ως μέρος της συλλογικής μας μνήμης».

Η εκδήλωση¹⁸⁴ ξεκίνησε με επιμνημόσυνη δέηση που εψάλει από το ραββίνο Αθηνών Ιακώβ Αράρ. Στην τελετή των αποκαλυπτηρίων συμμετείχαν σχεδόν όλοι οι φορείς που ήταν το Σάββατο στις εκδηλώσεις του «Σκουφά» και επιπλέον ο βουλευτής Κώστας Καραμπίνας.

Το μνημείο αυτό είναι μαρμάρινο και ουσιαστικά απεικονίζει ένα τραπέζι στο οποίο είναι τοποθετημένο ένα ανοιχτό άσπρο βιβλίο που γράφει «Ποτέ πια». Επίσης στη βάση είναι χαραγμένα τα εξής: *«ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΩΝ 324 ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ ΠΟΥ ΕΞΟΝΤΩΘΗΚΑΝ ΣΤΑ ΝΑΖΙΣΤΙΚΑ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗΣ. ΔΗΜΟΣ ΑΡΤΑΙΩΝ- ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ».*

Το μνημείο δημιουργήθηκε το 2004 επί δημαρχίας Πάνου Οικονομίδη (αν και η απόφαση και η υλοποίηση έγινε επί δημαρχίας Βάγια). Ο Ισαάκ Μιζάν, επιζών από τα γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης όπως προαναφέραμε κατά τη διάρκεια της ομιλίας του κατά τα αποκαλυπτήρια είπε τα εξής:

«Αγαπητοί, πατριώτες, φίλοι και συμμαθητές, 24 Μαρτίου του 1944 είχε βραδιάσει. Στο σπίτι μας κρύβαμε την οικογένεια του λοχαγού Σταμούλη που ήταν αντάρτης στα βουνά. Νομίσαμε ότι ήταν γι' αυτούς. Καθυστερήσαμε να

¹⁸⁴ Βλ. παράρτημα σελ. 219-224.

τους ανοίξουμε για να τους δώσουμε την ευκαιρία να κρυφτούν στο πατάρι. Οι Γερμανοί όμως είχαν έρθει για μας. Με την τραχιά φωνή τους μας διέταξαν να πάρουμε βιαστικά πρόχειρα ρούχα και να πάμε μαζί τους. Τα υπόλοιπα αργότερα. Μας πήγανε στον κινηματογράφο του Βασίλη Τσολιά στο Κιλκίς. Μετά από δυο μέρες μας φόρτωσαν σε αυτοκίνητα για το Αγρίνιο, την Πάτρα και τέλος την Αθήνα. Μετά από λίγες μέρες μας φόρτωσαν σε βαγόνια για το Άουσβιτς. Δέκα μέρες χωρίς φαΐ, χωρίς νερό, χωρίς να μπορούμε να ξαπλώσουμε, να ουρήσουμε, να αναπνεύσουμε. Μόλις φτάσαμε στο Άουσβιτς εξαντλημένοι, ξεκίνησε η διαλογή. Γέροι, μάνες με μικρά στην αγκαλιά τους κι ανήμποροι για εργασία δεξιά σειρά για τα κρεματόρια. Εμάς τους άλλους τους γερούς, μας κουρέψανε, μας ξυρίσανε, μας τρύπησαν το χέρι με το νούμερο και μας ανέθεσαν σκληρές, εξοντωτικές εργασίες. Αυτή η δική μου μαρτυρία μοιάζει με πολλές που έχετε ακούσει από χιλιάδες άλλους Έλληνες Εβραίους και μοιάζει με πολλές άλλες μαρτυρίες που δεν ακούσατε ποτέ γιατί οι φωνές τους δεν γύρισαν ποτέ τους. Χάθηκαν στη φρίκη του πιο αδυσώπητου, του πιο φρικαλέου εγκλήματος της ανθρώπινης ιστορίας. 3 Ιουλίου 2004, 60 χρόνια αργότερα, μέρα μνήμης και νοσταλγίας. Ας θυμηθούμε τα νιάτα μας, τη γειτονία μας, την Άρτα μας. Αγαπητοί μου φίλοι Αρτινοί, πριν λίγα χρόνια με αξίωσε ο Θεός να γυρίσω γερός απ' τα στρατόπεδα, να παντρευτώ, να δουλέψω, να γνωρίσω την ευημερία της ειρήνης, να κάνω οικογένεια και να επιστρέψω σήμερα στην Άρτα να τιμήσω τους συμπατριώτες μου που ήταν λιγότερο τυχεροί από μένα. Αρτινοί πατριώτες, που χαθήκατε στα στρατόπεδα της Πολωνίας και της Γερμανίας, το Μνημείο αυτό είναι δικό σας. Είναι η δική σας η μαρτυρία, είναι δική σας η συμβολή στην παγκόσμια ειρήνη. Αυτό το Μνημείο έχει ιδιαίτερη σημασία για όλους εμάς τους Έλληνες Εβραίους της Άρτας, τους Έλληνες Εβραίους της Ελλάδας, τους Έλληνες Χριστιανούς. Είναι ένα Μνημείο κατά του Ρατσισμού, του φασισμού, του πολέμου».¹⁸⁵

¹⁸⁵ Αθανασία Σερδενέ, «Μνήμη των εξοντωθέντων εβραίων της Άρτας», Εκδηλώσεις μνήμης και τιμής για τους 384 Εβραίους που εξοντώθηκαν στα Ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης έγιναν το Σαββατοκύριακο στην Άρτα από το Δήμο Αρταίων και το Κεντρικό Ισραηλτικό Συμβούλιο της Ελλάδος. Αποκαλυπτήρια του Μνημείου των Εβραίων. 'Σκουφάς', Βραβείον Ακαδημίας Αθηνών 1975, Τόμος ΙΒ'. Άρτα 2004, τεύχος 97, σελίδες 624-629.

Τόσο το μνημείο όσο και η εκδήλωση παγιώθηκε στη μνήμη των περισσότερων αρτινών.

«Μαζί με τον Κώστα (εννοεί το Βάγια, τον παλιό δήμαρχο Άρτας), το συζητούσαμε και γω το πρότεινα. Και ο Κώστας πήρε την απόφαση γιατί πιστεύαμε το ίδιο. Το κάναμε για να υπάρχει κάτι από που να δείχνει ότι έμεναν αυτοί οι άνθρωποι εδώ. Ήθελα εκεί κοντά στο κάστρο που είχαν ιδρύσει την πρώτη τους συναγωγή. Ελπίζω κάποια στιγμή να γίνονται ετήσιες τελετές και όχι μια όπως έγινε τότε στα εγκαίνια. Να πάνε τα σχολεία να μάθει κάποιος σε αυτά τα παιδιά την ιστορία της μικρής γλυκιάς μας πόλης. Δεν φιλοδοξώ όλη η πόλη να μάθει. Πας για ένα περίπατο περνάς από αυτό το μέρος και βλέπεις αυτό το μνημείο, δεν θα σκεφτεί να ψάξει ο νέος γιατί έγινε εδώ αυτό το πράγμα; Οι μεγάλοι όταν το δουν δεν θα θυμηθούν; ααα! Το μνημείο των εβραίων. Των εβραίων μας! Γιατί και αυτοί ήταν δικοί μας γνωστοί μας, φίλοι μας, συντοπίτες μας, αδέρφια μας».(Κ. Τσιλιγιάννης¹⁸⁶)

Την ημέρα των αποκαλυπτηρίων μετά από πρόταση του πρώην δημάρχου Κ. Βάγια σε ανάμνηση της εκδήλωσης φυτεύτηκε συμβολικά ένας φοίνικας στη θέση που προϋπήρχαν άλλοι δυο, από τον πρόεδρο του μουσικοφιλολογικού συλλόγου «Σκουφάς», Βασίλη Καρατσώλη και από τον Κωνσταντίνη.

«Όταν είχαν γίνει τα εγκαίνια για το μνημείο ήμουν πρόεδρος του Σκουφά. Ήταν ο Βάγιας, ο Τσιλιγιάννης, κόσμος πολύς σου λέω από τους επισήμους ο Οικονομίδης που ήταν τότε δήμαρχος και είχε κερδίσει τις εκλογές από τον Κώστα¹⁸⁷, ο βουλευτής ο Καραμπίνας. Θυμάμαι ακόμη τον Μίζαν που είχε μιλήσει κιόλας, τον ραββίνο τους τον Αράρ. Θυμάμαι πολύ έντονα ότι είχα φυτέψει συμβολικά ένα φοίνικα μαζί με τον Κωνσταντίνη. Ο φοίνικας ξέρεις είναι συμβολικό στοιχείο και σε μας στο χριστιανισμό. Όταν πάντως το έκανα ένιωθα πολύ καλά με τον εαυτό μου ήταν σαν τελετουργικό να θέλαμε να τελειώσουμε μια περίοδο με αυτή την κίνηση και να ξεκινήσουμε μια άλλη».(Βασίλης Καρατσώλης¹⁸⁸)

¹⁸⁶ Συνέντευξη από Κ. Αγγέλη, Άρτα, 01/05/2014βλ. παράρτημα σελ. 204.

¹⁸⁷ Εννοεί τον Βάγια.

¹⁸⁸ Συνέντευξη από Κ. Αγγέλη, γραπτή Άρτα, 02/02/2014.

Η μνήμη όμως σε ορισμένες περιπτώσεις δεν είναι στατική και πάγια. Αντιθέτως επαναπροσδιορίζεται σύμφωνα με τις ανάγκες του παρόντος¹⁸⁹. Όπως αναφέρει ο Τζον Γκίλις: «Το καίριο νόημα κάθε ατομικής ή συλλογικής ταυτότητας, δηλαδή ένα αίσθημα ομοιότητας μέσα στον χώρο και στον χρόνο, ορίζεται από τη μνήμη. Και αυτό που θυμάται κανείς είναι καθορισμένο από την εκάστοτε προσλαμβανόμενη ταυτότητα»¹⁹⁰. Στην περίπτωση της εκατέρωθεν συνέντευξης κάνουμε λόγο για πλήρη αμφισβήτηση της στρογγυλεμένης εκδοχής της ιστορίας.

«Το μνημείο των εβραίων πίσω θυμάμαι ότι είχαν γίνει εγκαίρως κάποτε αλλά δεν είχα πάει να σου πω την αλήθεια πήγαν όλοι οι μεγάλοι εμείς ο απλός κόσμος μπα όχι τόσο. Έκαναν και αυτοί μνημείο. Χμχμ (καθαρίζει το λαιμό) γι' αυτούς το έκαναν το μνημείο¹⁹¹ για ποιον το έκαναν για μας; Τους πολίτες; Τι να θυμόμαστε; Γιατί μας ρώτησε κανένας τι έχουμε ξεχάσει; Δίπλα δίπλα έμενα με τους Εβραίους μαζί μεγαλώσαμε μια γειτονιά. Δηλαδή τι σβήστηκαν οι αναμνήσεις μου και μου φέραν ένα μνημείο για να μου τις δώσουν πίσω. Μικρό παιδί ήμουν όταν τους μάζεψαν, φόβος και αγωνία για το τι θα τους κάνουν. Αυτά να νιώθεις, έχουν αποτυπωθεί, τώρα θυμήθηκαν όλοι να κάνουν κάτι τόσα χρόνια που ήταν; να πάει ο Κ. και να δώσει το σπίτι που τους πηρέ και άλλοι και άλλοι και μετά να κάνουν και μνημείο. Τους πήρε ο πόνος τώρα;. Αυτοί που έζησαν εδώ και έφυγαν γιατί δεν ξανάρθαν αφού όλοι τους συμπεριφερθήκαμε τοόσο καλά; Αφού τους κάναμε και μνημείο; Μήπως έχουμε λερωμένη τη φωλιά μας; Άστα παιδί μου άστα κρίμα ο κόσμος. Μια φορά θυμάμαι όπως γυρνούσα από το νεκροταφείο πέρασα από την πλατεία Ζέρβα και ήμουν με τα πόδια και λέω κάτσε θα πάω στον Χρηστάκη να πάρω γλυκό, με έφερε ο δρόμος από 'κει. Είδα το μνημείο ήταν απογευματάκι, και το δα και μου 'ρθαν εικόνες στο μυαλό από τα παλιά. Όπως κρατούσα στα χέρια μου λουλούδια τα άφησα πάνω στο μνημείο και να σου πω την αλήθεια ένα δάκρυ κύλησε. Γύρισα δεξιά, αριστερά να δω μην ήταν κανένας εκεί κοντά. Όχι τίποτα άλλο έλεγα μην είναι και κάνας γνωστός και με περάσει για τρελή (γελάει). Το νιώθα όμως τότε και το κάνα. Ήθελα να αφήσω λουλούδια στο μνημείο είναι δεν ξέρω σαν τάφος για

¹⁸⁹ Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, ό.π., σελ. 34.

¹⁹⁰ John R. Gillis, "Memory and Identity: The History of a Relationship", in *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton 1994, σ. 3.

¹⁹¹ Εννοεί τους πολιτικούς της πόλης.

αυτούς τους ανθρώπους έτσι το βλέπω εγώ, αφού το δικό τους το νεκροταφείο καταστράφηκε». (Βασιλική Κολιού¹⁹²)

Οι επίσημες ηγεμονικές εκδοχές του παρελθόντος δομούν μια αφήγηση προκειμένου να παγιώσουν στη δημόσια σφαίρα νέες και αναμφισβήτητες αλήθειες που σχηματίζουν τη θεσμική μνήμη. Η θεσμική μνήμη εκφράζεται μέσα από το λόγο και τις επιτελεστικές μνημονικές πρακτικές που οργανώνονται από τα πάνω. Η επίσημη μνήμη εκφράζεται και μέσω της κατασκευής μνημείων. Σε αντίστιξη με τη θεσμική μνήμη βρίσκεται η ατομική μνήμη, η μνήμη από τα «κάτω» ή η «αντι-μνήμη», όπως την ονόμασε ο Φουκώ¹⁹³. Στη συγκεκριμένη περίπτωση κάνουμε λόγο για αντι-μνήμη. Το υποκείμενο αμφισβητεί την εξουσία του τόπου και διαφοροποιείται από την άποψη ότι το μνημείο έγινε για τους απλούς πολίτες με τη φράση «γι' αυτούς το έκαναν το μνημείο για ποιον το έκαναν για μας;». Το μνημείο των Εβραίων για αυτήν είναι ένας χώρος συναισθηματικά φορτισμένος καθώς αποτελεί τάφο στο μυαλό της για αυτούς που χάθηκαν και θεωρεί σημαντικό να αφήσει λουλούδια ως συμβολική κίνηση. Η ψυχολογική και συναισθηματική φόρτιση του υποκειμένου φανερώνεται τόσο με την χειρονομία όσο και με το δάκρυ που κύλησε.

Μετά την ολοκλήρωση των εκδηλώσεων που είχαν γίνει για το μνημείο δεν ξανάγινε άλλη εκδήλωση, ούτε κάποια γιορτή που να αφορά στο μνημείο. Μετά από μικρό χρονικό διάστημα εκδόθηκε το βιβλίο του Κ. Τσιλιγιάννη που αναφέρεται στην εβραϊκή Κοινότητα. Κατά τη διάρκεια της εκδήλωσης για τα αποκαλυπτήρια του μνημείου ο Κωνσταντίνης ανήγγειλε ότι το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο υιοθέτησε πρόταση του Κ. Τσιλιγιάννη, η οποία αναφερόταν στην έκδοση ιστορικού βιβλίου με θέμα «Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας». Μετά το βιβλίο του Τσιλιγιάννη, το οποίο δεν έγινε ιδιαίτερος γνωστό σε όλη την πόλη εξαιτίας της μικρής του κυκλοφορίας εκδόθηκε ένα λογοτεχνικό βιβλίο του Γιάννη Καλπούζου με τίτλο 'Ιμαρέτ'¹⁹⁴, το οποίο αναφέρεται στην εβραϊκή κοινότητα της πόλης. Το αποτέλεσμα είναι εκείνη την περίοδο εξαιτίας της πώλησης αντιτύπων του βιβλίου, η Εβραϊκή κοινότητα της Άρτας γνωστοποιείται στο ευρύ κοινό, σε αντίθεση με τα προηγούμενα

¹⁹² Συνέντευξη από Κ. Αγγέλη, Άρτα, 01/03/2014.

¹⁹³ Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, ό.π., σελ. 95-100.

¹⁹⁴ Γιάννης Καλπούζος, *Ιμαρέτ στη σκιά του ρολογιού*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008, αναφορά τεκμηριωμένη στο νεκροταφείο των εβραίων, σελ. 15

χρόνια που είχε πέσει σε λήθη. Τα αντίτυπα θα ήταν περιορισμένα για να αποσταλούν στις βιβλιοθήκες.

Η επόμενη εκδήλωση πραγματοποιήθηκε στις 17 Μαρτίου 2012 ώρα 19.30 στην αίθουσα ‘Σκουφάς’. Ο τίτλος της εκδήλωσης ήταν ‘Το τραύμα και η μνήμη, οδοιπορικό για τους Αρτινούς Εβραίους μάρτυρες του Ολοκαυτώματος’. Κατά τη διάρκεια της εκδήλωσης ο Μαγρίζος ως αντιπρόεδρος του ΚΙΣ όταν έλαβε το λόγο είπε: *«Σ’ αυτές τις ορφανές για εμάς τους Εβραίους πόλεις οι τελετές μνήμης αποτελούν μνημόσυνο τιμής και αναγνώρισης της θετικής εβραϊκής παρουσίας»*. Την επόμενη μέρα μετά την επιμνημόσυνη δέηση που τελέστηκε το πρωί της Κυριακής, 18 Μαρτίου 2012, στο Μνημείο Εβραίων Μαρτύρων και την κατάθεση στεφάνων που ακολούθησε, ολοκληρώθηκαν οι εκδηλώσεις που διοργάνωσε ο Δήμος Αρταίων σε συνεργασία με τον Μ/Φ Σύλλογο «Σκουφάς» για την Ημέρα μνήμης Αρτινών Εβραίων Μαρτύρων του Ολοκαυτώματος.

Η τελετή ξεκίνησε ραββινεύοντας του κ. Μίνου Αλμπελανσή που ανέπεμψε την Ασκαβά, ακολούθησε το Σάλπισμα του Σοφάρ και ολοκληρώθηκε με την κατάθεση των στεφάνων. Στεφάνια κατέθεσαν οι: Μωυσής Μαγρίζος, Αντιπρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου (Κ.Ι.Σ.), Ισαάκ Μιζάν εκ μέρους των επιζώντων της Ισραηλιτικής Κοινότητας Άρτας, Αλέγγρα Μάτσα, Γενική Γραμματέας της Ισραηλιτικής Κοινότητας Ιωαννίνων, Πίγχας Παρέντε, εκπρόσωπος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, Μπέλλα Ααρών, εκπρόσωπος του Οργανισμού Περιθάψεως και Αποκαταστάσεως Ισραηλιτών Ελλάδας (ΟΠΑΙΕ), Μάκης Μπατής, εκπρόσωπος της Ένωσης Σιωνιστών Ελλάδος, Ιωσήφ Μιζάν, από τη 2^η γενιά των επιζώντων, Γιάννης Κουτσούμπας, Πρόεδρος του Μ/Φ Συλλόγου «Σκουφάς», Βασίλης Ψαθάς, Αντιπεριφερειάρχης Π.Ε. Άρτας, Γιάννης Παπαλέξης, Δήμαρχος Αρταίων. Μετά την κατάθεση των στεφάνων τηρήθηκε ενός λεπτού σιγή στη μνήμη των Μαρτύρων στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης.

Προς το τέλος της τελετής ένας βιολιστής, έπαιξε με το βιολί του, το μουσικό θέμα από την ταινία «Η Λίστα του Σίντλερ». Η τελετή ολοκληρώθηκε με την ανάκρουση του Εθνικού Ύμνου από την Φιλαρμονική του Συλλόγου «Σκουφάς».

Κεφάλαιο VI

Οι λίγοι που επέστρεψαν στην πόλη

Η εβραϊκή κοινότητα μετά το τέλος του πολέμου αποτελούνταν από 66 άτομα που είχαν διασωθεί. Από αυτούς οι 23 είχαν επιστρέψει από τα στρατόπεδα¹⁹⁵, 23 από τα βουνά, 15 οι αντάρτες που επέστρεψαν και 5 άτομα που είχαν βρει καταφύγιο στην Αθήνα. Από τις δυο συναγωγές η «Γκρέκα» ήταν σε κακή κατάσταση· αφού δεν είχε στέγη, πόρτα και παράθυρα ενώ η «Πουλιέζα» είχε καταστραφεί. Οι δαπάνες για τη γενική επισκευή των κτιρίων είχαν ανέλθει στα 3.200.000 δραχμές¹⁹⁶.

Μετά μας προωθήσανε στην Ελλάδα. Φθάσαμε με μεγάλη χαρά στην Αθήνα. Πήγαμε αμέσως σε συγγενικά σπίτια και μετά λίγες μέρες ήρθε ο αδελφός μου ο Σαμουήλ από την Άρτα. Αγκαλιαστήκαμε κλαίγοντας για πολύ ώρα. Εμπρός μου είπε, φεύγουμε για την πατρίδα μας την Άρτα. Εκεί ο αδελφός μου είχε μαγαζί με τον Ραχαμήμ Δέντε και τον Κώστα Κοτσαρίδα. Όταν έφθασα στην Άρτα ένιωσα μεγάλη συγκίνηση. Πήγα στο σπίτι μας και ήταν όλα έρημα και λεηλατημένα. Μου είπαν ότι η οικογένεια μου εκτελέστηκε στη Γερμανία και εκείνη τη στιγμή αυτή η πικρή είδηση μου προξένησε μεγάλη οδύνη. Αρχισα να κλαίω». (Ισαάκ Μιζάν¹⁹⁷)

Ο Νισήμ Μάις, Πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου της Ελλάδας είχε αναφερθεί στη γενικότερη κατάσταση που επικρατούσε εκείνη την περίοδο για τους Εβραίους που είχαν επιστρέψει:

«Κατά το 1945...Η Ελλάδα ήταν ελευθερωμένη, αλλά εντελώς κατεστραμμένη. Ολόκληρες πόλεις και χωριά είχαν ερημώσει,[...] οι δημόσιες υπηρεσίες υπολειπούντο, οι συγκοινωνίες ήταν διαλυμένες, το επισιτιστικό πρόβλημα κυριαρχούσε [...] Μέσα σ' αυτό το βιβλικό χάος υπήρχαμε και εμείς οι Εβραίοι. Άλλοι επιστρέφαμε από τα στρατόπεδα του θανάτου, άλλοι βγαίναμε από τους κρυψώνες όπου μας φύλαγαν οι Χριστιανοί Συνέλληνες, άλλοι κατεβαίναμε από

¹⁹⁵ «Χρονικά», τχ. 142, στο άρθρο αγνώστου αρθρογράφου: Η μεταπολεμική κατάσταση των Ισραηλιτικών κοινοτήτων της Ελλάδος μέσα από εκθέσεις του Κανάρη Δ. Κωνσταντίνη και έγγραφα του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, σελ. 15.

¹⁹⁶ «Χρονικά», τχ. 142, ό.π. σελ. 16.

¹⁹⁷ Συνέντευξη μέρος της δημοσιευμένο στο βιβλίο του Τσιλιγιάννη, 2004, ό.π. σελ. 50-54.

τα βουνά της Εθνικής Αντιστάσεως. Βρίσκαμε τις οικογένειες μας διαλυμένες. Αναζητούσαμε τους συγγενείς μας και δεν υπήρχαν, ούτε κανένας μπορούσε να μας πληροφορήσει για την τύχη τους. Ψάχναμε το βιος μας και αυτό ήταν διαρπαγμένο, χαμένο. Αποζητούσαμε τη βοήθεια των κοινοτήτων μας και τις βρίσκαμε διαλυμένες, ανύπαρκτες. Προσφεύγουμε στην ικεσία του Θεού αλλά οι Συναγωγές μας ήταν κατεστραμμένες, ρημαγμένες, οι θρησκευτικοί λειτουργοί είχαν κι αυτοί χαθεί στα στρατόπεδα της ντροπής. Πουθενά φως, από πουθενά βοήθεια!¹⁹⁸».

Όπως και στις άλλες πόλεις της Ελλάδας, έτσι και στην περίπτωση της Άρτας δεν υπήρχε καμία μέριμνα για τους Εβραίους της πόλης. Το σχολείο στον οδό Φιλελλήνων στην εβραϊκή συνοικία βρισκόταν σε καλή κατάσταση. Η περιουσία της κοινότητας περιελάμβανε: μια ερειπωμένη κατοικία στη συνοικία του Αγίου Νικολάου, διπλοκατοικία με όροφο εκτάσεως 15x15, ένα μαγαζί στην κεντρική αγορά, στην οικία Σκουφά με δυο πόρτες εκτάσεως 7x6, που ήταν νοικιασμένο προπολεμικά με μίσθωμα 500 δρχ. και ένα τεβιλά παραπλεύρως της Συναγωγής εκτάσεως 20x3¹⁹⁹. Το νεκροταφείο στον λόφο της Περάνθης δεν είχε διασωθεί. Όλοι οι τάφοι είχαν καταστραφεί και μόνο ερείπια ημικατεστραμμένου μνημείου ήταν τα μόνα στοιχεία που υποδήλωναν την ύπαρξη εβραϊκού νεκροταφείου.²⁰⁰

Για όσους είχαν επιζήσει από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης ή ήταν κρυμμένοι στα βουνά της αντίστασης ή από Χριστιανούς, η επιστροφή τους ήταν ιδιαίτερος δύσκολη. Οι άνθρωποι αυτοί δεν είχαν εγγραφεί σε καταλόγους διανομής τροφίμων²⁰¹. Σε ορισμένες πόλεις όπως στη Θεσσαλονίκη, στα Ιωάννινα και στην Άρτα τα σπίτια και τα μαγαζιά είχαν καταληφθεί από Χριστιανούς. Το ελληνικό κράτος δεν είχε προβλέψει καμιά ειδική βοήθεια για τους Έλληνες Εβραίους. Έτσι, ολόκληρη η κοινότητα αναγκάστηκε να βασιστεί στην ανθρωπιστική βοήθεια που προσέφεραν οι διεθνείς οργανισμοί όπως η UNRRA (The United Nations Relief and Rehabilitation Administration), οι εβραϊκές οργανώσεις όπως η American Joint

¹⁹⁸ «Χρονικά», τχ. 144, στην ομιλία του προέδρου του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος κ. Νισήμ Μάις σελ. 6-8.

¹⁹⁹ Όπως καταγράφηκαν εκείνη την περίοδο βλ. Κανάρη Κωνσταντίνη, ό.π. «Χρονικά», τχ. 142, σελ. 15.

²⁰⁰ Μετά το 1959 όταν και διαλύθηκε επίσημα η Ισραηλιτική Κοινότητα Άρτας ο συγκεκριμένος χώρος απαλλοτριώθηκε.

²⁰¹ Βλ. Πρακτικά Συνεδριάσεως του Δ. Σ της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης 18/03/1945, σελ. 38.

Distribution Committee (Joint), ο Ερυθρός Σταυρός, η Διάσκεψη για τις υλικές αξιώσεις των Εβραίων κατά της Γερμανίας (Claims Conference), και το Εβραϊκό Πρακτορείο (Jewish Agency)²⁰². Στις περισσότερες περιπτώσεις τα σπίτια των Εβραίων είχαν καταληφθεί από άλλους, διότι οι ίδιες οι υπηρεσίες του κράτους επειδή θεωρούσε ότι αρκετοί από αυτούς είχαν πεθάνει στα στρατόπεδα συγκέντρωσης τα έδιναν σε φτωχούς Χριστιανούς για να μπορέσουν να κατοικήσουν.

«Είμαι από την Κυψέλη, αλλά ήρθαμε το '46 στου Πέτα για ένα χρόνο και μετά το '47 κατεβήκαμε εδώ. Η μαμά που ήρθαμε εδώ, δεν είχαμε πού να μείνουμε που εκεί, ένας μπάρμπαρ μου εδώ που καθόταν, αυτός μας φιλοξένησε για λίγο. Και την μαμά ύστερα της είπαν ότι, πήγαινε στον Νομάρχη μη τυχόν σου δώσει. Πήγε η μαμά και της λένε: «Πού ήσουν βρε κυρία μου, τς λέει εδώ είχαν φύγει οι εβραίοι και ήταν τόσα σπίτια, αν ερχόσουν δηλαδή πριν ένα εξάμηνο θα σου δίναμε ένα σπίτι». Ναι, έδιναν σπίτι των εβραίων. Έτσι είχαν πει τότε στη μαμά, θυμάμαι, ναι, θα σου δίναμε λέει, ένα σπίτι. Θυμάμαι τότε που έλεγαν εδώ, στα «οβραίικα», το είπαν αυτοί Φιλελλήνων τώρα που είναι. Και ήταν όλα, τα περισσότερα σπίτια εκεί στη Φιλελλήνων ήταν που κατοικούσαν οι Εβραίοι. Και ήταν κι αρκετά μαγαζιά εδώ. Ήταν οοοοο Σαμπάς θυμάμαι, Σαμπάς λεγόταν που είχε το μεγάλο εμπορικό που είχε το εμπορικό το μεγάλο ναι».(Βασιλική Τζούμα- Πλακιά)²⁰³

Η επιστροφή των εβραϊκών περιουσιών αποτέλεσε ένα σημαντικό θέμα με το οποίο ασχολήθηκε η επιστημονική κοινότητα τις προηγούμενες δεκαετίες. Κατά τον Martin Dean²⁰⁴ η επιστροφή των περιουσιών συνιστά το αποτέλεσμα της ανάκτησης της μνήμης. Η Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου συμπληρώνει: «η ανάγκη τακτοποίησης λογαριασμών του παρελθόντος αντικατοπτρίζει ένα σύνολο κοινών αξιών που προσδιορίζουν την Ευρώπη. Συμπεριλαμβανομένων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ενός αισθήματος δικαίου και ανοχής, αλλά και δέσμευσης απέναντι στο δικαίωμα της ιδιωτικής περιουσίας, και στο δικαίωμα της προσωπικής ιστορίας και της ταυτότητας

²⁰²Joshua Eli Plaut, *Greek Jewry in the Twentieth Century 1913-1983*, Fairleigh Dickinson, 2000, σελ. 75-76.

²⁰³Συνέντευξη από Κ. Αγγέλη, Άρτα, 10/09/2016, βλ. παράρτημα σελ. 129.

²⁰⁴Martin Dean, "The Plundering of Jewish Property in Europe. Five Recent Publications Documenting Property seizure and Restitution in Germany, Belgium, Norway and Belarus", *Holocaust and Genocide Studies*, τχ. 15, 2001, σελ. 86-97.

του ατόμου²⁰⁵». Στις περισσότερες περιπτώσεις με προτροπή των κατακτητών, οι κατά τόπους κατοχικές κυβερνήσεις αλλά και μη Εβραίοι πολίτες συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς προκειμένου να νομιμοποιηθούν²⁰⁶. Παρέδωσαν με τη δημιουργία Υπηρεσίας Διαχειρίσεως Ισραηλιτικών Περιουσιών (ΥΔΙΠ) στο Ελληνικό Υπουργείο Οικονομικών τις «εγκαταλειμμένες» εβραϊκές οικίες και επιχειρήσεις. Τη «δυνατότητα» αυτή από το κράτος την εκμεταλλεύτηκαν αρκετοί με αποτέλεσμα την εγκατάσταση και οικειοποίηση περιουσιών που δεν τους ανήκαν.

Η απροθυμία προσφοράς βοήθειας στους επισζώντες ερχόταν σε αντίθεση με το νόμο που είχε δημοσιευτεί στις 27 Οκτωβρίου 1944, μετά την απελευθέρωση της Αθήνας. Ο νόμος αυτός ήταν από τις πρώτες ενέργειες της νέας κυβέρνησης²⁰⁷, με την οποία ακυρωνόταν το διάταγμα που είχε εκδοθεί από τον υπουργό Οικονομικών επί Κατοχής, σύμφωνα με το οποίο οι καταδίδοντες εβραϊκές περιουσίες θα πρέπει να αμείβονται με το 10% της περιουσίας που ανήκε στον Εβραίο συμπολίτη τους. Σύμφωνα με το νέο νόμο²⁰⁸ όλα τα περιουσιακά στοιχεία που είχαν κατασχεθεί από Εβραίους θα έπρεπε να επιστραφούν στους νόμιμους ιδιοκτήτες τους, αλλά με την καταβολή του 5% της αξίας του ακινήτου από τον ιδιοκτήτη για την κάλυψη των διοικητικών δαπανών. Τον Ιανουάριο του 1946, η κυβέρνηση εξέδωσε το νόμο 846 σύμφωνα με τον οποίο η ίδια παραιτείτο από τα δικαιώματά της στις εβραϊκές περιουσίες χωρίς κληρονόμους προς όφελος οργανισμού που θα ιδρυόταν για την Περίθαλψη και Αποκατάσταση των Ισραηλιτών Ελλάδος ή ΟΠΑΙΕ. Το εκτελεστικό διάταγμα για την ίδρυση αυτής της οργάνωσης εμφανίστηκε μόλις το 1949²⁰⁹.

Οι συνθήκες που επικρατούσαν σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους του Ισραήλ²¹⁰ συνέβαλαν στην αποχώρηση των τελευταίων εβραϊκών οικογενειών από την πόλη. Οι Εβραίοι παρέμειναν για κάποια χρόνια στην πόλη που είχαν γεννηθεί και μεγαλώσει αλλά σιγά σιγά αποφάσισαν να την εγκαταλείψουν. Ο πρόεδρος της εβραϊκής κοινότητας Άρτας σε ένα κείμενο του κλείνει με αυτά τα λόγια: «*Εις τας νέας εστίας μας πάντοτε θα ενθυμούμεθα την Άρτα και θα θεωρώμεν ταύτην ως ιδιαιτέραν μας πατρίδαν*». Ενώ όπως αναφέρει και η κα.

²⁰⁵ Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, «Ένα χρέος που δεν αποπληρώνεται: Επανορθώσεις και μνήμες του Ολοκαυτώματος στον 21^ο αιώνα», στο Αντωνίου, Δορδανάς, Ζάικος, Μαραντζίδης (επιμ.) *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011, σελ. 557-591.

²⁰⁶ Gotz Aly, *Το λαϊκό κράτος του Χίτλερ, Κέδρος, Αθήνα 2009*.

²⁰⁷ 2/1944 στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 27/10/1944.

²⁰⁸ Νόμος 2, ΦΕΚ 14, 27/10/1944, σελ. 17.

²⁰⁹ Υποχρεωτικός Νόμος 367, ΦΕΚ 142, 07/06/1945, σελ. 634. και Βασιλικό Διάταγμα ΦΕΚ 79, 29/03/1949, σελ. 527.

²¹⁰ Nira Yuval- Davis, *Κοινωνικό Φύλο και Έθνος*, University Studio Press, 2013, σελ. 49-53.

Ζανέτ Μπαττίνου:²¹¹ «Φαίνεται πως το τρυφερό άρωμα των ανθών της πορτοκαλιάς την άνοιξη, είναι πιο ισχυρό από τους περιορισμούς που θέτει ο χώρος και ο χρόνος²¹²».

Στις 19 Νοεμβρίου 1956 η εφημερίδα του «Ελευθέρου Λόγου» αναφέρει ότι:

«Ανεχώρησε εις Αθήνας ένθα εγκατεστάθη μονίμως ο αγαπητός και εκλεκτός συμπολίτης μας διατελέσας Πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Άρτης και Δημοτικός Σύμβουλος κ. Ιεσουά Σαμπάς. Τον κ. Σαμπάν συνοδεύουν αι ευχαί μας διά την προσωπικήν, οικογενειακήν και επαγγελματικήν του ευτυχίαν και πρόοδον εν Αθήναις. Τον κ. Σαμπάν διαδέχεται εν τω Δημοτικό Συμβουλίω ήδη ο πρώτος μετ' αυτόν Δημοτικός Σύμβουλος αγαπητός συμπολίτης μας κ. Κωνσταντίνος Χριστάκης»²¹³.

Οι εναπομείναντες Εβραίοι με τη σύμφωνη γνώμη όσων διέμεναν μόνιμα στην Αθήνα και το Ισραήλ και του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου, αποφάσισαν στις 12 Μαρτίου του 1957 να δωρίσουν την έκταση στην οποία στεγαζόταν η συναγωγή «Γκρέκα» στον Μουσικοφιλολογικό Σύλλογο «Σκουφάς» για να δημιουργήσει τις εγκαταστάσεις του στον χώρο²¹⁴. Τα χειρόγραφα των πρακτικών της 4^{ης} πράξεως του Δ.Σ. του συλλόγου, το χειρόγραφο κείμενο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Άρτας προς τον Ηπειρωτικό Σύλλογο με το οποίο δηλώνεται η δωρεά, το χειρόγραφο πρακτικό της 21^{ης} Μαρτίου με το οποίο το Δ.Σ. αποφασίζει ομόφωνα την αποδοχή της δωρεάς, η υπ' αριθμ.2433/14.1.58 συμβολαιογραφική πράξη δωρεάς και το ΦΕΚ 36/31.3.1961 στο οποίο αναφέρεται η κοινή υπουργική απόφαση σχετικά με την αναγκαστική απαλλοτρίωση του δωρηθέντος χώρου υπό των Εβραίων πρωτοδημοσιεύτηκαν στο βιβλίο του Τσιλιγιάννη²¹⁵.

²¹¹ Σημερινή διευθύντρια του Εβραϊκού Μουσείου Αθηνών.

²¹² Βλ. Ζανέτ Μπαττίνου, ό.π., σελ. 134.

²¹³ Εφημερίδα «Ελευθέρος Λόγος», έτος 24^ο, αρ. φύλλου 1064, 19 Νοεμβρίου 1956, σελ. 1.

²¹⁴ Ο Άρης Ευταξίας μου παραθέτει την πληροφορία ότι ο πατέρας του Νίκος Ευταξίας, ο οποίος ήταν αντιπρόεδρος του συλλόγου «Σκουφάς» και κύριος δικηγόρος ήταν αυτός που έπεισε τον Ραφαήλ Γκιούλη δηλαδή τον τότε πρόεδρο της εβραϊκής κοινότητας να δωρίσει το οικοπέδα που βρισκόταν η κατεστραμμένη Συναγωγή Πουλιέζα στον σύλλογο «Σκουφάς».

²¹⁵ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. το φωτογραφικό υλικό που παραθέτει στο βιβλίο Κωνσταντίνος Α. Τσιλιγιάννης, *Η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας*, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδας, 2004, σελ. 74-76.

«Το κτίριο στο κέντρο του Σκουφά ήταν και αυτό Εβραϊκό. Το είχαν δώσει τότε σαν δωρεά στο σύλλογο. Ήταν ο Ευταξίας φίλος με τον Γκιούλη και τον κατάφερε με τον τρόπο του να τους δώσουν το οικοπέδο. Αυτός τα είχε πολύ καλά με τους εβραίους και τον εμπιστεύονταν. Για τη δημιουργία του κτιρίου του Συλλόγου έγινε απαλλοτρίωση του οικοπέδου και ο σύλλογος τότε πήρε πολύ καλά χρήματα ίσως να ήταν και 170.000 δραχμές για να ξεκινήσει η ανέγερση του κτιρίου. Ο δήμος της Άρτας τότε ήταν αυτός που πήρε την απόφαση και τελικά παραχώρησε στην κεντρική πλατεία το χώρο γιατί δεν υπήρχε σχέδιο ανέγερσης ορόφων. Όπως μου είχαν πει ο αρχιτέκτονας ήταν ο Ιάσωνας Ρίζος, ο οποίος τελείωσε σε μικρό χρονικό διάστημα τις εργασίες του»²¹⁶.(Κ. Τσιλιγιάννης)

Ο Σύλλογος «Σκουφάς» για να τιμήσει την εβραϊκή κοινότητα διατηρεί σε περίοπτη θέση των γραφείων του, μια μεγάλη επιγραφή με την οποία δηλώνει ότι για τον ίδιο τον Σύλλογο θεωρούνται μεγάλοι ευεργέτες: «ο Δήμος Αρταίων και η Ισραηλητική Κοινότης Άρτης». Τέλος, στην προθήκη των ιστορικών κειμηλίων της Άρτας του Συλλόγου που βρίσκεται στον πρώτο όροφο του κτιρίου φυλάσσεται ιστορική μεταλλική σφραγίδα που γράφει: «Εβραϊκή Εκπαιδευτική Εταιρεία- Άρτα» στην οποία δεν υπάρχει χρονολογία²¹⁷.

Το 1959 εκδίδεται το Β.Δ 3/21-7-59, το οποίο δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ της 10-8-59. Το διάταγμα αυτό αναφερόταν στη νομική διάλυση της εβραϊκής κοινότητας της Άρτας. Οι τελευταίοι Αρτινοί Εβραίοι ήταν ο Ισαάκ Μιζάν που έφυγε το 1961 με προορισμό την Αθήνα και ο Αβραμίνος Ιερεμίας, ο οποίος είχε τενεκετζίδικο στην πλατεία Μονοπωλείου, δίπλα στο ραφείο του Μπαρώνου και έφυγε, επίσης, με προορισμό την Αθήνα.

²¹⁶ Από συνέντευξη Κ. Αγγέλη, Άρτα, 01/05/2014, βλ. παράρτημα σελ. 204.

²¹⁷ Κατά τον Τσιλιγιάννη ίσως η σφραγίδα του συλλόγου είναι του 1882. Δεν μπορούμε όμως να είμαστε σίγουροι για αυτή τη χρονολογία διότι δε διαθέτουμε στοιχεία που να επιβεβαιώνουν μια τέτοια εικασία.

Επίλογος

«... με αγάπην και ευγνωμοσύνην θα ενθυμούμεθα την αγαπημένην μας Άρταν, ήτις μας εμεγάλωσεν και μας εγαλούχησεν εις τας υπερόχους φυσικάς καλλονάς της, ως επίσης και τους αγαπητούς μας συμπατριώτας Αρτινούς, οι οποίοι μας περιέβαλον πάντοτε με την αγάπην και στοργήν των και με τους οποίους μας συνέδεσαν αρρήκτως ημέραι χαράς και λύπης».

(από την χειρόγραφη δωρεά τους στο σύλλογο «Σκουφάς».

Με το τέλος της συγκεκριμένης έρευνας προσπάθησα να αναδείξω την ιστορικότητα της καθημερινής, κοινωνικής και θρησκευτικής ζωής της εβραϊκής κοινότητας, μέσα από την ανίχνευση της συλλογικής μνήμης που αφορά τον εβραϊκό πληθυσμό που έζησε στην περιοχή της Άρτας τόσο πριν όσο και μετά την περίοδο της Κατοχής. Επίσης, προσπάθησα να αναδείξω τις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν με τον χριστιανικό πληθυσμό της πόλης, δίνοντας το πανόραμα των επαγγελματικών και κοινωνικών τους σχέσεων πριν τον πόλεμο. Οι αφηγήσεις είναι μαρτυρίες του πληθυσμού μιας πόλης με κύριο χαρακτηριστικό την ανομοιομορφία. Αυτή η ανομοιομορφία χαρακτηρίζει και τις αφηγήσεις τους που μπορούν να διαβαστούν και να ερμηνευθούν με πολλούς τρόπους και με διαφορετικές χρήσεις.

Ο μύθος, η γραπτή ιστορία και η μνήμη των κατοίκων, η οικιστική δόμηση, τα μνημεία του συγκεκριμένου τόπου όλα συγκροτούν την ιστορία μιας διαλεκτικής σχέσης των δυο κοινοτήτων. Στο πέραςμα του χρόνου η μια κοινότητα συνυπήρχε με την άλλη και άκμαζε καθώς υπήρχε αμοιβαία συνεργασία. Μέσα από την εργασία και τη ζωή τους εντοπίζουμε μια πραγματικότητα που μας ενισχύει την αίσθηση αλληλοσυμπλήρωσης ανάμεσα στις δυο συμβιωτικές κοινότητες. Η συμβολική, θα μπορούσα να πω, αντιπαλότητα που είχε παρατηρηθεί αποτελούσε ένα μέσον για ενίσχυση της εσωτερικής συνοχής της κάθε κοινότητας ξεχωριστά.

Οι κοινωνικές σχέσεις που δημιουργούνταν στο εσωτερικό των κοινοτήτων διαμορφώνονταν κατά βάση σύμφωνα με τους όρους μια επιβαλλόμενης συλλογικότητας που εκδηλωνόταν στο εσωτερικό των οικογενειακών ομάδων, της γειτονιάς, του μαχαλά και εκδηλωνόταν σε περιόδους που ενδεχομένως παρατηρούνταν κοινωνική, οικονομική και πολιτική αστάθεια. Από την αρχή της

έρευνάς μου προσπαθούσα να κατανοήσω τη σιωπή των ανθρώπων της πόλης ώστε να μην αναφέρονται στην εβραϊκή κοινότητα να μην υπήρξε σχεδόν ποτέ. Γιατί δημιουργήθηκε αυτό το χάσμα μεταξύ γενεών και οι νέοι αγνοούν την ιστορία αυτού του τόπου;

Η λέξη Εβραίος για τον αρτινό λαό δεν είναι εύκολη και αυτό το κατάλαβα κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων. Οι πληροφορητές που εξέταζα με το που άκουγαν αυτή τη λέξη ξαφνικά άλλαζαν τη στάση του σώματος, συνοφρυώνονταν και προσπαθούσαν να αναδεύσουν από τη μνήμη τους αναμνήσεις που τις είχαν θάψει, γιατί δεν ήθελαν να θυμούνται ότι αυτούς τους ανθρώπους κάποια στιγμή, έτσι ξαφνικά, τους είχαν μαζέψει στον κινηματογράφο «Ορφεύς» και τους ξερίζωσαν από τον τόπο που κατοικούσαν. Όλοι όσοι ερωτήθηκαν είχαν χάσει φίλους, γνωστούς ή απλούς συμπολίτες, άτομα που μπορεί να μην τα γνώριζαν καλά αλλά να πήγαιναν στο μαγαζί τους να αγοράσουν και να είχαν επικοινωνία. Σε αυτούς τους ανθρώπους δεν ήταν μόνο σημαντικά τα όσα έλεγαν αλλά και τα όσα δεν έλεγαν.

Οι σιωπές τους είχαν μια εσωτερική δύναμη που υπαγορευόταν κατά πάσα πιθανότητα από το τραύμα των αναμνήσεων τους. Με τη διερεύνηση των σιωπών, η ανάδειξη των αυτό-αναπαραστάσεων και η ανίχνευση του τρόπου με τον οποίο οι θεσμοί διείσδυσαν στην ατομική και συλλογική ζωή παρείχαν μια εναλλακτική αντικειμενική εκδοχή της πραγματικότητας που βασιζόταν στην προσωπική εμπειρία αλλά και στην ανίχνευση και προσέγγιση του τρόπου που βιώνεται η ιστορία από το συλλογικό σώμα. Η ατομική μνήμη κατά τη στιγμή της αφήγησης μετατρέπεται σε κοινωνική ή και συλλογική²¹⁸. Όλοι όσοι είχαν ζήσει στην Κατοχή θυμούνται τους Εβραίους είτε σε μικρό ποσοστό είτε σε μεγάλο αφού ξεπερνούσαν το πρώτο σοκ του πολέμου και των οδυνηρών αναμνήσεων, χαλάρωναν και μπορούσαν να μου μιλήσουν και μέσα από τις προσωπικές τους ιστορίες να ξετυλίξουν την ιστορία μιας πόλης, η οποία είχε διαφορετικές ομάδες όχι παραγκωνισμένες αλλά ισοδύναμες μεταξύ τους.

Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι της Άρτας είχαν δομήσει τη δική τους ταυτότητα και αυτοπροσδιορίζονταν αλλά και ετεροπροσδιορίζονταν από τους Χριστιανούς ως Έλληνες πρώτα, Αρτινοί έπειτα και μετά Ρωμανιώτες Εβραίοι. Οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις ήταν το μοναδικό στοιχείο που τους διαφοροποιούσε. Μετά τη διάλυση

²¹⁸Κωνσταντίνα Μπάδα, «ο θάνατος της Ελένης στον Εμφύλιο. Η μνήμη και το γεγονός, η μνήμη ως Ιστορία», *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός, Λαογραφία και Ιστορία, συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου- Νέστορος*, επιμέλεια Χρυσούλα Χατζητάκη- Καψωμένου, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 230-240.

της εβραϊκής κοινότητας το 1959, οι περισσότεροι άρχισαν να φεύγουν και να μεταναστεύουν στην Αθήνα και το Ισραήλ. Έκτοτε δεν μπορούσαν να στηριχτούν στην παράδοση τους ώστε να αναπτύξουν μια στρατηγική δράσης με στόχο την ενίσχυση της κοινωνικής τους ταυτότητας στην Άρτα. Δεν προσπάθησαν να δημιουργήσουν μια ταξινομημένη ιστορία και μνήμη σε σχέση με την πόλη που θα μπορούσε να τους βοηθήσει στην προσπάθεια διαπραγμάτευσης της συλλογικής τους ταυτότητας συγκροτώντας ένα παρελθόν και αναδεικνύοντάς τους σε ιστορικά υποκείμενα.

Φτάνοντας στο σήμερα, ελάχιστα στοιχεία πέρα του μνημείου δηλώνουν την παρουσία της εβραϊκής κοινότητας κάποτε στο χρόνο και στο χώρο αυτό. Είναι σαν αυτή η κοινότητα να μην υπήρξε ποτέ για μας τους νεότερους σε ηλικία. Υπάρχει μόνο στη μνήμη των μεγαλύτερων γενιών. Είναι κρίμα όμως μια πόλη με έντονο το στοιχείο της διαφορετικότητας με το πέρασμα των ετών να το αγνοεί.

Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Έ. (επιμ.), «Αφιέρωμα: Εβραίοι στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 52-53. Ιούλ.- Δεκ. 1994, σελ. 6- 126.
- Αλβανός, Ρ., «Κοινωνικές και πολιτικές όψεις της συνύπαρξης Χριστιανών και Εβραίων στην πόλη της Καστοριάς», στο: *Το ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, Γ. Αντωνίου, Στρ. Δορδανάς, Ν. Ζάικος, Ν. Μαραντίδης (επιμ.), Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011, σελ. 353- 378.
- Αλεξιάκης, Ε., «Προφορική ποίηση και ιστορική μνήμη στους Έλληνες Βλάχους του Κεφαλόβρυσου (Μετζιτέ) Πωγωνίου», *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός, Λαογραφία και Ιστορία, συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος*, επιμ.: Χρυσούλα Χατζητάκη- Καψωμένου, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 139- 151.
- Αμπατζοπούλου, Φ., «Το Ολοκαύτωμα: Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης», ανακοίνωση στο συνέδριο του ΙΜΧΑ: *Οι Εβραϊκές Κοινότητες της Ν. Α. Ευρώπης, 30 Οκτ.- 3 Νοεμ.*, Θεσσαλονίκη 1992. Στα πρακτικά υπό δημοσίευση.
- Αμπατζοπούλου, Φ., *Η λογοτεχνία ως μαρτυρία, Έλληνες πεζογράφοι για τη γενοκτονία των Εβραίων, ανθολογία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1995.
- Αμπατζοπούλου, Φ., *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007.
- Αναστασόπουλος, Ν., *Η Ισραηλιτική Λέσχη Ιωαννίνων κατά τον Μεσοπόλεμο, Ίδρυση, στόχοι, παρουσία*, Ίδρυμα Ι & Ε Γκάνη, Ιωάννινα 2015.
- Αποκορίτου, Ε., *Ιστορικά Γεγονότα, ενδιαφέροντα την Ελλάδα κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1979.

- Βάγιας, Κ., «Η Ισραηλιτική Κοινότητα της Άρτας», *Σκουφάς*, Βραβείον Ακαδημίας Αθηνών 1975, τ. ΙΒ', τχ. 97, Άρτα 2004, σελ. 631- 635.
- Βάγιας, Κ., «Η Άρτα του Πολέμου και της Κατοχής- αναφορές και μνήμες με βάση το ημερολόγιο του ιερέως Σταύρου Παπαχρήστου», *Μελέτες για την Άρτα 5*, Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος «Σκουφάς», Άρτα 2004, σελ. 237- 238.
- Βαρβούνης, Μ., «Οι ιερείς: θέση και εξουσίες τους», *Λαϊκή Λατρεία και θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Σάμου, διδακτορική διατριβή, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Βιβλιοθήκη Επιστημονικών Εκδόσεων, Αθήνα 1992, σελ. 40- 45.*
- Βασάρ, Ο. Β., *Η ανάδυση μια δύσκολης μνήμης κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας Ιστορία & Πολιτική, Αθήνα 2012.
- Bastide, R., «Τα θραύσματα της συλλογικής μνήμης», *Διαδρομές και τόποι της μνήμης ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Φεβρουάριος 1995)*, επιμ.: Μπενβενίστε Ρ.- Παραδέλλης Θ., Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, σελ. 31- 32.
- Βερέμης, Θ.- Κωνσταντοπούλου, Φ., *Οι Έλληνες Εβραίοι*, Καστανιώτη, Αθήνα 2000.
- Bettelheim, B., *The Informed Heart*, Free Press, 1960, Penguin, Λονδίνο 1991.
- *Βιβλίο Μνήμης*, έκδοση Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου της Ελλάδος, Αθήνα 1979, σελ. 139- 147.
- Δημήτρης Χρ. Βλαχοπάνος, *Ισαάκ Μιζάν Αριθμός βραχίονα 182641*, μυθιστόρημα, εκδόσεις ariroshora, Αθήνα 2016.

- Βλάχου, Λ. «Οι Εβραίοι της Άρτας», *Αρτηνή Ευθύνη*, τχ. 75, 1992, σελ. 7.
- Bowman, S., «Ιουδαίοι στο Βυζάντιο 1204-1453», *Χρονικά*, τχ. 117, σελ. 15-16.
- Braham, R., «The Jewish Councils. An Overview», *Unanswered Questions: Nazi Germany and the Genocide of the Jews*, επιμ.: Francois Furet New York Schocken Books, 1989.
- Chaim, P.- Reubens, B., *Βασικές αρχές Ιουδαϊσμού*, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, Αθήνα 1964.
- Chaim, P.- Reubens, B., *Βασικές αρχές Ιουδαϊσμού*, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, Αθήνα 1997.
- Γιούβαλ- Ντέιβις, Ν., *Κοινωνικό φύλο και έθνος*, μτφρ. Μαρία Τρομάρα, University Studio Press, 2013.
- Γκιζέλη, Γ., «Ηπειρωτικά θρησκευτικά πανηγύρεις», *Πρακτικά Α' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου*, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 29.
- Γκιούλη, Ρ., «Χρονικό της Ισραηλιτικής Κοινότητας Άρτης», *Σκουφάς*, τχ. Α', 1955, σελ. 345.
- Γκοφ, Ζ., *Ιστορία και μνήμη*, μτφρ. Γ. Κουμπουρλής, Νεφέλη, Αθήνα 1998.
- Dean, M., «The Plundering of Jewish Property in Europe. Five Recent Publications Documenting Property seizure and Restitution in Germany, Belgium, Norway and Belarus», *Holocaust and Genocide Studies*, τχ. 15, 2001, σελ. 86- 97.

- Δεμερτζής, Ν., *Ο Λόγος του Εθνικισμού. Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αντ. Ν. Σάκκουλα., Αθήνα- Κομοτηνή 1996.
- Δεμερτζής, Ν.- Ρουδομέτωφ, Β., «Πολιτισμικό τραύμα: μια προβληματική της πολιτισμικής κοινωνιολογίας», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 28, 2011-2012, σελ. 1- 19.
- Δρουμπούκη Άννα- Μαρία, *Μνημεία της Αλήθειας, Τχνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2014.
- Dozon, Α., «Πρέβεζα και Άρτα, στατιστική και εμπορική σημείωση», *Σκουφάς*, τχ. 62- 63, Άρτα 1982, σελ. 226- 233.
- Ενεπεκίδης, Π., *Το ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδος 1941- 1944. Από γερμανικά και ελληνικά αρχεία με φωτοτυπίες επίσημων εγγράφων*, βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε, Αθήνα 1996.
- Εξάρχου, Ι., «Χρονικό της Ισραηλιτικής Κοινότητας της Άρτας», *Ερίβωλος*, τχ. 8, σελ. 3.
- Ετμεκτσόγλου, Γ., «Ένα χρέος που δεν αποπληρώνεται: Επανορθώσεις και μνήμες του Ολοκαυτώματος στον 21ο αιώνα», στο: Αντωνίου, Δορδανάς, Ζάικος, Μαραντζίδης (επιμ.), *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011, σελ. 557- 591.
- Gillis John R., “Memory and Identity: The History of a Relationship”, in *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton 1994.
- Gotz, Α., *Το λαϊκό κράτος του Χίτλερ*, Κέδρος, Αθήνα 2009.
- Halbwachs, Μ., *Η συλλογική μνήμη*, μτφρ. Τίνα Πλύτα, Παπαζήσης, Αθήνα 2013.

- Harwood, R., *Μύθος ή Ολοκαύτωμα 6.000.000 νεκροί; Β' έκδοσις*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 1986.
- Ημερολόγιον 2009, Ιεράς Μητροπόλεως Άρτης.
- Hobsbawm, E.- Ranger (επιμ.), T., «Μαζική Παραγωγή Παραδόσεων: Ευρώπη, 1870-1914», στο: *Η επινόηση της παράδοσης*, μτφρ. Θανάσης Αθανασίου, Θεμέλιο, Αθήνα 2004.
- Holland, H., *Travel in the Ionian Isles Albania, Thessaly, Macedonis etc., (1812-1813)*, London 1815.
- Ιντζέμπελης, Ε., «Χριστιανοί και Εβραίοι στην Άρτα», *Χρονικά*, τχ. 182, Αθήνα 2002, σελ. 12.
- Ιντζέμπελης, Ε., *Άρτα 1881- 1941*, Παρασκήνιο, Αθήνα 2010.
- Jeffrey, A., *The Meanings of Social Life. A Cultural Sociology*, Oxford University Press, New York 2003.
- Καλπούζος, Γ., *Ιμαρέτ στη σκιά του ρολογιού*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008.
- Κανάρης, Κ., «Αμέσως μετά το Ολοκαύτωμα», *Χρονικά*, Όργανο του Κεντρικού Ισραηλιτικού συμβουλίου της Ελλάδος, τ. ΙΖ, αρ. φυλ. 134, Νοέμβριος- Δεκέμβριος 1994, Κισλέβ- Τεβέτ 5755, σελ. 15.
- Καρατζένης, Δ., *Η εκατονταετηρίς της Άρτης 1881- 1981*, Αθήναι 1982.
- Kenez, P., *The Coming of the Holocaust from Antisemitism to Genocide*, Cambridge University Press, 2013.

- Kitroeff, A., «The Jews in Greece, 1941- 1944», *Journal of the Hellenic Diaspora*, τ. XII, No 3, 1985, σελ. 220.
- Κορδώση, Μ., «Μεσαιωνική Άρτα, Τοπογραφία- Κοινωνία, Αφιέρωμα στην Μεσαιωνική Άρτα», *Σκουφάς*, Βραβείον Ακαδημίας Αθηνών 1975, τ. ΙΔ', τχ. 102, Άρτα 2011, σελ. 223- 230.
- Κουλούρη Χ., «Η συλλογική μνήμη των δρόμων», άρθρο στην εφημερίδα *Το Βήμα*, 3/5/1998 στο <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=98877>.
- Κωνσταντίνη, Κ., «Εβραϊκή Κοινότητα Άρτας», *Χρονικά*, τχ. 142, σελ. 15.
- Λαμπροπούλου, Α., «Η εβραϊκή παρουσία στην Πελοπόννησο κατά τη βυζαντινή περίοδο», στο: *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο. Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια. Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας της Εταιρείας Μελέτης Εβραϊκού Ελληνισμού. Θεσσαλονίκη, 23- 24 Νοεμβρίου 1991*, Μερóπη Αναστασιάδου, Αίγλη Μπρούσκου, κ.ά. επ. Έφη Αβδελά, Οντέτ Βαρών- Βασάρ, Γαβριηλίδης, Αθήνα 1995, Συνέκδοση: Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, σελ. 45.
- Λέκκας, Π., *Το παιχνίδι με τον χρόνο, εθνικισμός και νεωτερικότητα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001.
- Λεοντίδου, Λ., *Πόλεις της Σιωπής, εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909- 1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 2001.
- Λιάκος, Α., *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο;*, Πόλις, Αθήνα 2005, σελ. 94- 98.
- Λιάκος, Α., *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα 2007.

- Λυκούδης, Μ., «Εικόνες της πραγματικότητας ή φανταστικά είδωλα;», *Πρόταση*, περιοδική έκδοση τέχνης και πολιτισμού, Ήχος και Εικόνα Αναφορά στην Άρτα και την Ήπειρο, Άρτα 1998, σελ. 255- 264.
- Μαμασούλα Μαρία, *Πατροκοσμάς Ιερούργος του λόγου & της πράξης*, Έκδοση Ορθοδόξου Φιλανθρωπικής, Ιεραποστολής & Πολιτιστικής Ενώσεως η «Αγία Φιλοθέη», Αγρίνιο 2001.
- Μαρrou, Η., «Πως εννοούμε το επάγγελμα του ιστορικού», *Η ιστορία και οι μέθοδοι της*, επιμ.: Charles Samaran, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, τ. Α', Αθήνα 1979, σελ. 382- 389.
- Μέγας, Α., *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας Α'*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1939.
- Μερακλής, Μ., *Ελληνική Λαογραφία, ήθη και έθιμα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1986.
- Μερακλής, Μ., *Ελληνική Λαογραφία, κοινωνική συγκρότηση, ήθη και έθιμα, λαϊκή τέχνη*, Οδυσσέας, Αθήνα 2004.
- Μιζάν, Η., «Η εβραϊκή κοινότητα Άρτας», *Χρονικά*, τχ. 105, τ. ΙΒ', 1989, σελ. 18.
- Misztal, B., *Theories of Social Remembering*, Maidenhead: Open University Press, 2003.
- Μολχό, Ρ., *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων, Μελέτες Ιστορίας και Μνήμης*, Πατάκη, Αθήνα 2014.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, «Προς μια αποκρυπτογράφηση της φυσιογνωμίας των λαϊκών δρωμένων: Απόκριες στα Γιάννενα», στο *Λαϊκά Δρώμενα παλιές μορφές και σύγχρονες εκφράσεις. Πρακτικά Α' Συνεδρίου*, Κομοτηνή 25-27

Νοεμβρίου 1994. Υπουργείο Πολιτισμού- Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού, Αθήνα 1996, σ. 197-207.

- Μπάδα, Κ., «ο θάνατος της Ελένης στον Εμφύλιο. Η μνήμη και το γεγονός, η μνήμη ως Ιστορία», Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός, Λαογραφία και Ιστορία, συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου- Νέστορος, επιμ. Χρυσούλα Χατζητάκη- Κατωμένου, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 230-240.
- Μπάδα, Κ., *Ο κόσμος της εργασίας, οι ψαράδες τις λιμνοθάλασσας Μεσσολογίου (18ος- 20ος αιώνας)*, Πλέθρον, Αθήνα 2004.
- Μπάδα, Κ., *Συλλογική μνήμη και πολιτισμικές ταυτότητες (πανεπιστημιακές παραδόσεις)*, Ιωάννινα 2010.
- Μπάδα, Κ. και Ματσούκα, Ε., «Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους», *Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού στα ελληνικά πανεπιστήμια. Πρακτικά Διημερίδας, Αθήνα 7-8, Μαΐου 2007*, Κορρέ Κατερίνα- Κούζας Γεώργιος (επιμ.), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2010, σελ. 375- 399.
- Μπάδα, Κ., «Σιωπές και μνήμες της πόλης των Ιωαννίνων στη δεκαετία τους 1940», στο *Η μνήμη αφηγείται την πόλη, προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου, συλλογικό, εκδόσεις Πλέθρον, Μάιος 2016, σ.229-249.*
- Μπαττίνου, Ζ., «Η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας: Μια διαδρομή στο χώρο και το χρόνο», *Πρόταση*, Άρτα 1997, σελ. 130.
- Μπενβενίστε, Ρ.- Παραδέλλης, Θ. (επιμ.), «Διαδρομές και τόποι της Μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις», *Μνήμη και Ιστοριογραφία. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Φεβρουάριος 1995)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, σελ. 20.

- Μπισκανάκη, Σ., «Η Ισραηλιτική Κοινότητα της Άρτας», *Χρονικά*, τ. ΚΣΤ, αρ. φυλ. 187, Σεπτ.- Οκτ. 2003, σελ. 5- 9.
- Μπίχτα, Κ., «Η εβραϊκή κοινότητα Τρικάλων τον 16ο αιώνα», *Χρονικά*, τχ. 177, σελ. 8- 15.
- Μωυσή, Έ., *Η εβραϊκή κοινότητα της Λάρισας*, Ι.Κ.Λ., Λάρισα 2000.
- Μωυσή, Έ., *Η εβραϊκή Κοινότητα της Λάρισας*, Ι.Κ.Λ., Λάρισα 2002.
- Μωυσή, Κ., *Οι Ισραηλιτικές Κοινότητες της Ελλάδος μετά το Ολοκαύτωμα. Από τις εκθέσεις του Κανάρη Δ. Κωνσταντίνη 1945*, Αθήνα 2015.
- Νιτσιάκος, Β., *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Οδυσσέας, 1991.
- Νιτσιάκος, Β., «Το νερό στην ελληνική λαϊκή παράδοση», *Λαογραφικά Επερόκλητα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1997, σελ. 53- 64.
- Ξενοπούλου, Σ., *Ιστορικών Δοκίμιον περί Άρτης και Πρεβέζης*, Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτας «Σκουφάς», Αθήνα 1884.
- Pallas, D.I., *Dizionario Patristico e di artichita cristiane*, λήμμα: «Epiro», τ. 1ος, στ. 1179, 1983, σελ. 90.
- Παπαδημητρίου Δέσποινα, «Ο αθηναϊκός τύπος στον 20ο αιώνα: συνεχείς και νέες τάσεις, 1922-1974» από το βιβλίο Λουκία Δρούλια, *Ο Ελληνικός τύπος 1784 ως σήμερα ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, πρόγραμμα «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», Αθήνα 2005.

- Παπαστεφανάκη Λήδα, «Άνθρωποι ταπεινοί, φρόνιμοι, νοικοκυρεμένοι και καλοί οικογενειάρχες...», Προς μια κοινωνική Ιστορία της Εβραϊκής Κοινότητας των Ιωαννίνων τον 20ο αιώνα, στο Εβραϊκές Κοινότητες ανάμεσα σε ανατολή και Δύση, 15ος-20ος αιώνας: Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Ιωάννινα, 21-23 Μαΐου 2015), εκδόσεις Ισνάφι, Ιωάννινα 2016, σ.127-144.
- Πασσερίνι, Λ., *Σπαράγματα του 20ου αιώνα, η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Νεφέλη, Αθήνα 1998.
- Πατσαλιάς, Ε., «Η δημογραφική ανέλιξη του νομού Άρτας (1881-1907)», *Σκουφάς*, τ. Θ', τχ. 80-81, 1993, σελ. 281- 284.
- Plaut, J., *Greek Jewry in the Twentieth Century 1913- 1983*, Fairleigh Dickinson, Λονδίνο 2000.
- Πολυχρονίδη, Κ., «Μνήμη της καθημερινής εμπειρίας της πόλης (Η Μνήμη)», στο: *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, επιμ.: Σταύρος Σταυρίδης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ. 109- 111.
- Portelli, A., *The death of Luigi Trastulli and other stories Form and meaning in oral history*, State University of New York Press, 1991.
- Postone, M., *Οι ιστορικοί και το Ολοκαύτωμα*, μτφρ. Αχιλλέας Φωτάκης, επιμέλεια- επίμετρο: Σάββας Μιχαήλ, Ισνάφι, Ιωάννινα 2006.
- *Πρακτικά Συνεδριάσεως του Δ.Σ της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης 18/03/1945*, σελ. 38.
- Ρέντζος Γ., *Ανθρωπογεωγραφίες της πόλης*, εκδόσεις Τοπωθήτω-Δαρδανός, Αθήνα, 2006.

- Ρόκου, Β., *Η παραδοσιακή κοινωνία, από τη μεγάλη συνέχεια στη μεγάλη διάρκεια*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2005.
- Ρόκου, Β., «Η Βιοτεχνική Πόλη της Παραδοσιακής Κοινωνίας», στο: *Ελληνική Λαογραφία (1ος τομ.)*, Ιστορικά, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά, Θεματικές, επιμ. Βαρβούνης Μανόλης- Σέργης Μανόλης, Ηρόδοτος, Αθήνα 2012.
- Rozen, M., «Οι Ρωμανιώτες στην Οθωμανική περίοδο», *Χρονικά*, τχ. 177, σελ. 3-7.
- Seldon, A. - Papworth, J., *By word of mouth, «Elite» Oral History*, Methuen, Λονδίνο 1987.
- Σερδενέ, Α., «Μνήμη των εξοντωθέντων εβραίων της Άρτας, Εκδηλώσεις μνήμης και τιμής για τους 384 Εβραίους που εξοντώθηκαν στα Ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης έγιναν το Σαββατοκύριακο στην Άρτα από το Δήμο Αρταίων και το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδος. Αποκαλυπτήρια του Μνημείου των Εβραίων», *Σκουφάς*, Βραβείον Ακαδημίας Αθηνών 1975, τ. ΙΒ'. Άρτα 2004, τχ. 97, σελ. 624- 629.
- Sharf, A., *Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade (The Littman library of Jewish civilization)*, London 1971.
- Shmuelevitz, A., *The Jews of the Ottoman Empire in the Fifteenth and the Sixteenth Centuries*, Leiden 1984.
- Σιμόπουλος, Κ., *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810- 1826*, Αθήνα 1985.
- Σιμπή, Μ., *Οι Εβραίοι ματιές στην μακράν ιστορία τους ως την εμφάνιση του Ισλάμ*, Δωδώνη, Αθήνα 1971.
- Σιομπότης, Γ., *Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι των Γιαννίνων*, Αθήνα 2005.

- Σιορόκας Γ. , Το Γαλλικό Προξενείο της Άρτας (1702-1798) , Ιωάννινα 1981.
- Σολομών Εσθήρ, «Ιστορία, μνήμη και αναπαράσταση: παρουσιάζοντας το Ολοκαύτωμα στα εβραϊκά μουσεία της Ελλάδας», στο: *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, Αντωνίου Γ., Δορδανός Στρ., Ζάικος, Μαραντζίδης (επιμ.), Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011, σελ. 477- 515.
- Σταυρίδης, Σ., *Μνήμη και εμπειρία του χώρου, Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη, η διαλεκτική στιγμής και διάρκειας*, επιμ.: Σταύρος Σταυρίδης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
- Sztompka, P., «The Trauma of Social Change. A Case of Postcommunist Societies», στο: *Cultural Trauma and Collective Identity*, J. Alexander κ.α., Berkeley: University of California Press, 2004, σελ. 165- 166.
- Τζιόβας, Π., *Η εβραϊκή παρουσία στην Ήπειρο και οι Ρωμανιώτες Γιαννιωτοεβραίοι της Θεσπρωτίας*, Ιωάννινα 2015.
- Βαγγέλης Τζούκας, «Η Άρτα της Κατοχής και της Αντίστασης-μία συνοπτική επισκόπηση» στο http://emfilios.blogspot.gr/2011/07/blog-post_11.html, σ. 1-7.
- Thompson, T., *Φωνές από το παρελθόν- Προφορική Ιστορία*, μτφρ. Ρ. Β. Μπούσχοτεν- Ν. Ποταμιάνος, επιμ.: Κ. Μπάδα- Ρ.Β. Μπούσχοτεν, Πλέθρον, Αθήνα 2002.
- «Τόποι μνήμης», συνέντευξη του Πιερ Νορά στην Χρυσάνθη Αυλάμη, *Ιστωρ*, τχ. 14, Αθήνα 2005, σελ. 179- 198.
- Τσιλιγιάννη, Κ., *Τουρκοκρατούμενη Άρτα*, Άρτα 1992.
- Τσιλιγιάννης, Κ., *Η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας*, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδας, 2004.

- Τσούτσινος, Γ., *Αρτινά Ιστορικά θέματα*, Κουλτούρα, Άρτα 2001.
- Vasiliev, A., *History of the Byzantine Empire 324-1453*, vol. II, University of Wisconsin Press, 1958.
- Φωτίου, Π., «Η επιστροφή μου εις Χριστόν», έκδοσις Ορθόδοξου Ιδρύματος «Ο Απόστολος Βαρνάβας», *Ο Όσιος Φιλόθεος της Πάρου*, τχ.7, Ιαν.-Απρ.2003, Εκδόσεις «Ορθόδοξος Κυψέλη», σελ. 19-21.
- Χειλαδάκη, Ν.- Τσελεμπή Ε., *Ταξίδι στην Ελλάδα*, Εκάτη, Αθήνα 1991.
- Yitzchak Kerem, “Οι Εβραίοι του Αγρινίου στον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο”, στο Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος Πόλεμος, η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σελ.79-88.
- Ψωμάς, Λ., *Αληθινές ιστορίες, τοπικό λεξιλόγιο, παροιμίες, αινίγματα και αλλά σταχυολογήματα*, Άρτα 2011.

Πηγές

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ:

«Ακρόπολις», φυλ. 06/10/1893, Αθήνα.

«Άρτα», έτος 1^ο, αρ. φυλ. 1, 05/09/1881, 17/09/1881, 20/09/1881, Άρτα.

«Ελεύθερος Λόγος», φυλ. 24/06/1933, 04/07/1945 και 21/03/1947.

«Εστία», Αθήνα 1811.

«Ισραηλιτικόν Βήμα» Θεσσαλονίκης, φυλ. 25/01/1946.

«Μη χάνεσαι», εκδότης Γαβριηλίδης, Αθήναι 20/09/1881.

«Νέα Ημέρα» της Τεργέστης, φυλ. 09/12/1899.

«Πρωινή», φυλ. 06/07/2004, Άρτα.

«Φωνή της Άρτας», φυλ. 18/07/1940.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ:

«Αρτηνή Ευθύνη», τχ. 75,1992, σ.7.

«Αχελώος», Πάτρα 1983.

«Επτάνησα», Αθήνα 1986.

«Ερίβωλος», τχ.9-10, Άρτα, 1989.

«Εφημερίς Ελλήνων Νομικών», τ. ΚΓ', Αθήναι 1956.

Πηγές: Greece and the Balkans in WWII by H.F. Meyer και Μηχανή του χρόνου.

Σχετικό οπτικοακουστικό υλικό: EPT webtv

Παράρτημα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ	
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΗ	
ΦΥΛΟ: ΓΥΝΑΙΚΑ 2 ΑΝΔΡΑΣ 1	
ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ Αγγελική Κολιού- Βασιλική Κολιού- Βασίλης Παπανικολάου	ΉΜΕΡ. ΓΕΝΝΗΣΗΣ Α.Κ: 1947-Β. Κ: 1929- Β. Π: 1938
ΜΟΡΦΩΣΗ: Βασική	ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ: Άρτα
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ: οικιακά οι γυναίκες και ο άντρας συνταξιούχος στρατιωτικός	
ΤΟΠΟΣ ΔΙΑΜΟΝΗΣ: Άρτα	ΑΛΛΑΓΗ ΔΙΑΜΟΝΗΣ: Η Βασιλική Κολιού από την Αμφιλοχία εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Άρτα. Ο Βασίλης Παπανικολάου λόγω επαγγέλματος μετακινούνταν συχνά.
ΕΓΓΑΜΟΣ: Αγγελική Κολιού ΑΛΛΟ: Χήρα και χήρος	
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ	
Αριθμ. Συνέντευξης: 19122015 και 19122015 ^α	
ΗΜΕΡΟΜΗΝ.ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ: 10/07/2016	ΤΟΠΟΣ: Άρτα
ΜΕΣΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ: κινητό τηλέφωνο Lenovo P1m	
ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ: Προφορική συνέντευξη στο σπίτι της Βασιλικής Κολιού για τον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης της Άρτας.	
ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΡΕΥΝΗΤΗ: Αγγέλη Ευαγγελία- Αικατερίνη	

Συνέντευξη 19122015 και 19122015^α

Αγγελική Κολιού- Βασιλική Κολιού- Βασίλης Παπανικολάου

- [--]τόρα να πούμε οι Εβραίοι τώρα δω με τη κοινωνία την Αρτινή. Στα ίδια τα θρανία καθόμασταν [---] ναι... αλλάααα εκείνο το οποίο έχω να σας πω δεν ξέρω αν τον ε @@@ τι εε τον έχετε δει τον Μιζάν;

- Εεε τον είχα δει πριν τρία χρόνια νομίζω... δυόμιση κάπου εκεί... αλλά τώρα έχω πάρα πολύ καιρό να πάω.

-Εσείς μένατε κοντά με τον Μιζάν;

- Αααυτός είναι στο τέρμα Πατησίων

- Εγώ έχω πάει στο σπίτι του στη Γλυφάδα// Εκεί έχει μαγαζί@@@//

-Αααα!!!! Έχει ακόμα μαγαζί;

-Ναι!!! Έχει. Ο γέρος ο Μιζάν //μ// έχει πεθάνει. Αυτοί ήταν εδώ βέβαια εμμμ τui εεε επί Γερμανών επί κατοχής. Ο γέρος έχει πεθάνει. Αλλά είναι να πούμε Μιζάν συγγενής του που έχει να πούμε ε ε εμπορικό κατάστημα.

- Πόσο χρονών είναι //και είναι//αυτός ο Μιζάν;

- Αυτός τώρα είναι, ήταν συμμαθητής με τον Δημοσθένη, το '35 γεννηθείς να πούμε, οπότε είναι 80 χρονών//Α! Αυτός είναι ναι! Ναι//Και μάλιστα είχε γίνει εδώ οοο μία ημερίδα δεν ξέρω τι ήταν//στο Σκουφά έγινε, εκεί στο Σκουφά κάναμε// και ήρθανε να πούμε απ' την Αθήνα αυτοί να πούμε //μ// αλλά αυτός, αυτός ήταν τότε εδώ πέρα, με τους Γερμανούς να πούμε και κτλ ήταν από τότε να πούμε εδώ. Και αυτός να πούμε ότι θέλετε να πούμε έτσι @@@ δεν ξέρω να πούμε. Αυτός μπορεί να στ να στα δώσειι πως το λένε καραντί. Από πρώτο χέρι.

-Εντάξει. Εσείς εδώ είχατε γεννηθεί στην Άρτα;

- Εγώ είμαι στην Άρτα γεννημένος.

-Πότε;

-Και επί τουρκοκρατίας, όχι γεννημένος (γέλια), και και οικογενειακώς επί τουρκοκρατίας όπως ήταν εδώ να πούμε οοο πατέρας εκεί στοοο @@@//Και πότε γεννηθήκατε;// Εγώ είμαι το '38 // α το '38// και έχω ζήσει να πούμε την κατοχή εε εδώ στην Άρτα να πούμε κτλ. Δεν υπήρχε, πρώτα απ' όλα να πούμε δεν υπήρχε διαφορά αυτοί ήτανε εδώ πάντοτε ασχολούνταν με το εμπόριο [--] υφασμέμποροι να πούμε ως επί το πλείστον. Και ήταν εδώ τα μαγαζιά να πούμε, τα εβραϊκά, [--] εεε και οι κοινωνικές υπήρχαν δηλαδή μεταξύ χριστιανών και εβραίων δεν υπήρχε ας πούμε καμιάαα διαφορά μον ητ μόνο ήταν μόνο είχαν να πούμε το θρήσκευμα //χμ// γιατί και αυτοί ήτανεεε γεννημένοι να πούμε στην Ελλάδα ήτανεεε απλώς το θρήσκευμα, ήτανε Έλληνες μεν, άλλο ότι η καταγωγή τους @@@ήτανε από το Ισραήλ να πούμε... αλλά δεν υπήρχε... διαχωρισμός. Εδώ ήτανε τότε ε που είναι δεν ξέρω πως το λεν τώρα εκεί που ήταν η τράπεζα παλιά εδώ στις Μάρτσενας το δρόμο; Ήτανε μια συνοικία //χμ// //Μακρυγιάννη;// Μακρυγιάννη λέγεται; //Μία ήταν η Μακρηγιάννη και η άλλη είναι πως λέγεται; Αυτή// Ήτανε μια συνοικία //Μακρυγιάννη// η οποία ααα κατοικούσαν να πούμε εεε Εβραίοι να πούμε. Ήταν μία αυτή και οοο διπλάνος ο δρόμος //ο παράλληλος εεε// ο παράλληλος //Φιλελλήνων// αυτής //Φιλελλήνων//. Η

Φιλελλήνων; //Ναι//. Η Φιλελλήνων εκεί ήταν η συναγωγή τους //χμ// //η συναγωγή ήταν στη Μακρυγιάννη//η συναγωγή ήτανε στη Μακρυγιάννη. Λοιπόν, στο σχολείο δίπλα δίπλα καθόμασταν δηλαδή αυτός που σου είπα καθόταν να πούμε στο ίδιο θρανίο με τον αδερφό μου.

- Ααα και κάνανε παρέα;

-Ε πως, κάνανε και παρέα, δεν είχανεε, δεν ήταν απομονωμένο το στοιχείο. Λοιπόν, τα ονόματα τους να πούμε αυτό. Ήταν ένας ο οποίος ήτανε και θρησκευτικός τους στους ηγέτης, αυτός λεγόταν ο Σαμπίνος //μμ// αλλά εκτελούσε και χρέη ραββίνου. Δηλαδή όταν είναι εε θέλανε να πούμε γινόντανε να πούμε ένας γάμος μεταξύ των εβραίων, γιατί βέβαια δεν υπήρχε εε πως το λένε εβραίος που να πάρει χριστιανό, @@@ ήταν τότε, όχι και τώρα να πούμε είναι ο αλλόθρησκος πρέπει να ασπαστεί θρησκεία κτλ.

- Δεν είχε συμβεί ποτέ να παντρευτείι;

-Όχι, όχι//Όχι. Δεν είχαμε. Και εεε έχω... παιδί εγώ τότε θυμάμαι είχαμε πάει και σε γάμο εβραϊκό //μμ// σε εβραϊκό γάμο να πούμε. Ναι, αυτός οοο οοο ο σαμπίνος όπως είπα ήτανε, εκτελούσε και χρέη ραββίνου, λοιπόν εεε πφφ και εεε, ψωνίζαμε να πούμε οοοι πως το λένε οι Αρτινοί από τα μαγαζιά τους δεν ήταν ότι ξέρεις ήταν αποκλεισμένοι να πάν να ψωνίσουμε από το χριστιανικό κατάστημα δεν ειχ δεν υπήρχε τέτοια. Αυτοί ερχότανε να πούμε στααα στα μαγαζιά να πούμε για τρόφιμα κτλ στα ελληνικά δεν υπήρχε @@@ υπήρχε να πούμε αρμο αρμονική συμβίωσης να πούμε μεταξύ των εβραίων, δεν ήταν ότι. Λοιπόν, εκείνο τότε που θυμάμαι να πούμε από τους Γερμανούς είναι [--] τους είχανε χκρακτιρίσει τα μαγαζιά τότε που τους μαζεύανε για να πάνε να πούμε να τους στείλουν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης κτλ. τους είχανε βάλει να πούμε στα μαγαζιά, τους είχανε χρωματίσει με το πεντάλφα τα μαγαζιά τους. Και χ ου ξεχωρίζανε να πούμε ποια μαγαζιά είναι @ των εβραίων. Λοιπόν, [--] εε φφ κατά άλλα δεν υπήρχε δηλαδή αρμονική συμβίωσης δε δεν είχαμε

τίποτε εε αχμ όπως σήμερα είναι δηλαδή καθημερινότητα μας. Εε. Πολλοί ομ γλιτώσανε όμως, αυτοί εδώ, πολλοί γλιτώσανε δε ξέρω εάν μερικούς να πούμε τους πήραν να πούμε οι Γερμανοί αλλά αυτοί κρυφθήκανε και τους εεε και βρεθήκανε ύστερα μετά απ' το πόλεμο κτλ βρεθήκανε να πούμε στητην Αθήνα //μμ//. Φτιάξανε εκεί μωρ πάλι να πούμε τα μαγαζιά τους να πούμε @@@ [--]. Τα ξεφεύγω και λέω τώρα δεν ξέρω, δεν θα το' χετε δει, μπορεί και ναι, ένα έργο το οποίο λεγόταν 'Ο ενεχυροδανειστής'//Α όχι, δεν το' χω δει.// Δεν το' χετε δει. Λοιπόν, @@@ η ταινία η οποία να πούμε τι περιέγραφε τώρα να πούμε, γιατί αυτοί γινότανε, φτιαχνότανε να πούμε, πλουτίζανε να πούμε και είχε τώρα να πούμε, έδειχνε έναν εβραίο να σύμε, ο οποίος να πούμε σσ συσυμβούλευε τον κάλφα του //μμ//, έτσι τον υπάλληλο του και του έλεγε να πούμε, εμείς λέει παίρνουμε ένα τόπι ύφασμα, λοιπόν, αυτό το τόπι θα το πουλήσουμε αλλά θα πουλήσουμε το τόπι όχι με το κέρδος που θα κάνουμε θα πάρουμε απ το τόπι αυτό να πα να ψονίσουμε να πούμε εε υλικά αγαθά κτλ. ναα δεε @@@ να βελτιώσουμε το ποιοτικό μας επίπεδο και μοναχά. Αυτό λέει να πούμε θα το πουλήσουμε το ύφασμα, θα πάρουμε ένα μεγαλύτερο τόπι ύφασμα και το (γελάει) @@@ κέρδος και του έλεγε να πούμε διάφορα.

- Γενικά ήταν όλοι... κοίταγαν το κέρδος τους;

-Βέβαια, οπωσδήποτε να πούμε, λοιπόν, εν τω μεταξύ, αυτοί τι κάναν τώρα λέμε να πούμε που..., εγώ να κάνω μια αγοραπωλησία //χμ// ρώταγε, το πούλαγες να πούμε το σπίτι το χο το χωράφι αυτό κτλ. Εσύ το έχεις αγοράσει λέγαν ή το πήρες κληρονομία. Αν τολεγες είναι κληρονομιά το παζάρευε αν τολεγες το' χω φτιάξει εγώ (γελάει) δεν δέχονταν παζάρια //δεεν// έφευγε, έφευγε, ναι, ηη γιατί ήξερε την αξία να πούμε και τον κόπο που κατέβαλε για να αποκτήσει αυτό το πράγμα να πούμε και δεν ζητούσε, ενώ την κληρονομιάς εε σου' λεγε να πούμε κληρονομιά το' χει θα το παζαρέψω //μμμ// (γελάει). Τώρααα @@@ άλλα τώρα εδώ από την Άρτα αυτή είχαν βέβαια τις εε πως το λένε τις εεε θρησκευτικών θρησκευτικές τελετές //χμ//. Γάμους κάναν στο σπίτι δεν πηγ πηγαίναν στ συγω συναγωγή όπως κάναμε και εμείς.

-Εσείς που είχατε πάει πως γινόταν ο γάμος //Ε;/. Εσείς που είχατε πάει που μου είπατε πριν πως γινόταν; τι θυμάστε; //...//

-@@@ Εεε ήταν σαν πως το λένε ένας δικός μας γάμος //χμ//, λοιπόν βέβαια να πούμε τααα λόγια και τα κλπ ήταν εβραϊκής εεε στ στα εβραϊκά να πούμε, ναι. Εις δε τα βαφτίσια αυτοί ως γνωστόν οποίο είχαν την περιτομή να πούμε στα βαφτίσια να πούμε. Στα βαφτίσια το κάνανε να πούμε στηηηόχι στα σπίτια, το κάναν στη συναγωγή, πηγαίναν στη συναγωγή.

-Στην περιτομή πήγαιναν και γυναίκες; //Ε;/. Στην περιτομή πήγαιναν και γυναίκες;

-Αυτό δεν τοοο δεν μπορώ να το @@@. Στα αγόρια κάναν τότε να πούμε την περιτομή, στα αγόρια//...//Όχι, όχι. Αν πήγαιναν, ήτανε μπροστά//Δεν ξέρω, αυτό δεν εεε. Αλλά σε γάμο εβραϊκό είχαμε μας είχε καλέσει να πούμε κτλ. είχαμε πάει να πούμε.

-Όλη η οικογένεια;

-Ναι, ναι ναι ναι. Γιατί ήτανε αυτοί ήτανε πελάτες να πούμε του πατέρα μου να πούμε και τους ε γιατί ο πατέρας μου ήταν κουρέας να πούμε ξυριζότανε να πούμε κτλ δεε και πηγαίνανε και μας είχε καλέσει. Ένας δεν θυμάμαι τώρα το όνομα του να πούμε και πήγαμε να πούμε.

-Ο πατέρας σας που είχε κουρείο;

-Ο πατέρας μου είχε κουρείο... που είναι ηχη εμπορική τράπεζα //χι, ναι// αλλά με το μπομποαρδισμό, γιατίι εδώ έγινε ο μπομποαρδισμός να πούμε της Άρτας έγινε το μέγα Σάββατο το 1941 //χι//. Μέγα Σάββατο. Τότε εμείς φύγαμε να πούμε από εδώ και πήγαμε να πούμε στου Πέτα. Τότε εγώ ήμουνα μικρός βέβαια αλλά θυμάμαι να πούμε γιατί στην παιδική ηλικία αυτά τα γεγονότα είναι έντονα να πούμε και χαράζονται να πούμε στην μνήμη [--]. Να βλέπεις τώρα το αεροπλάνο να σε βομβαρδίζει (γελάει) //ναι// . Αυτοί ήταν οι εβραίοι μετά να πούμε φύγανε από δωω, σκορπιστήκανε. Αρκετ μετά τον πόλεμο καταλήξαν στην Αθήνα. Όπως είπα τώρα αυτός να πούμε έχει εμπορικό να πούμε στην Αθήνα. Αλλά αν θέλετε να πούμε περισσότερα. Λοιπόν, α αυτός [--] είναι εεε [--] δεν ξέρω από Αθήνα θα ξέρετε //ναι// έτσι είναι στην Αγία Βαρβάρας στο στον ηλεκτρικό σταθμό λίγο πλ λίγο πιο δω να πούμε είναι να πούμε. Και λέειι Μιζάν να πούμε το @@@ τοοο τέτοιο το καταστημάτα του να πούμε εκεί. Αυτός τώρα θα ναι να πούμε σου είπα γύρω στα 80 αλλάαα κρατιέται δεν είναι να πούμε εε γεροντάκι.

-Εσείς κάνετε παρέα μαζί του τώρα;

-Όχι ήταν ο αδερφός μου, ήταν στο ίδιο θρανίο σας είπα να πούμε γιατί περνάμε εμείς πάμε για καααφέ εκεί σε κάποιες καφετέριες να πούμε και το εε κάθε μέρα να πούμε τον βλέπουμε να πούμε @@@.

-Ερχότανε στο σπίτι σας πηγαίνατε εσείς στο δικό του;

-Είχαν επαφές τέτοιες //χι// όχι εχι προσωπικά να πούμε αλλά είχανε επαφές. Δεν ήτανε απομονωμένοι ξέρεις επειδή ήτανε εβραίοι έχουμε την ε εβραϊκή κοινότητα και είμαστε απομονωμένοι, δεν τς έχουνε πως το λένε οι χριστιανοί απομονωμένους.

-Εδώ που μένανε οι εβραίοι; Μένανε σε συγκεκριμένη περιοχή ή //...//

-Ήταν σ σ' αυτούς τους δύο δρόμους, το Μονοπλιό ο ένας, βγαίνει να πούμε, που βγαίνει πίσω στη @@@ Σπύρου και ο παράλληλος να πούμε που σας είπα ήταν η συναγωγή τους τώρα Φιλελλήνων και εε //Μακρυγιάννη// Αα ήτανε μόνο εκεί και εε //...//Μακρυγιάννη και εεε Φιλελλήνων //Στο σπίτι του Παπαγεωργίου είχαν τη συναγωγή// Ναι;//Ε στο σπίτι του Παπαγεωργίου εκεί ήταν η συναγωγή. Ναι //...// Στη συναγωγή μπαίναμε και μες στη συναγωγή μπαίναμε δεν ήτανε εε δεν ήτανεεε όπως ήτανε οι δικοί μας ναοί να πούμε. [--] Εχμ [--] Εδώ τη γλιτώσανε δεν τους πήρανε όσοι ήτανε εδώ τουλάχιστον να πούμε στην Άρτα γιατί ε τα ονόματα να πούμε ήτανε εεε Σομπετσάι, Μιζάν εεε πως τον λέγανε τον άλλο που είπα, ναι, //Σαμπίνο//, ο Σαμπίνος, Σαμπίνος, ναι, αυτοί γλιτώσανε όλοι από εδώ πέρα. Δεν ξέρω εάν ορισμένους να πούμε λοιπόν δεν κατόρθωσαν να πούμε εεε αλλά η συνήθως έπαιρναν από εδώ. Εδώ ήτανε λίγοι κιάλας δεν ήτανε πολλοί, εκεί που είχε πολύ λαό, εκεί που ήταν πολλοί εβραίοι ήτανε να πούμε Θεσσαλονίκη //χμ// ως επί το πλείστον να πούμε Θεσσαλονίκη και από εκεί στο βόρειο μέρος. Τωράαα άλλο, τι να θυμηθούμε από τους εβραίους. Ε δεν είχαμε εεε τίποτε η ξέρεις να πούμε να τους γιοχαΐζεις να τους κάνεις, δεν, υπήρχε αρμονικήηη.

- **Οι γονείς σας δεν σας έλεγαν τίποτα ας πούμε εεε να μη κάνετε ή τιποτ //...//**

- Όχι, όχι //όχι//. Δεν υπήρχε αφού ερχότανε να πούμε ψωνίζαμε και στα μαγαζιά τους ότι είχανε επί το πλείστον από εμπορικά υφασματέμποροι κτλ και μμμ δεν ήταν οι συναγωγές ήταν φυσιολογικές @@@ δεν είχανε παραδείγματος χάρη αυτοί είχαν το εμπόριο να πούμε το υφασματέμποριο //χμ// λοιπόν δεν είχανε μπακάλικα και τέτοια [-] ψωνίζανε από τα χριστιανικά να μα μαγαζιά δεν θα μα και εμείς πηγαίν ψωνίζαμε απ' τα καταστήματα τους δεν ήτανε απομονωμένο το στοιχείο, ναι, [--]. Τώρα, μμ τι άλλο τώρα αυτά είναι να πούμε σε γενικές γραμμές, δεν είχαμε εεε [--] πως το λένε. Ε μετά φύγανε αυτοί από εδώ να πούμε πουλήσαν τα τι τι τα περιουσιακά τους στοιχεία όταν φύγανε απ' την Αθ από την Άρτα να πούμε //τα πουλήσανε ή όταν εεε// τα πουλ τα πουλήσανε, τα πουλήσαεν //στην κατοχή πήγανε κάποιιοι και τους πήρανε τα σπίτια// γιατί ειχα είχανε πως το λένε. Όχι δεν τους τα πήρανε τα σπίτια. Δεν ήταν,

δεν τους τα πήρανε τα σπίτια γιατί αυτοί ζούσαν εδώ να πούμε είχανε κτηματική περιουσία, όχι χωράφια και τέτοια δεν είχανε τέτοια να πούμε, είχανε να πούμε όμως τα σπίτια πουου που μένανε ήταν δικά τους να πούμε [--]

-Δεν μπήκε κανένας στο σπίτι τους όταν έλειπαν αυτοί και τους μάζεψαν οι Γερμανοί [...].Πως έγινε;

- Τη γλιτώσανε γιατί όταν άρχισαν μαζεύανε για να πάνε για πληροφορίες και τέτοια, λοιπόν, σου είπα μονάχα να πούμε ότι τους είχανε χαρακτηρίσει. Τους @@@ το σπίτι απ' έξω, στο μαγαζί απ' έξω, πεντάλφα, εβραίος //χμ// ναι. Αλλά αυτό δεν επηρέαζε να πούμε την εεε //Και σε σας//την μεταξύ μας //Αυτό!!! συναλλαγή //Εσείς επιτρεπόταν ας πούμε εσείς επιτρεπόταν να μπειτε στο μαγαζί ή όχι// όχι, όχι //Οχι// όχι όχι δεν είχαν και οι εβραίοι επί Γερμανών //χμ// να πούμε κτλ όχι δεν είχαν, το μόνο που τους είχανε χαρακτηρίσει αυτό όχι ότι ξέρεις σου απαγόρευε ο Γερμανός //χμ// να μπεις στο μαγαζί να ψωνίσεις, να' ναι δηλαδή στην απομόνωση. Απλώς τους είχαν σταμπάρει για να ξέρουν και τότε που άρχισαν να τους μαζεύουν και να τους στέλνουν να πούμε στα ααα στρατόπεδα συγκέντρωσης //χμ//, λοιπόν, ήταν ήδη, τους ξέραν τι είναι //μμ// δεν ήθελαν να τους ψάχνουν. Βέβαια αυτό ήτανε εεε πως το λένε κατοχικός στρατός, ήξερε, όταν λέμε ήξερε να πούμε υπήρχαν να πούμε η αστυνομία υπήρχαν να ηηη πως το @@@ ηηη ήταν αυτός είναι εβραίος δεν μπορούσε να μη του πει τι είναι και τι δεν είναι, βέβαια [---]. Εμείς ζήσαμε εδώ τον πόλεμο να πούμε και τα ξέραμε όλα, και ξέραμε και τους Αρτινούς να πούμε όλους να πούμε πως γίναν γιατί ύστερα αρχίσαν τα δικά μας τα εσωτερικά μαυραγορές [--] και πολλοί επώνυμοι είχαν γίνει μαυραγορίτες [--](μουρμουριτά). Το χρημά ε Γιάννη κοίταξε να δεις κατά την παροιμία ο λύκος στην αντάρα χαίρεται, αυτές τις καταστάσεις ορισμένοι να πούμε τις εκμεταλλεύονται να πούμε και πλουτίζουν.

- Είχατε πάει εσείς στο σπίτι του κυρίου Μιζάν ή μόνο ο αδερφός σας;

- Όχι ήτανε //Τότε// πως το λένε ε [--] αυτοί αυτός που σας είπα ήτανε να πούμε δίπλα δίπλα να πούμε στο ίδιο θρανίο //Θρανίο// καθότανε να πούμε. Δεν είχαμε ας πούμε πως το λένε κάτι και παρέες κάναμε να πούμε δεν ήταν απομονωμένο το στοιχείο «ααα με εβραίους δεν κάνω παρέα» δεν ηη δεν υπήρχε τέτοιο θέμα.

- Στο σπίτι τους σαν παιδάκια πηγαίνατε να παίζετε;

-Τότε κοιτάζετε να δείτε, γιατί τώρα ήτανε γερμανική κατοχή, γερμανική κατοχή ήμασταν καλοκαίρι καιρό απ' τις 4 η ώρα μέσα //χμ// απαγορευόταν η κυκλοφορία. Που να βγεις σαν παιδάκι; [--] Που να πας; Μόναχα να πούμε στην γειτονιά αν ήτανε εκχ στη αν ήτανε γειτονόπουλο θα' παίζες εντάξει υποχρεωτικά.

- Εσείς που μένατε;

-Εγώ, που είναι η Κασσοπίτρα την ξέρετε;//Ναι//Εε; //χμ// παραπάνω ο Άγιος Νικόλαος ο μικρός //Ναι, ναι ναι// όχι ο //Ναι, ναι// ε Βασιλέως Κωνσταντίνου //Βασιλέως Κωνσταντίνου// (μουρμουριτά) //Κατάλαβα που// που μένατε; //Τορέλα//Α! Τορέλα! Ναι, Τορέλα //Είναι το γραφείο πολυτέκνων, ναι κατάλαβα// Ναι, ναι ναι. Εεε εκεί ήταν εκεί το πατρικό μου τώρα βέβαια επειδή ήταν παλιό να πούμε έχει γκεμιστεί να πούμε κτλ//Ο Μιζάν μου είχε πει ότι έμενε εκεί που είναι το Αρτινό, πρώην Αρτινό, εκεί ήταν το σπίτι του//Ναι, από εκεί να πούμε δίπλα ο σαμπίνος //χμ// που είναι σήμερα τι είναι εεε μεταξύ τα το στενό πως στη γωνία ήταν ο Τρομπούκης, ήτανε ο Λογοθέτης μεταξύ Λογοθέτη Βαφεύς Λογοθέτη //Του Μπακαγιάννη το μαγαζί///Του Μπακαγιάννη το μαγαζί// του Μπακαγιάννη το μαγαζί //μμ εκεί ήταν// του Μπακαγιάννη το μαγαζί εκεί ήταν ο Σαμπίνος //Του Σαμπίνου// //χμ// και απάνω να πούμε εεε ήταν το σπίτι του απάνω, μάλιστα, και μάλιστα να πούμε ο Σαμπίνος είχε και μία ωραία γυναίκα, η Ελεονόρα (γέλια) (μουρμουριτά) καλά τι εεε λέμε τι αυτό, ποιος ήταν ο Σαμπίνος //Στο γάμο του Σαμπίνου πήγες// όχι στο γάμο του Σαμπίνου! //Ο γάμος πως γινόταν να μας πεις...//Ο γάμος @@@ πως κάνουμε εμείς παιδί μου edώωω ο γάμος γινόταν στα σπίτια και έχω πάει σε γάμο

στο σπίτι //Ναι τι διάβαζε ευχήηη;// τι δια να διαβάς χριστιανική ευχή; //Οχι// έχουν τα δικά τους //Εβραϊκή αυτό θέλω να πω!// Εεε την εβρααα βεβαίως! //Με νυφικό;// ναι, αμέ! Ναι στολίζονταν δεν ήτανε εεε //Φόραγαν νυφικό; Πως ήτανεεε; Αυτό ρωτάω// Λοιπόν, αν αυτοί είχανε να πούμε τα ααα γράμματα της θρησκείας τους δεν είχαν αυτά τα δικά μας // Ναι, δηλαδή διάβαζαν όχι όπως είναι ο πολιτικός που υπο...// όχι όχι υπογραψ και τέτοια όχι γινόταν να πούμε εεε //Τα λόγια της θρησκείας τους// τα λόγια της θρησκείας τους //μμ// //Και η νύφη φόραγε νυφικό κανονικά;// κανονικά ήταν, βέβαια [---]//Αφού πήγες σε γάμοσοο// @@@ αφού το λέω θυμάμαι τώρα ήμασταν τότε να πούμε παιδάκια και εε αυτός ο γάμος είχε γίνει εδώ στο οοο πως το λέμε πως το' πατε του //Στο γραφείο, στο σπίτι του Παπαγεωργίου;// όχι όχι όχι //Στο Αρτινό;// στοοο //Μπακαγιάννη ή στη Φιλελλήνων;// όχι στη Φιλελλήνων, όχι στο τον άλλον πως τον είπαμε τον δρόμο; //Μακρυγιάννη// μακρυγιάννη εκεί ήταν (μουρμουριτά), εκεί ήταν το σπίτι να πούμε του που έγινε ο γάμος //Ναι και όλα αυτά τα χρόνια που ήτανε οι εβραίοι στην Άρτα είχε γίνει μόνο ένας μεικτός γάμος// εε; //Έγινε μεικτός γάμος!// Για μεικτό γάμο όχι // Του Κ.;// δεν ξέρω για μεικτό γάμο εγώ //Αυτοί δεν παντρεύτηκε ηηη δεε ο Κ. δεν πήρε εβραία;// δεν γινότανε! //Δεν ξέρω αν, και πως; Συζούσαν απλώς;// Εκείνο το οποίο είναι και λέγανε τότε να πούμε κτλ ότι πήγε να πούμε εβραίος να ζητήσει να πούμε χριστιανή //Ναι// ναι αλλά αυτό δεν είναι να πούμε, είναι να πούμε στο και επειδή φοβόταν ο εβραίος να πα να ζητήσει [--] τουου πως το λέν τοοοο χριστιανό το έλεγαν Μάνθο και έλεγε ο εβραίος τώρα που εγώ δεν «δεν έχει κομπούρι ο Μάνθος» (γέλια) α αυτά είναι απ' τα ευτράπελα @@@καλά δεν έχει κομπούρι λέει πήγενα του λένε να πούμε αν έχει μαχαίρι (γέλια). Αυτά δεν μπορείς να πούμε να πεις ότι είναι εεε πως το λένε γεγονότα //Η Στέλλα πρώτα βαφτίστηκε και μετά τον παντρεύτηκε;// πως; // Η Στέλλα που παντρεύτηκε η εβραία που πήρε τον Κ.;// Α δεν ξέρω! //Πρέπει να βαφτίστηκε χριστιανή// επ αα δεν γινότανε εε γάμος άμα δεε //Αρα βαφτίσκε// άλλαζες θρησκεία //Και ο τελευταίος εβραίος ο Πρέτσκας καμιά 30αριά χρόνια που ήταν εδώ ήταν Ιρεμίας, Ιρεμίας// ε ήταν Ιρεμίας εε ήτανε//Ιρεμίας ήτανε ο τελευταίος εβραίος// εε όλοι αυτοί μετά από δω //χμ// (μουρμουριτά) ήταν στην Αθήνα, στην Αθήνα πήγανε.

- Αυτή που λέτε ηηη η Στέλλα; Τι ήταν; Αυτή η ιστορία... //Εβραία// Και ποιον παντρεύτηκε;

- Η Στέλλα ήταν Εβραία και παντρεύτηκε αδερφό του πατέρα του Κ. που ήταν βουλευτής, υπουργός. //Α!// Και το σπίτι της ήτανε που είναι τώρα στη Φιλελλήνων η @@@ που ήταν η τράπεζα η «Προπανκ» //Ναι// αυτό ήταν το σπίτι που έμεινε //Ναι// αυτού έμεινε η εβραία αυτή. Η οποία πέθανε εδώ χριστιανή εε έγινε χριστιανή, βαφτίστηκε //Α για να μπορέσουνε να παντρευτούνε// για να μπορέσει να γίνει ο γάμος.

- Και αυτή που έγινε εβραία εδώ η γειτόνισσα εδώ;

- Καλά αυτή είναι εεε //Ήταν μεταγενέστερο// αυτό ήταν νεότερο εγώ λέω παλιό //Ήτανεεε// Η Σούλα η Βασταρούχα έγινε εβραία μες στα χρόνια μας (μουρμουριτά), η Σούλα η Βασταρούχα ήταν μικρή η οποία αρνήθηκε το χριστιανισμό, πάτησε το σταυρό εεε και έγινε ο γάμος της στη συναγωγή στη Λάρισα, εβραϊκός, αυτή έγινε εβραία και μετά το μετάνιωσε και αυτοκτόνησε.

- Πριν πόσο καιρό; //είναι πρόσφατο//

- Αυτό πρέπει να έχει γίνειιι //όταν λέμε πρόσφατο (μουρμουριτά) αυτό που σου λέω ήταν @@@ //10 χρόνια// 15 //43 πριν φύγουν οι Γερμανοί να πούμε// Θείε κάποτε τότε η Στέλλα βαφτίστηκε και έγινε Στέλλα άλλο όνομα είχε εβραϊκό.

- Εσείς αυτή την ξέρατε τη Στέλλα;

-Όχι. Η μητέρα μου την ήξερε και εγώ, εγώ την ήξερα //Ααα!// Εγώ την ήξερα πάρα πολύ καλά την κυρία Στέλλα. Θεία τουου Θόδωρου του Κ. //...// την ήξερα πάρα πολύ καλά

- **Και τι είχε γίνει χα... σούσουρο τότε εεε στην Άρτα;**

- Ε βέβαια γιατί αυτή ήτανε εβραία και παντρεύτηκε χριστιανό.

- **Ήταν από πλούσια ααα οικογένεια;**

- Τώρα δεν ξέρω αν ήταν από πλούσια μπορεί η μάνα μου να ξέρει καλύτερα εγώ δεν ξέρω πολλά πράγματα (μουρμουριτά).

- **Εσείς κυρία Κούλα από την Στέλλα τι ξέρετε να μου πείτε;**

- Η Στέλλα η Στέλλα που παντρε η Εβραία //α!// που έγινε Στέλλα ήταν πλούσια; //...//Ναι είχε περιούσια //Α ήταν πλούσια!// και παντρεύτηκε τον Μάντζο τον Κ. (μουρμουριτά) //Κ.// έστριψε χριστιανή αυτή καλύτερη από έμας //...// ναι πάρα πολύ καλύτερα. Η περιουσία της είναι εκεί.//Που;//Αυτό που σας είπα εγώ που [...] Η τράπεζα πίστεως κάτω το αριστερό χέρι. Το έχει ο Κ. ο βουλευτής το ένα //χμ// Εκεί που έχει ο Κ. τώρα γραφείο ο βουλευτής αυτή η πολυκατοικία η καινούργια. Δεν έχει οικογένεια αδέρφια [...] //το δίπλα κτίριο// το Σαμπίνο τον έλεγαν και Ουχανά, Σαμπίνος Ιοχανάς.

- **Και εσείς εδώ πέρα στην Άρτα δεν μένατε //Τι πες παιδί μου;// Εσείς στην Άρτα δεν μένατε;**

- Στην Άρτα αλλά ήρθα σε μικρή ηλικία και ερχόμουν και νύπαντρη εδώ //έμενε με το θείο//. Πήγα στο οοο εβραϊκό το συναγωγή εκεί που είναι το παιδί το σπιτ του

Παπαγεωργίου μας πήρε ο Σπύρος ο Ρουσόπουλος εμένα και τον αδερφό του Δημοσθένη και πήγαμε [...] και έκαναν οι εβραίοι εδώ «χαμ χαμ χαμ χαμ χανουμ χαν χαν» //Εεεε τι γλώσσα τους// προσεύχονταν //Ναι// γύρισαν εμείς μετά από κει μας περιποιήθηκε η μάνα του // Α γιατί δεν σας έδειρε; // μας είπε δεν έπρεπε να πάτε // Ωχ! Γιατί;// μας πήρε ο Ρουσόπουλος και η Μαρία η αδερφή τα//Και σας έδειρε το θυμάστε;//Μας μάλωσε //Ααα// δεν έπρεπε να παμ, δεν εφάγαμε ξύλο μας μάλωσε [...] και κοροϊδεύαν τους Εβραίους [...] //Κοροϊδεύατε εσείς;// Τίποτε πήγαμε να δούμε πως προσεύχοντανε [...] να δούμε πως προσεύχονται τίποτε άλλο [...] έκανε ένα πανί απάνω «χαμ χαμ χαμ χαμ αβάμ» έλεγαν τα εβραϊκά [...] όλοι έτσι ήταν απασχολημένοι δεν κοιτάγαν τριγ και προσεύχονταν και μεις κοιταγάμε και γύρισα μετά και παρε@@@ πήρα και το Ρουσόπουλο από κοντά πήρες και το παιδί και @@@ μικρότερο αυτή δεν θα μαθαπάτε μας είπε.

- Εσείς κάνατε παρέα με εβραίους;

- Όχι.

-Ποτέ;

- Ηγώ όταν ήρθα δεν ήταν Εβραίοι εδώ // Πως δεν ήταν; Ήταν και παράταν// εεε ήτανε λίγοι 2-3 //Το εμπορικό του Τζίμα, το θυμάσαι θείε; Το εμπορικό του Τζίμα ήτανε εμπορικό εβραίων το θυμάμαι εγώ// //και εγώ το θυμάμαι// ναι ήταν αλλά όχι εβραίοι πολλοί ήτανε πολλοί τότες, //...//εμπορικά καταστήματα.

- Πηγαίνατε εκεί και ψωνίζατε;

- Ψώνισα, πολλά ψώνισα, πάρα πολλά, όταν αραιώνεις απ @@@ όταν να παντρευτώ σε Εβραίο τα ψώνισα, στο Σαμπίνο και στον Αρλών.

- Τι είχατε ψωνίσει σε αυτούς; //Στον Αρλώων//

-Αλών ξέρω πως τον έλεγαν... //Ααλών// //Ααρών, Ααρών// Ααρών //Ααρών//
εκείονε που τον εφύλαξε ο Γιαν Γ.; [...] //Αυτά δεν τααα...// δεν τα ξέρεις καλά εσύ
//Άμα δεν τα ξέρω, δεν τα ξέρω// [...]

- Ποιον εφύλαξε;

- Ο Γ. που έχει γαμπρό τον Τ. //Ναι;// ήτανε πολίτης στο μαγαζί το εβραϊκό.
Μάζευαν οι Γερμανοί εγώ θα σε φλάξω του' πε πήρε και τα χρυσαφικά τ όλα και δω
πήγε, τον ασφάλισε ωραία τον γιο του, εκεί τον πρόδωσε //μ// τον πήρανε οι Γερμανοί
και η περιουσία που έχει ο Γιαν Γ. το σπιτ πούν απέναντι //χμ// από κει ειχ η
γαλανέσια τα κρασιά το ψηλό του Γ. ήτανε εβραϊκό //μμ// και τααα [...] τα κεια από
εδώ ήταν εβραϊκά και τάχαν οι Μπακαγιαννέοι //και τα πήραν [...] ο Τακ του
Μπακάγιανν //Όταν είπε ο Μιζάν// [...] Ήρθε να μας κάνει μια προσκεύαση αυτό
ήθελε να μας πάρει [...] και αυτό τόδωσε στα ελ [...] εδώ η πατρική οικογένεια [...]
ήρθε και Τακ ο Μπακαγιαννς με τους με τους @@@ [...] μόλις τους είδε ο πεθερός
μου και τους είπε κύριε Μπακαγιάννη καλά έκανες και ήρθες του' πε αλλά έπρεπε να
φέρεις και την αδερφή σου Ζωίτσα [...] η Ζωίτσα η αδερφή του ήτανε πωλήτρια
αυτού [...] με τον Σπύρο Μπακαγιάννη, το' φτιάξαν οι Μπακαγιαννέοι το' χε ο
Σοφοκλής και το' δώκε προίκα στην αδερφή του όλη την περιουσία [...] και κτήματα
και κειο κάτ [...]. Τους πρόδωσανε //Τους πρόδωσαν// εκεί που' ταν να το που
καθότανε ένας εβραίος, ήρθε και εκεί το ξεφτώνανε εδώ στην Άρτα με τον
Παλαιολόγο τον Μιχάλη και διηγήθηκε πολλά [...]ετχε να λείπει αυτός που' ρθαν και
τους πήρανε άνοιξαν την πόρτα ο κόσμος χτύπησαν σου λέει θα να' ναι απ'τα
νταρτικά από πού βγήκε ο Ζέρβας, τους πήρανε και πάνε, αδερφή τα, τα παιδιά τ, το
γαμπρό τ, τη μάνα τ, τον πατέρα τ, αυτός έτυχε να λείπει και γλίτωσε [...] και ήρθε
και τα διήγηθηκε και κει [...] στον Σκουφά [...] πως το λένε αυτόν; //Μιζάν// αα
Μισάν // Μι Μι Μιζάν// Ε Μιζάν δεν ξέρω. Ήρθε με τον καρδιολόγο τον

Μιγάλη[...]Εγώ θυμάμαι θείε έναν εβραίο που είχε δύο κόρες, πολύ ωραίες κόρες και έβγαιναν βόλτα οικογενειακάς. Ντόνονταν την Κυριακή και έβγαιναν βόλτα στην αγορά ο εβραίος με τις δύο κόρες. Έκαναν τη βόλτα τους περιποιημένοι. Αλλά το εμπορικό το θυμάμαι πάρα πολύ καλά. [...]//Σαββάτο και είχ ανάγκη να ταξιδέψουνε.

- Το Σάββατο; Να ταξιδέψουν; [...]

-[...] δια χλωράς, δεν ταξίδευ, δε ξερ. Τι να κάνει κείος ο καημένος; Ο εβραίος [...] πήρε μια λεκάνη νερό και έβαλε τα πόδια τους, ο άλλος ο που πας δια χλ ξεράς δια το δια χλωράς παένουν τούτο[...] μες στο αυτοκίνητο είχε λεκάνη με νερό σπιθιρούν κουβέντες //μμμ// δια χλωράς, δεν ταξίδευαν το Σαββάτο ήξερα, @@@ θαλασα πάενανε //χμ// [...] ε; (γέλια) //Να σας πω λέωκάτι...//(γέλια) Τι λέει παιδίμ; //Οχι, όχι κυρία Κική, λέω// (γέλια) δια χλωράς και δια ξεράς //δια χλωράς και για ξεράς τα λέει και εεε// [...] //δια χλωράς// (γέλια) [...] μια λεκάνη νερό τα πόδια του μέσα και ταξίδεψε δια χλωράς [--] [...] Ήταν Σαββάτο έπρεπε να ταξιδέψ [--] ε κ' έπρεπε να ταξιδέψ και ταξίδεψ δια χλωράς μέσα σε μια λεκάνη νερό [...]

- Εσείς είχατε συμμαθήτρια εβραία;

- Εγώ είχα συμμαθήτρια εβραία στην Α' δημοτικού, μόνο στην Α' δημοτικού, μετά την άλλη χρονιά έφυγαν. Πως την έλεγαν όμως; Δε μπορώ να θυμηθώ το όνομα της //Έκαναν μετεγκατάσταση στην Αθήνα ύστερα// ναι ναι οτ την επόμενη χρονιά έφυγαν, αλλά κάθονταν στο πίσω θρανίο, δεν μας μιλούσε δηλαδή [...] πολύ μοναχική ήταν αυτή, αυτή ναι... αυτή ήταν πολύ [...] πολύ μοναχική κοπέλα ήτανε, πάρα πολύ, μια κοντούλα έτσιμ σαν όνειρο [...] αλλάα μω μπαίναμε μες στην τάξη να κάνουμε μάθημα και ξεκινάγαμε πάντα μες στην τάξη την προσευχή, μόλις ξεκινάγαμε την προσευχή, όλοι κάναμε την προσευχή μας αυτή έτρωγε αυγό, συγκεκριμένα εκείνη την ώρα θυμόταν και έτρωγε το αυγό της //ε καλά αυτό είναι εεε, μη κοιτά τώρα, [--] τότε μπορεί να γίνονταν να ούμε, αλλά τώρα...// καλά εγώ λέω τώρα ιστορία αυτήηηη '61- '62- '60 κείνα τα χρόνια εσύ λες όμως... εσύ ξέρεις πιο

πολλά πιο παλιά χρόνια //ε;// που ήταν και εβραίοι στην Άρτα //Βέβαια!// εδώ μπορεί να ήταν και η τελευταία οικογένεια γιατί και αυτοί έμεινε στην Φιλελλήνων [--] στη Φιλελλήνων έμεινε [--] γι' αυτό έρχονταν και στο δεύτερο δημοτικό //η εβραϊκή συνοικία ήτανε// ναι//τι είχανε όμως συνοικία ήτανε// αλλά τον τελευταίο εβραίο που θυμάμαι να' ναι 10- 20 χρόνια που πέθανε ο Ιρεμίας, αυτός κάπου είχε ένα μαγαζάκι εκεί στο Μονοπλιό και έρχονταν συχνά εδώ απέναντι και κάθονταν δεν ήταν ούτε παντρεμένος ούτε παιδιά αλλά δεν ήθελε να φύγει απ' την Άρτα //ο Ιρεμίας// κι ήταν//πρέπει να είχε [--] να' φτιαχνε εσε τσίγκους και κάτι τέτοια είχε// κάτι τέτοιο, κάτι εκεί στο Μονοπλιό //χμ, πως έχει οοο @@@// γι' αυτό έρχονταν και απέναντι στου Ζουμπούλη //ο Κώστας ο Μπαλάσκ// ο Μπαλάσκας ε; [--]//πως έχει ο Μπαλάσκας τέτοιο ήτανε να πούμε// το ίδιο έχει και ο Ζουμπούλης και είχε πολύ καλή σχέση με τον Τζ Ζουμπούλη //αυτός ήτανε οοο...// ναι //ο Ιρεμίας// ο Ιρεμίας ο οποίος ο Ιρεμίας δεν ήθελε να φύγει από δώ (μουρμουριτά) έμεινε ο τελευταίος και πέθανε στην Άρτα. Και μάλιστα ρώτησα τότε που ετάφη αυτός που είναι εβραίος και μου' πανε σε μια γωνία αλλά έξω απ' το νεκροταφείο, έξω όχι αλλά μπορεί κάπου να τον έβαλαν μες στο νεκροταφείο [...] ήταν ο τελευταίος τελευταίος δεν υπήρχε μετά άλλος. Αυτός έμεινε στην Άρτα δεν έφυγε καθόλου, δεν ήθελε να φύγει, το θυμάμαι εγώ [...] //Α! γιατί εδώ είχε γεννηθεί και δεν ήθελε να φύγει// εδώ είχε γεννηθεί, εδώ είχε μεγαλώσει, δι εδώ είχε το φαναρτζίδικο να το πούμε έτσι τη δουλειά του //φαναρτζίδικο// μετά πήρε σύνταξη από το φαναρτζίδικο έρχονταν εδώ απέναντι σε έναν φαναρτζή που είχε εδώ απέναντι τον Ζουμπούλη //εε ήτανε ...// μαγαζί εε και κάποια στιγμή λέω «τι έγινε ο Ιρεμίας πέθανε;» «Πέθανε». Δηλαδή όταν λέω εγώ Ιρεμίας λέω '75 //χμ// δεν λέωωωω μπορεί να' ναι και ο κ 80 κάπου εκεί πέθανε αυτός, αφού τον θυμάμαι τώρα μεγάλη, δεν τον θυμάμαι παιδάκι [...] //είχε τότε στο Μονοπλιό// στο Μονοπλιό [...] είχε φαναρτζίδικο στο Μονοπλιό //στ... έκανε τέτοια ααα// αυτός ήταν ο τελευταίος εβραίος στην Άρτα και πέθανε στην Άρτα. [--]Αλλά τις τους έβλεπε θείε εγώ θυμάμαι αυτή την οικογένεια που ήταν ο μπαμπάς, η μαμά και οι δύο κόρες, δύο πολύ ωραίες κόρες, ντύνονταν, περιποιούνταν την Κυριακή και τους έβλεπε έκαναν την βόλτα τους στην αγορά, περιποιημένοι.

-Οι Εβραίοι δεν είχαν κτήματα στον Κάμπο.

- Δεν είχαν κτήματα είχαν μόνο ακίνητα, ακίνητα και//χρήμα ρευστό λίρες//το κτήμα το βλέπαν φαίνεται μη παραγωγικό. Ότι δεν τους απέδιδε// ναι ο Εβραίος δεν είπαμε ότι ο Εβραίος να πούμε η νοοτροπία του ήταν να πούμε πως το λένε; Δεν ήταν η καλοπέραση//όχι//γι' αυτό και σταθήκανε. Εβραίος ήταν ότι ξέρεις να πούμε; Έχω τα απαραίτητα προς ζην και να φτιάχνω λοιπόν να πούμε περιουσιακά στοιχεία. Να φτιάχνω χρυσό, γι' αυτό και είχαν όλο το χρυσό να πούμε οι Εβραίοι, βέβαια και ακίνητα ότι είχανε. //Δεν ξέρω Κατερίνα, αυτό εδώ που έχει τώρα ο σύλλογος «Σκουφάς» και το Βυζάντιο αυτό νόμιζα ήταν εβραϊκό και//ναι εβραϊκό ήταν// έγινε ανταλλαγή ο Σκουφάς//το βρήκα// γιατί ο Σκουφάς η περιουσία του ήταν εκεί που έχουν το μνημείο τους οι Εβραίοι. Και έγινε ανταλλαγή και ο Σκουφάς μεταφέρθηκε//το μνημείο στο κάστρο;// στο κάστρο κάτω, εκεί είχε ο Αγραφιώτης που είχε χαρίσει στο Σκουφά και έγινε ανταλλαγή και ήρθε ο Σκουφάς εδώ, γι' αυτό σου λέω ο δήμος του το έδωσε αυτό. Γιατί οι Εβραίοι πήγαν στο δήμο μέσα γράφει ότι είναι από την Ισραηλινή κοινότητα ο σύλλογος, με τη βοήθεια Ισραηλινών//η οικογένεια που βάφτισε ο Σεραφείμ δεν θυμάμαι το όνομα// ο Σεραφείμ βάφτισε οικογένεια;// πίστεψαν είδαν θαύμα και πήγανε στο Σεραφείμ πριν γίνει αρχιεπίσκοπος εδώ στην Άρτα και βάφτισε την οικογένεια. Μπα δεν τα θυμάμαι. Βαφτίστηκαν//Ο Σεραφείμ πριν γίνει αρχιεπίσκοπος ήταν εδώ παπ//ο Σεραφείμ ήταν εδώ στην Άρτα πρώτα, μετά πήγε στα Γιάννενα και μετά έγινε αρχιεπίσκοπος, δεν το θυμάμαι αυτό και Ρουβίνο έλεγαν τον αρχηγό, τον πατέρα. Βαφτίστηκαν αντρόγυνο και παιδιά. Ναι, η οικογένεια.

-Ποιος βοήθησε τους Εβραίους;

- Ο Θανάσης ο Π., και τ' άφησαν και τα χρυσαφικά τους. Και μετά από πολλά χρόνια ήρθαν οι Εβραίοι πεθαμένος ο Θανάσης και τα δώκαν, τα παιδιά. Βοηθούσε πολλούς Εβραίους. Πατέρας του Ναπολέον Π.//της Μαχούλας ναι της κουμπάρας σας, της νονάς της Κατερίνας//και τους κάλεσαν εκεί που είναι και πήγανε τους περιποιήθηκαν πάρα πολύ αλλά δεν ξέρω πήγε και ο Ναπολέον; Η Μάχη ξέρω πήγε με τον άντρα της. Πάμπλουτοι οι Εβραίοι εκεί. Πολύ πλούσιοι, στην Παλαιστίνη; Που είναι;

-Πότε τους βοήθησαν αυτοί;

-Όταν τους έπαιρναν οι Γερμανοί τους βοήθησαν να φύγουν και τους αφήσανε τα χρυσαφικά. Πολύ χρυσό και τα παιδιά κορόιδευαν και έλεγαν θα τα πάρουμε και τους έλεγαν αυτά είναι Εβραϊκά, από Εβραίο δεν χρειάζεται να τα πάρεις δεν προοδεύεις (ντριν χτυπάει το τηλέφωνο)[----].

19122015^α

-Ο πατέρας του Π., ο πατέρας του Π. είχε σχέση με τους Εβραίους;

-Δεν ξέρω//τι ξέρεις μωρέ τον τζόκο σου//αι να μην σου πω πως τον λέγανε[--]έλα εδώ έλα εδώ να σου πω[--]ξέρεις πως τον λέγανε τον πατέρα του Π.; Ρουφιάνο μεγάλο Γαμωγιάννη (γέλια). Δεν ήταν καλός άνθρωπος, ρουφιάνος μεγάλος ήταν. Πρώτος. Δεν βοήθαγε τους Εβραίους ο πατέρας του Π. Ο Θανάσης ο Π. ναι//το σπίτι από τον Ιερεμία το πήρε;^^^ Πάνε πολλοί προδομένοι. Ξέρω από τον πεθερό μου και τον πατέρα της Αλεξάνδρας της Σφήκα. Η κοπέλα της είναι καθηγήτρια//Αλεξάνδρα σφήκα; Του Μπακόλα που έχει τον Μπακόλα για άντρα, και από τον Δημήτρη Καπνόπουλου και από τον πεθερό του. Ναααα και ο πατέρας του Π. (γελάει κάνοντας άσεμνη κίνηση) //δεν λένε τέτοιες κουβέντες παρέμβαση της κόρης της)// σκοτίστκα.//ρε μαμά μη λες τέτοια πράγματα και τα γράφει η κοπέλα.// στην κοπέλα είπα εγώ σε σας τους αλλνους δεν είπα τίποτα.// τα γράφει η κοπέλα στο μικρόφωνο//θα γράψει η κοπέλα;;; να γράψει. Αυτό με τις πέτρες ήταν εβραϊκό.

-Ποιο με τις πέτρες;

- Εκείνο που έχει η αρχαιολογία//αυτό που έχει ο Μπακαγιάννης σου λέει, ο ναός του Απόλλωνα//ααα ο ναός του Απόλλωνα ήταν...//ναι το χει ο Τάκης ο Μπακαγιάννης. Το πήρε η αρχαιολογία 3 εκατομμύρια και προίκισε την κοπέλα του και το ψλο τ' άλλο το χειiiii ο Σαμπίνος, ο Γιάννης ο Γ. που τον παραγκώνιζαν Σαμπίνο, άιντε//αυτά ήταν εβραϊκά ναι//που θα παινς να ψωνίσεις@@@ πας στο Σαμπίνο όχι όχι.

-Γιατί δεν ήθελε εκεί;

-Τον κορόιδευαν//αα//τον κορόιδευαν γιατί πρόδωσε του πε θα σε φλξω και τον πρόδωσε//μμ// ο Θανάσης ο Π. ναι, ο πατέρας του γιατρού του Π.//του γιατρού του Π.//στρατιωτικός//ξέρω//εε//ήταν νονοί του μπαμπά μου//δεν ξέρω εγώ σου πα πολλά (γελάει) ακσες και από το Βασίλη ακσες και από μένα. Ε έτσι εσύ γράψε ο,τι θελς (συζητήσεις στο βάθος). Ο πατέρας του Π. δεν φύλαξε Εβραίους αφού ο άνθρωπος ήτανε απ' αλλού.

-Από πού ήταν;

-Δεν το ξέρω το χωριό του[--]απ' τα Λεπιανά//αα από τα Λεπιανά προς τα πάνω Τζουμέρκα//ναι//αλλά αυτό π χει σπίτι είναι εβραϊκό, το συναγωγή//α το συναγωγή//πήγα ***//να σου πω κάτι Κατερίνα όλη τη Μακρυγιάννη την έχουν αγοράσει όλη από Εβραίους ήταν εβραϊκή//τα εβραϊκά//η Φιλελλήνων ήταν όλο σπίτια Εβραίων και τ' αγόραζαν διάφοροι.[----]εκείνο που ήταν ευτράπελο και μας το έλεγε ο Κοσμάς ο Χατζάρας είναι ότι ξεκίνησε από δω γιατί τότε ήταν οι άμαξες//είχε άμαξα ο Κοσμάς//και αυτοί οι αμαξάδες μετέπειτα πήραν τα ταξί, τα πρώτα τα ταξί που ήρθαν τα Πακάρτ τα αμερικάνικα που βλέπουμε σε κάτι ταινίες γκανγκστερικές. Λοιπόν, και ξεκινάει λοιπόν οβριός εδώ φόρτωσε την οικοσκευή και να γυρίσει τον Καρβασαρά οπότε// Καρβασαράς ήταν η Αμφιλοχία;// Ναι Καρβασαράς είναι η

Αμφιλοχία Καραβάν Σαράι ήταν ο Καρβασαράς. Λοιπόν, στο δρόμο ο ταξιτζής που περπατούσαν αλλάζανε άλογα και συνέχιζαν, και είναι 45 χιλιόμετρα λοιπόν αλλάζαν άλογα και ξεκουράζονταν τα άλογα και έπαιρναν άλλα. Η άμαξα έβαζε άλλα άλογα και[--] στο δρόμο λοιπόν να πούμε οι έξυπνοι οι αμαξάδες βάζανε το βοηθό του, οβριός μέσα στην οικοσκευή είχε πάρει και τις κότες του και του χτυπήσανε τις κότες με καρφίτσα στο κεφάλι. Άμα χτυπήσεις με καρφίτσα την κότα με καρφίτσα κάνει σαν παλαβή, τρελαίνεται. Τι κάνουν τώρα να πούμε τους λέει ο αμαξάς: «α θα τους άφησε η υπηρέτρια χωρίς νερό και λύσσαξαν οι κότες, να τις αφήσεις να τις πετάξουμε μην τις βρει κανένας και τις φάει να πούμε και τα λοιπά και πάθει και τίποτα». Φτάνουν λοιπόν στην Αμφιλοχία συνεννοούνται με τους άλλους τους αμαξάδες μαδάν τις κότες τους βάζουν νταβά να ουμε και όχι αυτό (γελάει) έχουν και τελάλι κάτω απ το σπίτι του οβριού και λέει, έλεγε να πούμε κάποιες κότες, κάποιιοι πετάζανε κάποιες κότες λέει και είναι λυσσασμένες μην της βρει κανένας και τις φάει//τον είχαν κλέψει τον εβραίο//κάτω απ' το σπίτι του εβραίου ναι@@@ αυτό μας το λέγε ο Κοσμάς ο Χατζάρας[--]

-Όταν πέθαινε κάποιος Εβραίος που τον έθαβαν;

-[--]εεε αυτό τώρα να πούμε δεν είχαν εδώ πως το λένε νεκροταφείο και τους θάβανε να πούμε όξω απ' το νεκροταφείο//έτσι όπως είχαν και τον Ιερεμία στο δικό μας το νεκροταφείο απ' έξω//απ' έξω.//εεε προς τα κει που είναι το κάστρο; η συναγωγή εκεί; Και είναι ακόμη; Νεκρ;//Ναι, ναι ναι ναι, μπορεί να ναι. Υπήρχαν οβραιομνήματα και πάνω κάπου στο στρατόπεδο, υπήρχαν και κει και βρεθήκαν τάφοι Εβραίων//δεν είχαν πως το λένε να πούμε όπως τώρα να πούμε συγκροτημένα, θα πάει να πούμε στο εβραϊκόοοο νεκ//νεκροταφείο όπως είναι στην Αθήνα. Τότε τους θάβανε να πούμε[--]//δεν παγαίνανε Πρωτομαγιά στα εβραιομνήματα; Πάνω στο στρατόπεδο που είναι το στρατόπεδο κάπου εκεί; Που πάμε; Θα πάμε στα εβραιομνήματα.//Πρωτομαγιά//Πρωτομαγιά.

- Ήταν συνήθεια;

-Όχι, ανέβαιναν Πρωτομαγιά δεν ήταν τότε να πάνε εδώ γύρα και ανέβαιναν πάνω στο βουνό και[--]δηλαδή όταν λέω βουνό δεν είναι βουνό εκεί λίγο παραπάνω προς τοσοο//προς το στρατόπεδο//ναι κάπου εκεί ήταν εβραιομνήματα//εκεί στην Κουτσομήτρα.

-Είναι ακόμη και σήμερα;

-//Πέρα στην Κουτσομήτρα//δεν ξέρω αν υπάρχουν//Δεν υπάρχουν τώρα, δεν υπάρχει τίποτε//και στην Κουτσομήτρα είπαμε τον Ιερεμία απ' έξω απ' το νεκροταφείο. Τώρα δεν υπάρχει τάφος δε νομίζω να υπάρχει αλλά κάπου εκεί[--]

-αλλά κάτι δεν θα γράφει;

-Δεν νομίζω.

-Τίποτα;

-Δεν ήταν συγκροτημένο, και δεν υπήρχε κανένας μόνος του ήταν.

-Δηλαδή όταν πέθαινες σε αυτούς κάποιος δεν έκαναν τίποτα;

-Ούτε διαβάστηκε, ούτε τίποτα. Γιατί δεν υπήρχε τίποτα να τον διαβάσουν. Όταν ήταν εδώ αυτοί χρέη έκανε ο //Σαμπίνος ναι//.

-Αυτοί τι έκαναν; //Είχες δει ποτέ κηδεία Εβραίων; //

Ναι//όχι //θρησκευτικά τέτοια//τελετή//τελετές όχι να πούμε τις@@@//εκτός εκκλησίας διάβαζε και διαβάζουν οι Εβραίοι. Τι φτιάχνουν να τι ήταν// και τους θάβουν απ' έξω εκεί στην Κουτσομήτα. Εκεί στην Κουτσομήτα που είναι το νεκροταφείο. Η περιοχή αυτή λέγεται Κουτσομήτα. Εκεί που στρίβουμε τώρα για να πάμε στο νεκροταφείο//να στη στροφή//είναι ένας λοφίσκος εεε εκεί ήταν//Κουτσομήτα έτσι το λέγαμε εμείς. Εκεί λεγόταν η περιοχή οβρεομνήματα, και τους έθαβαν εκεί, και δεν έβαζαν σταυρούς και τέτοια αφού δεν πίστευαν και δεν πιστεύουν[---] Ήταν και στην Αμφιλοχία Εβραίοι 2-3 οικογένειες//εδώ ήταν οι περισσότεροι. Πάρα πολλοί ήταν Θεσσαλονίκη να ουμε το εβραϊκό στοιχείο[--]. Ακόμη υπάρχουν μαγαζιά εβραϊκά στην Άρτα το «Μαζίμ» και άλλο ένα ο Γιώργος ο Ευταξίας το έχουν συνεταιρικό με Εβραίο//εκεί που είχε η ξαδέρφη μου μαγαζί δίπλα από το Σιαπάτη//όλα αυτά είναι//τώρα που έκλεισε είναι του Μιζάν αυτό//το ξέρω, το ξέρω είναι του Μιζάν αυτό αλλά και το άλλο με τον Ευταξία.

-Για ποιον;

-Που είναι ο Τσιτσιμπρίκος με τα παπούτσια; Το δίπλα είναι του Μιζάν το χει ακόμη, τώρααα δεν το έχει πουλήσει. Όπως και δω στην πολυκατοικία του Ευταξία είναι ένα διαμέρισμα, δυο και το Μαζίμ είναι Εβραίων, είχαν περιουσία.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ	
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΗ	
ΦΥΛΟ: ΑΝΔΡΑΣ	
ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ :Κωνσταντίνος Πλακιάς	ΗΜΕΡ. ΓΕΝΝΗΣΗΣ: 1972
ΜΟΡΦΩΣΗ: πανεπιστημιακή	ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ: Άρτα
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ: Σπούδασε νηπιαγωγός και είναι Ιερέας στην Άρτα	
ΤΟΠΟΣ ΔΙΑΜΟΝΗΣ: Άρτα	
ΕΓΓΑΜΟΣ Ναι με δύο παιδιά (όνομα συζύγου Λαμπρινή)	
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ	
Αριθμ. Συνέντευξης:712-0011, 712-012	
ΗΜΕΡΟΜΗΝ.ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ: 01/08/2016	ΤΟΠΟΣ: Άρτα
ΜΕΣΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ: κινητό τηλέφωνο Lenovo P1m	
ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ: Προφορική συνέντευξη για τον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης της Άρτας στον Ιερό ναό Αγίου Δημητρίου.	
ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΡΕΥΝΗΤΗ: Αγγέλη Ευαγγελία- Αικατερίνη	

712-0011

Κωνσταντίνος Πλακιάς

Α:Τις απόκριες κοροϊδεύανε τους Εβραίους. Γιατί;

Σ: Ναι. Υπήρχε ένας τύπος εδώ στην Άρτα, πως τον λέγανε κιόλας το ξεχνώστο όνομα, αλλά αυτό μπορώ να το βρω όμως, εεε γιατί τις απόκριες αυτό κάνανε, μασκαρεύονταν και κάνανε διάφορα πράγματα. Τους Εβραίους τους είχαν προφανώς -όχι προφανώς-έτσι ήταν, με μισό μάτι τους βλέπανε. Διότι όλο το χρόνο οι Εβραίοι ήταν Εβραίοι, είχαν τα καταστήματα εδώ πέρα στη Σκουφά,[--] ααα[--] σκληρά παζάρια και έβρισκαν μία αφορμή να τους κοροϊδέψουν τις αποκρίες. Έβγαινε ας πούμε ένας τύπος εδώ πέρα, ο οποίος φορούσε και ανάποδα μάλιστα το σακάκι και τραγούδια τραγούδαγε: *«τρεις Μωσέ και αμάν – αμάν, τρεις Μωσέδες και ο Γιακός, τρεις Μωσέδες και ο Γιακός και ο Νταβί, Νταβίσαρος, επαντρεύων τη Ρεβέκκα και της δίνων τον Νταβί, τον Νταβί, Νταβίσαρο»*. Αυτό το τραγούδι λέγανε τότε, για να κοροϊδέψουν, για να περιγελάσουν ακριβώς τους Εβραίους. Αυτό το στοιχείο υπάρχει εδώ στην Αποκρία.

Α: Αλλά πλέον δεν το κρατάμε, αφού δεν υπάρχουν Εβραίοι στην Άρτα πλέον.

Σ: Τώρα ναι. Μπορεί απλά κάτι σαν παράδοση εάν το κρατήσουμε και αν εδώ τα παιδιά που βγαίνουν τις απόκριες αυτό οι «Μπαντίδι», οι «Μπαντίδι» νομίζω ότι το τραγουδούν αυτό το τρεις Μωσέδες και ο Γιακός, δηλαδή τρεις Μωϋσήδες δηλαδή και ο Γιακός, ο Ιάκωβος και ο Νταβίντ, Νταβίσαρος, ο Δαβίδ δηλαδή, //χμ χμ// αυτά είναι τα ονόματα, επαντρεύαν την Ρεβέκκα και της δίναν τονν Νταβί, τον Δαβίδ δηλαδή, τον Νταβί, Νταβίσαρο[--] Δηλαδή τους περιπαίζανε και τους γέλαγανε μ' αυτόν τον τρόπο. Βρίσκαν δηλαδή μια***[--] Το εβραϊκό στοιχείο ήταν πολύ ήταν δυνατό εδώ στην Άρτα κι εγώ αυτό που βλέπω είναι ότι έχει αφήσει κατάλοιπα στους καταστηματάρχες (γελάει). Εδώ πέρα αυτό πολύ Βλέπεις τέτοιες νοοτροπίες δηλαδή, δεν είναι τυχαίο, είναι εβραϊκή εδώ πέρα, όλα αυτά μέχρι το Μονοπλιό και η Φιλελλήνων, νομίζω αυτή ήταν η οδός που είχαν τα μαγαζιά τους.

Α: Ναι γιατί και η Συναγωγή ήταν στον Σκουφά.

Σ: Επίσης θα σου πω κάτι, αλλά καλύτερα να μην τα λέω έτσι, να τα λέω με στοιχεία. Εεε[--] Ο Σεραφείμ, ο Μητροπολίτης Σεραφείμ– δεν ξέρω εάν στο είπε αυτό ο Καρατσώλης- όταν ήταν εδώ Μητροπολίτης Άρτης, βάφτισε Ορθόδοξο //ναι// τον Αρχισυνάγωγο[--] που ήταν μεγάλο θέμα για εκείνη την εποχή δηλαδή για κείνο τοσοο έτσι; ο αρχηγός της Συναγωγής και τον βάφτισε Ορθόδοξο, τον κατήχησε και τον βάφτισε και αυτόν και την οικογένειά του. Και αργότερα νομίζω όνομα Φωτίου, ο οποίος εδώ όπως βλέπω και στα πρακτικά σε ένα παλιό βιβλίο του Αγίου Δημητρίου, επειδή μετά επειδή βαφτίστηκε Ορθόδοξος, οπωσδήποτε η Εβραϊκή Κοινότητα τον απέβαλε και έχασε τα πάντα, δηλαδή δεν τον στήριζε κανένας και δεν είχε τίποτα ούτε αυτό ούτε να έτσι εκδικητικά δηλαδή οι άλλοι τον απέβαλαν από την Κοινότητά τους, δεν τον βοηθούσε κανένας, οπότε ξαφνικά αυτός γίνεται Ορθόδοξος και μένει στο δρόμο μαζί με την οικογένειά του. Και αποφασίζει τότε ο Σεραφείμ μαζί με το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο εδώ του Αγίου Δημητρίου, να του παραχωρήσουν ένα κατάστημα απ’ αυτά εδώ που είναι //τα πρώτα// τα πρώτα τα παλιά, δεν ξέρω εάν είναι τώρα αυτά ή κάποια άλλα, ένα απ’ αυτά πάντως εδώ//χι χι//, προκειμένου νααα συνεχίσει το επάγγελμά του το βιοποριστικό, χωρίς ενοίκιο, ή όπως λένε εδώ πέρα για ναααα και για να τον είναι κοντά στην Εκκλησία, υπό την επίβλεψη να πούμε εδώ της Εκκλησίας, αλλά και για να μπορέσει την οικογένειά να την μεγαλώσει και αυτός και νααα έχουν και αυτό το.

Α: Έχουμε πληροφορίες τι ήταν αυτό το μαγαζί; Με τι ασχολούνταν;

Σ: Θα το δω αυτό και θα σου πω, τι ακριβώς έκανε. Έτσι; Και νομίζω ότι και εδώωωω[--] αλλά θα στα πω σίγουρα, να τα ψάξω λίγο και θα στα πω, για να μη λέω και αερολογίες και κάνω και κανένα λάθος. Έχω την εντύπωση ότι βοηθούσε και ως νεωκόρος εδώ το ναό τον πρώτο καιρό.

Α: Νομίζω ότι στο προηγούμενο στο περσινό ημερολόγιο, όχι όχι τα τρέχον ημερολόγιο νομίζω υπάρχει και μία φωτογραφία//ναι// και το γράφει από κάτω για την βάφτιση νομίζω στην εβραϊκή, μία εβραϊκή βάφτιση.

Σ: Ναι. Το είχαμε σε ένα ημερολόγιο που είχε βγάλει η Μητρόπολη αφιέρωμα στον Σεραφείμ το Β', το είχε γράψει αυτός το ημερολόγιο και το έχουμε το ημερολόγιο. Θα το βρούμε. Θα βρω και τα πρακτικά που τα έχω στο σπίτι, αυτό το βιβλίο. Άμα το ήξερα, δεν μου λέγες βρε παιδάκι μου νωρίτερα ώστε να έρθω προετοιμασμένος. Αλλά δεν πειράζει, θα στα γράψω εγώ και θα στα δώσω, μην ανησυχείς.

A: Η εβραϊκή κοινότητα με την χριστιανική, τι σχέσεις είχανε περίπου;

Σ: Ντάξει απ' ό,τι γνωρίζουμε, οι σχέσεις ήταν διακριτικές. Δεν μπορούμε να πούμε ότι υπήρχαν και οι καλύτερες σχέσεις εντάξει δηλαδή με τους Μουσουλμάνους μπορούμε να συνυπάρξουμε πιο αρμονικά. Ενώ με τους Εβραίους είναι δύσκολο, ακόμα και σήμερα[--] να συνυπάρξουμε. Γι' αυτό είπα ότι, τότε τους είχαν και μανία οι άνθρωποι εδώ πέρα, διότι κουβαλούσαν μία νοοτροπία, η οποία στο εμπόριο φαινόταν. Αυτό που λένε «Εβραίος». Πέρα από το ότι οι ίδιοι, έτσι ωσας το πούμε η θρησκεία τους σε σχέση με μας, είναι είναιιιι μας εχθρεύονται, θα το πω έτσι, μας εχθρεύονται. Εμείς όχι τόσο, οι Εβραίοι όμως μας εχθρεύονται, διότι τους κλέψαμε τον Μεσσία//χιμ χμ// Αυτοί πλέον λογικά, δεν ξέρω κατά πόσο έχουν καταλάβει τι έχει γίνει και τα γεγονότα εκεί πέρα και αν πραγματικά περιμένουν ακόμα Μεσσία, αλλά το γεγονός ότι η Ελλάδα έτσι; αυτή τη στιγμή κρατά την Ορθοδοξία και είναι όλο αυτό που είναι, τους έχουμε κλέψει τον Μεσσία//χιμ χμ// Αυτό δηλαδή που προσδοκούσαν. Εμείς το πιστεύουμε, το κηρύσσουμε, το κάνουμε και αυτό φαίνεται ότι δεν μας το συγχωρούν. Οι σχέσεις δεν ήταν ντάξει, δεν μπορούμε να πούμε τώρα ότι, βέβαια ήταν και εχθρικές, αλλά δεν ήταν και οι καλύτερες. Εγώ δεν νομίζω ότι ήταν οι καλύτερες και ειδικά όταν στη μέση υπάρχει το εμπόριο, εδώ Ορθόδοξος με Ορθόδοξο να είσαι, έτσι; Και όταν αναπτύσσεις εμπορική σχέση γίνεται της κακομοίρας//ναι// Φαντάσου τώρα, οι Εβραίοι[---] Έτσι; παρ' όλα αυτά λένε όμως ότι, ήταν καλές οι σχέσεις, αρμονικές. Και η Συναγωγή τους που είχαν εκεί πίσω στο κάστρο. Υπάρχει και ένας συναισθηματισμός τώρα σχετικά με τους Εβραίους λόγω του Ολοκαυτώματος, όταν ακούνε Εβραίος και τέτοια, σου λένε, κρίμα, Ολοκαύτωμα το ένα το άλλο οι άνθρωποι αυτό... Δεν τολμά κανένας να πει ότι και αυτοί όμως

είναι...εγώ το λέω. Οι Μουσουλμάνοι είναι καλύτεροι. Με τους Μουσουλμάνους μπορούμε να συνυπάρξουμε πιο αρμονικά. Με τον Εβραίο δεν με τίποτα. Είναι στο DNA τους τότε. Δεν ξέρω, υποθέτω έτσι; Αλλά εγώ το βγάζω αυτό το συμπέρασμα από πού;@@@Πρώτον. Από τις απόκριες που βγαίνανε και τους κοροϊδεύανε έξω. Γιατί στις απόκριες αυτό είναι σίγουρο και δεδομένο. Έβγαιναν, ντυνόταν γιατρούδες και γιατροί και οι «Μπαντήδι» για να πούνε, όσα δεν μπορούσαν να πουν όλο το χρόνο.

A: A! Και έβγαιναν στις απόκριες που δεν τους έβλεπε κανένας...

Σ: Τότε επιτρεπόταν όλα και δεν μπορούσε κανένας ούτε να τους κυνηγήσει, ούτε να τους κάνει μήνυση, ούτε τίποτα. Ενώ εάν τα έλεγαν όλο τον άλλο το χρόνο, κινδύνευαν. Δεν είναι όπως είναι τώρα που λέμε τα πάντα οποιαδήποτε στιγμή, οπότε έχει χαθεί το νόημα και της αποκρίας και αυτά που γινόταν. Τότε υπήρχε αυστηρότητα στη κοινωνία. Δεν μπορούσες να βγεις έξω τώρα και να κοροϊδέψεις μία κατηγορία ας το πούμε κοινωνική κατηγορία ή τάξη, έτσι ή κάποια εθνότητα ή κάποια θρησκεία, να τους κοροϊδέψεις και να πεις. Όχι, ήταν αυστηρά τα πράγματα τότε. Αλλά αυτό το εκμεταλλεύονταν ακριβώς τις αποκρίες και το κάνανε τότε. Που σημαίνει ότι, αυτό είναι στοιχείο το γεγονός ότι, προφανώς τους είχαν άχτι και δεν ήταν έτσι και ό,τι καλύτερο[--] και το δεύτερο από πού αλλού βγαίνει; Βγαίνει από το γεγονός ότι, όταν βαφτίστηκε ο αρχισυνάγωγος, τον βάφτισε ο Σεραφείμ, είδαμε τη συμπεριφορά. Πώς αυτός ο άνθρωπος δηλαδή κατευθείαν, απομονώθηκε, έμεινε έτσι χωρίς περιουσία, χωρίς αυτό και δεν τον στήριζαν οι δικοί του@@@ντάξει και βρήκε καταφύγιο εδώ στους Ορθοδόξους στην εκκλησία.

A: Γάμους μεταξύ Χριστιανών και Εβραίων είχαμε;

Σ: Πρέπει να 'χαμε. Αν και ήταν και αυτό ντάξει, πολύ δύσκολα όμως, δεν ήταν σύνθητες φαινόμενο. Αλλά λογικά πρέπει να χαμε, πρέπει να χαμε γιατί, νομίζω ότι, αν και δεν έχουμε έτσι δεν έχουμε γενιές τώρα να πούμε ότι αυτός κρατάει από κει,

θα μπορούσαμε αλλά[--] πρέπει να χαμε όμως λογικά[--]λογικά πάντα, όχι όμως σε μεγάλο βαθμό έτσι; γιατί ήταν και το θέμα της πίστης μέσα, της θρησκείας. Ήταν δύσκολο τώρα Ορθόδοξος να πάρει Εβραίο, δύσκολο, πρέπει δηλαδή να ήταν αδιάφορος περί τα εκκλησιαστικά. Όπως γίνεται σήμερα ας πούμε αδιάφορος ο άλλος, πολιτικό γάμο, θέλει να κάνει, να ράνει έτσι και τότε, αλλά τότε να φανταστείς όμως σε πιο περιορισμένο βαθμό, όχι σε μεγάλο βαθμό. Γιατί εάν ήταν σε μεγάλο βαθμό, θα είχαμε απογόνους τώρα, θα είχαμε γενιά. Αυτό που λέμε 3^η – 4^η γενιά δεν θα χαμε; //εεε//Νοοτροπία έχουμε όμως, νοοτροπία. Αυτό που είπα. Γιατί όλα αυτά τα μαγαζά που είχαν αυτοί τα εβραϊκά, κάποια στιγμή πέρασαν στους Αρτινούς έτσι; και οι Αρτινοί προφανώς μπορεί να δούλευαν μέσα στα καταστήματα αυτά και έχει περάσει η νοοτροπία τους η εβραϊκή που λέμε (γελάει) έτσι είναι γεγονός έτσι μέχρι ας το πούμε όσο ήταν και τα παλιά καταστήματα εδώ. Τώρα σιγά – σιγά που μπαίνουν νέοι μέσα είναι διαφορετικά. Αλλά υπήρχε όμως αυτή από τους παλιούς εκεί πέρα λέγανε, εβραϊκό ήταν εκείνο; Πω! Πω! Να μην πω ονόματα τώρα δεν κάνει (γελάει) Εβραίος, τον έδειχναν ακόμα οι Αρτινοί, Εβραίος παιδί μου αυτός Εβραίος//Είχαν κρατήσει όμως, θεωρώ, κάποιοι την νοοτροπία πολύ βαθιά και στις τιμές και σε όλα// Ναι, ναι, ναι είπα ότι είχαν. Τώρα η νεώτερη γενιά λίγο που δεν έχει σχέση, δεν έχει κάτι. Εάν ένας το πάρει από τον παππού, ύστερα από τον πατέρα, μπορεί να μεταδοθεί αυτό που λέμε η νοοτροπία έτσι; Είναι πολλά μαγαζιά εδώ στην Άρτα. Εγώ έχω θυμηθεί αυτό που έλεγαν: Πω! Πω! Στον Εβραίο θα πας; στον Εβραίο; Έλεγαν. Και όντως έβλεπες, έμπαινες μέσα, παζάρια, έχει μείνει αυτό το παζάρι, πόσο εκείνο, ή το άλλο, να μη κόψει τόσο δα, γκρίνια, μιζέρια. Τώρα ντάξει, δεν το βλέπεις αυτό σε νέα παιδιά που ανοίγουν τις επιχειρήσεις τους και τα καταστήματά τους, δύσκολο το βλέπεις. Άλλο πράγμα το εμπόριο που λέμε, αλλά άλλο πράγμα η νοοτροπία. Να πας μέσα και να σου βγάζει την ψυχή. Εβραίος[--].

A: Πού τους έθαβαν; Δεν τους έθαβαν στο νεκροταφείο εδώ πέρα;

Σ: Όχι. Έχω την εντύπωση ότι πρέπει να τους έθαβαν εκεί έξω από τοσο κοντά στη Συναγωγή τους, στο κάστρο και πολύ πιθανόν εκεί που είναι τώρα το μνημείο που έχει φτιάξει ο Μακαριστός ο Βάγιας νομίζω; Εκεί πρέπει να ήταν. Σιγά – σιγά πρέπει να έγινε εκταφή και δεν ξέρω τώρα τα οστά τους ύστερα πού τα έχουν. Άλλοι μπορεί

να τα μεταφέρανε κιόλας και να τα πήγαν και αλλού, αλλά δεν αααα νομίζω εκεί στη Συναγωγή τους κοντά πρέπει να ήταν και το κοιμητήριό τους εκεί πέρα.

A: Γιατί προσπάθησα να βρω, αλλά πληροφορίες δεν έχω. Και η μόνη που βρήκα ήταν ότι, όταν ήταν η Αγία Θεοδώρα τους είχε παραχωρήσει ένα μέρος στη περιοχή Πετροβουνίου, προς τα εκεί για να έχουν το νεκροταφείο τους. Αλλά εφόσον, δεν μπορώ να το καταλάβω, δηλαδή έμεναν μέσα στη πόλη, στο κέντρο, αλλά ήταν πολύ μακριά το νεκροταφείο και γι' αυτό μήπως είχαν κάποιο άλλο μέρος πιο κοντά.

Σ: Δεν έχω και γω πάντως Υποθέτω ότι εκεί[--]υποθέτω εκεί πέρα θαβόντουσαν. Έτσι; Κοντά δηλαδή στη Συναγωγή τους πρέπει να ήταν και κυρίως προς τον χώρο που είναι τώρα το μνημείο. Γιατί κάπου εκεί ήταν και η Συναγωγή νομίζω κάπου εκεί τώρα@@@.

A: Η Συναγωγή καταστράφηκε εντελώς;

Σ: Ναι, ναι.

A: Και τα σπίτια που έμεναν εεε καλά πλέον, χτίστηκαν άλλα σπίτια πάνω σ' αυτά με αντιπαροχές και τέτοια.

Σ: Ναι, ναι, έτσι[--] Είχαν υποστεί κάποιοι απ' αυτούς, τοσο έτσι τους μαζέψανε τότε Γερμανοί, τότε δηλαδή ξεκληρίστηκαν οι Εβραίοι, φύγανε από εδώ. Βέβαια δεν ξέρω αν τότε προφανώς τότε αυτοί που φύγανε που γλυτώσανε, μάλλον θα μεταφέρανε και οστά, κόκαλα αν κάνανε τότε και τις εκταφές και όλα αυτά, να προλάβουν να τα πάρουν να φύγουν. Δεν έχει μείνει τίποτα πάντως. Ναι. Δεν ξέρουμε τίποτα περί κοιμητηρίου των Εβραίων.

A: Ναι. Για νεκροταφείο δεν έχουμε πληροφορίες καθόλου και το ψάχνω αλλά***

Σ: Αν τους είχε παραχωρηθεί κανένας χώρος κάπου, όπως το λες και αυτό καταστράφηκε το κατέστρεψαν μετά τον πόλεμο σίγουρα.

A: Ναι, φαντάζομαι μετά τον πόλεμο δεν θα υπήρχε κάτι.

Σ: Γιατί και συ αν σε μια να φανταστείς τώρα, εάν ήταν κοντά κάπου σε μία Κοινότητα ένα κοιμητήριο εβραϊκό, όταν ήρθαν οι Γερμανοί, είναι δεδομένο ότι οι ντόπιοι το καταστρέψανε. Γιατί αυτό θα ήταν πώς να το πω; κράχτης για τους Γερμανούς ότι κάτι γίνεται εδώ πέρα. Πού είναι οι Εβραίοι; Και σου λέει, φοβόντουσαν, θα μας πιάσουν, θα μας νομίζουν ότι είμαστε Εβραίοι, ή ότι κρύβουμε Εβραίους. Οπότε προφανώς φροντίσανε να το καταστρέψουν, και έτσι δεν έχουμε ή μπορεί να έγινε και αυτό που λέω, δηλαδή οι ίδιοι να τα μαζέψανε//μάλιστα//Αλλά βέβαια μείνανε και μετά τον πόλεμο, όπως είπαμε, υπήρχαν εδώ και μετά τον πόλεμο, μείνανε κάποιοι σε μαγαζιά, ο αρχισυνάγωγος που τον βάφτισε ο Σεραφείμ...

A: Μετά τον πόλεμο έγινε αυτό;

Σ:Ναι. Μετά τον πόλεμο, ναι. Γιατί ο Σεραφείμ ήταν ο πρώτος Επίσκοπος που ήρθε μετά τον πόλεμο εδώ πέρα.

A: Πότε περίπου ήρθε;

Σ: '49, '48-'49 είχε έρθει ο Σεραφεΐμ εδώ ως Μητροπολίτης και εκεί γύρω στο '50 πρέπει να έκανε αμέσως δηλαδή από τα πρώτα που έκανε ήταν κατήχηση στον αρχισυνάγωγο.

Α: Είχαν φιλικές σχέσεις και μέσω συζήτησης άρχισε η προσέγγιση;

Σ: Ο Σεραφεΐμ ήταν ένας δυναμικός ιεράρχης, δεν ήτανν. Το πρώτο πράγμα δηλαδή που κοίταξε να κάνει εδώ πέρα όταν ήρθε στην Άρτα, ήταν το πρώτο πράγμα να συμμαζέψει τα ερείπια. Να δει τι γίνεται; Πού είναι ο κόσμος; Τα σπίτια, τα ιδρύματα. Όλα αυτά ό,τι μπορεί. Την Μητρόπολη. Γιατί δεν υπήρχε Μητρόπολης όταν ήρθε. Εδώ καθόταν στη Σκουφά και αυτός. Και το εμπόριο, να δει πώς θα γίνει; Δηλαδή συναναστράφηκε με ανθρώπους που είχαν κάποια οικονομική ευχέρεια και δύναμη, για να μπορέσει να φτιάξει και τα ιδρύματα που ήθελε, το γηροκομείο, έτσι το νοσοκομείο, τη Μητρόπολη αργότερα και προφανώς μέσα απ' αυτή την ίδια την ενέργεια την επαφή, γνωρίστηκε, ήταν και αυτός, θα είχε προφανώς ο άνθρωπος μπορεί να είχε και προδιάθεση καλή, τον είδε και έγινε, προχώρησε.

Α: Ο Σεραφεΐμ είχε βοηθήσει τότε και τις εβραϊκές οικογένειες που γύρισαν ενδεχομένως από τον πόλεμο, να εγκατασταθούν κάπου; Δηλαδή φαντάζομαι στην αρχή μπορεί να μην είχαν στέγη.

Σ: Ο Σεραφεΐμ δεν ήρθε εδώ πέρα να καθίσει να δει, ποιος είναι Εβραίος κλπ. Βρήκε μία πόλη κατεστραμμένη από τον πόλεμο και κοίταξε να την ξαναστήσει πάλι. Αυτό προφανώς το είδε και σου λέει ότι, κοίταξε να δεις αυτό είναι η αληθινή πίστη, αυτός είναι ο αληθινός άνθρωπος, αυτός είναι ο αληθινός Θεός που πιστεύουν και προφανώς έτσι κατάφερε και έπεισε. Γιατί προφανώς, εάν έκανε διακρίσεις, εάν ερχόταν και έλεγε, α! εσύ είσαι Εβραίος; Κάτσε στην άκρη. Εδώ θα κοιτάξουμε τους Ορθοδόξους. Προφανώς δεν έκανε τέτοια πράγματα ο Σεραφεΐμ. Και σίγουρα δεν έκανε. Ήταν τέτοιος ο χαρακτήρας του δυναμικός, που κοίταξε να φτιάξει την πόλη.

Όποιοι υπήρχαν εδώ, όσοι είχαν τη δύναμη και αυτό να στήσουν ξανά την πόλη και τα ιδρύματα. Και έτσι ήρθε και η επαφή.

712-012 (συνέχεια)

Σ: ...σύμβολο το οποίο, πολλά τέτοια, χρησιμοποιούνται σε παλιούς ναούς σε βυζαντινούς, όπως ήταν το «Αστέρι του Δαβίδ». Βέβαια αυτό τώρα αυτό έχει πάει σε άλλη μορφή, όπως λέμε την λεγόμενη «πεντάλφα» έχει πάει προς το σιωνιστικό, γι' αυτό αποφεύγουμε. Αλλά ως σύμβολο του Βασιλέα Δαβίδ, ναι, υπάρχει. Και μπορούμε να το δούμε σε παλιούς ναούς. Εμάς δεν μας κάνει εντύπωση. Σήμερα όμως στην αρχιτεκτονική του ναού δεν τα χρησιμοποιούμε τα Παλαιο-Διαθηκικά. Έχουμε Κενή Διαθήκη πλέον, έτσι; αλλά εντάξει, δε μπορείς να πεις ότι είναι κακή η χρήση, δηλαδή να το βάλεις κάπου σε ένα σημείο στο ναό, από τη στιγμή που χρησιμοποιούμε το βιβλίο του Δαβίδ τους Ψαλμούς μέσα στις Ακολουθίες μας. Και όχι μόνο το χρησιμοποιούμε, είναι η ραχοκοκαλιά, είναι βασικό μέρος των Ακολουθιών του Δαβίδ. Από κει και πέρα είναι ένα σύμβολο, το οποίο δεν χρησιμοποιείται όμως σήμερα.

Α: Είχα διαβάσει ότι σε περίοδο λοιμών είχαν στη Βλαχέρνα και στη Κάτω Παναγιά, είχαν εεε σαν να τους είχαν φιλοξενήσει εβραϊκές οικογένειες και χριστιανικές, οι οποίες είχαν κάποιο πρόβλημα υγείας και τους περιέθαλπαν εκεί, περιέθαλπαν εκεί. Και γι' αυτό λέω μήπως π.χ. ήταν κάτι μεταγενέστερο, ή οτιδήποτε;

Σ: Μπορεί. Πιθανόν κάποιος να θέλησε να το βάλει έτσι σαν κάτι. Πολύ πιθανόν.

Α: Δεν υπήρχε περίπτωση, ή τουλάχιστον στα χαρτιά της εκκλησίας, να υπήρχε κάποια δωρεά ενδεχομένως από μία οικογένεια εβραϊκή; Δηλαδή αυτό, το ότι τους βοήθησαν εκείνη τη στιγμή;

Σ: Όχι. Συνήθως τι γινόταν σε αυτές τις περιπτώσεις, αυτά ήταν και μεταφερόμενα έτσι κομμάτια, τμήματα, τα οποία χτίζανε τότε τους ναούς. Αφού θα βρούμε μέσα σε βυζαντινούς ναούς θα βρούμε ρωμαϊκά σύμβολα, ρωμαϊκά. Από ρωμαϊκούς ναούς. Μπορείς να δεις τον αητό, το λέων, το λιοντάρι και άλλα σύμβολα, έτσι από ρωμαϊκά κτίσματα. Στο ναό της Μητρόπολης έχουμε τέτοια. Απ' έξω ο ναός όπως έχει χτιστεί, έχουν μεταφέρει για να συμπληρώσουν και από το παλιό ρωμαϊκό κτίριο που ήταν. Μπορεί να ήταν και αυτό. Εν τω μεταξύ, μη θεωρήσουμε ότι και τότε υπήρχε καμιά ύψιστη θεολογία στους ανθρώπους που χτίζανε και κάνανε, ότι ξέρανε τη θεολογία //καλά ναι//και τι πάει να πει. Μπορεί να βρήκαν ένα μάρμαρο, ή μία πέτρα που είχε πάνω το αστέρι και κατευθείαν όταν πεις σε ένα Ορθόδοξο, αστέρι, θα πάει κατευθείαν στο αστέρι της Γέννησης, στη Βηθλεέμ, δεν θα πάει στον Δαβίδ τώρα. Οπότε το Αστέρι της Γέννησης, της Βηθλεέμ. Μπορεί να έγινε και αυτό. Πολλά μπορεί να δούμε. Δεν ξέρω, ο Τσιλιγιάννης πώς το ερμηνεύει αυτό;

Α: Όχι, όχι δεν το είχε αναφέρει. Απλά το είχε στο εξώφυλλο. Και μου έκανε εντύπωση και μετά βρήκα ότι είχαν φιλοξενηθεί οικογένειες μέσα στην εκκλησία και λέω μήπως, ενδεχομένως ήταν κάποια δωρεά, ή οτιδήποτε. Δηλαδή το βάλαν μεταγενέστερα, δεν ήταν από την αρχή, ήταν μετά αυτό το σύμβολο.

Σ: Δεν ξέρω. Πάντως αυτό θα ήταν, πάλι αυτό θα έλεγα, δηλαδή εάν το βάζαμε εκ των υστέρων και ύστερα ήρθαν οι Γερμανοί ήταν επικίνδυνο αυτό. Γιατί εάν το έβλεπαν οι Γερμανοί, θα το έκαιγαν το αστέρι θα το κατέστρεφαν. Αλλά πολύ πιθανόν να ήταν από παλαιά και να έγινε ο συνειρμός αυτός, ότι ήταν το Αστέρι της Βηθλεέμ, Άστρο. Να μην παραπέμπει στον Δαβίδ. Αλλά και στον Δαβίδ όμως, παραπέμπει στον Βασιλιά Δαβίδ, αφού ήταν το σύμβολό του. Ο Δαβίδ για μας είναι προφητάναξ είναι.

Α: Φαντάζομαι ότι έτσι είναι λογικό. Δηλαδή να υπήρχε από πριν και να μην ήταν μεταγενέστερο.

Σ: Αυτά κάνανε, συμπληρώναν στα οικοδομήματα κάνανε συμπληρώματα. Φέρνανε από άλλους ναούς...

Α: Εντάξει, δεν υπήρχαν τότε υλικά.

Σ: Δεν είχαν υλικά, δεν είχαν αρχιτεκτονική και δεν υπήρχε και ας το πούμε η θεολογία της αρχιτεκτονικής που είναι σήμερα. Δηλαδή κάτι σήμερα είναι συγκεκριμένη η ναοδομία σήμερα. Τι θα πει, πού θα μπει; Τότε δεν μπορούμε να πούμε ότι υπήρχαν.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ	
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΗ	
ΦΥΛΟ: ΑΝΔΡΑΣ ΓΥΝΑΙΚΑ	
ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ : Βαγγέλης Πλακιάς- Βασιλική Τζούμα Πλακιά	ΗΜΕΡ. ΓΕΝΝΗΣΗΣ: Β.Π: 1935 και Β. Τ-Π: 1939
ΜΟΡΦΩΣΗ: Βασική	ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ: Άρτα
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ: δημόσιος υπάλληλος ο άντρας και η γυναίκα οικιακά	
ΤΟΠΟΣ ΔΙΑΜΟΝΗΣ: Άρτα	
ΕΓΓΑΜΟΣ είναι ανδρόγυνο με δύο παιδιά	
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ	
Αριθμ. Συνέντευξης: 712-0013, 712-0014, 712-0015	
ΗΜΕΡΟΜΗΝ.ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ: 10/09/2016	ΤΟΠΟΣ: Άρτα
ΜΕΣΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ: κινητό τηλέφωνο Lenovo P1m	
ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ: Προφορική συνέντευξη για τον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης στο σπίτι τους στον οδό Τζουμέρκων, στο κέντρο της πόλης.	
ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΡΕΥΝΗΤΗ: Αγγέλη Ευαγγελία- Αικατερίνη	

712-0013

Βαγγέλης Πλακιάς- Βασιλική Τζούμα- Πλακιά

Α:Και οι δύο εδώ μένατε; Στην Άρτα; Εδώ γεννηθήκατε.

α΄Σ: Όχι, σε χωριό. Εγώ από Θεοδώριανα είμαι πάνω// ναι εσύ κατέβηκες***//Γεννήθηκα στο Κομπότι. Γιατί κατεβαίναμε από τα Θεοδώριανα και παραχειμάζαμε στο Κομπότι, το χειμώνα. Και το καλοκαίρι πηγαίναμε στα Θεοδώριανα και η μάνα μου με γέννησε στο Κομπότι//Ααα! Μια χαρούλα//Αλλά στα Θεοδώριανα είμαι γραμμένος.

Σ:Και εσείς;

β΄Σ: Είμαι από την Κυψέλη,//α! Κυψέλη από την άλλη μεριά// αλλά ήρθαμε το '46 στου Πέτα για ένα χρόνο και μετά το '47 κατεβήκαμε εδώ. Και μάλιστα τότε, η μαμά που ήρθαμε εδώ, δεν είχαμε πού να μείνουμε που εκεί, ένας μπάρμπαρ μου εδώ που καθόταν, οοο[--] τον ήξερε ο παππούς σου, ήταν και φίλοι με τον παππούς σου και αυτός μας φιλοξένησε για λίγο. Και την μαμά ύστερα της είπαν ότι, πήγαινε στον Νομάρχη μη τυχόν σου δώσει. Πήγε η μαμά και της λένε: «Πού ήσουν βρε κυρία μου, τς λέει εδώ είχαν φύγει οι εβραίοι και ήταν τόσα σπίτια, αν ερχόσουν δηλαδή[--] πριν[--] ένα εξάμηνο θα σου δίναμε ένα σπίτι.»

Α:Το '46;

β΄Σ: Το '47 ήρθαμε εμείς εδώ. Το '46 βέβαια πρέπει να ήταν τα σπίτια τα πολλά που έφυγαν ο κόσμος και τα άφησε τα σπίτια έτσι μέσα. Όπως ήταν γεμάτα με προίκες με αυτά...

Α:Και τα δίνουν; Ξέρω 'γω αν πήγαινε κάποιος και έλεγε ότι, δεν έχω σπίτι του έδιναν σπίτι των εβραίων;

β΄Σ: Ναι, ναι ναι ναι του έδιναν σπίτι των εβραίων. Έτσι είχαν πει τότε στη μαμά, θυμάμαι, ναι, θα σου δίναμε λέει, ένα σπίτι. Θυμάμαι τότε που έλεγαν εδώ, στα

«οβραίικα», το είπαν αυτοί Φιλελλήνων τώρα που είναι. Και ήταν όλα, τα περισσότερα σπίτια εκεί στη Φιλελλήνων ήταν που κατοικούσαν οι Εβραίοι. Και ήταν κι αρκετά μαγαζιά εδώ. Ήταν οοοοο Σαμπάς θυμάμαι, Σαμπάς λεγόταν που είχε το μεγάλο εμπορικό//που είχε το εμπορικό το μεγάλο να//. Και θυμάμαι τότε είχε και το λεν και τώρα, ότι[--] οι Εβραίοι όταν θα πήγαινες μέσα να πάρεις κάτι, θα σου έλεγε, κάνει 20 δραχμές ξέρω γω π.χ. τότε που ήταν; Τώρα είναι ακριβό ξέρω γω τι. Εντάξ, από το 20 μπορεί να το έπαιρνες και 10//ααααα// ή και 15 και στο 10 να έφτανες ακόμα – ακόμα. Και είχε μείνει ύστερα αυτό και λέγανε «οβραίικα παζάρια», οι Εβραίοι έκαναν παζάρια, δηλαδή σου έλεγαν μία τιμή και μετά στο έδιναν// Όσο πήγαιναν, κατέβαιναν. Άμα πήγαινες να φύγεις// Και επικράτησε αυτό αργότερα και στα μαγαζιά τα δικά μας ας πούμε//α ναι!!Ναι λέγαμε, γιατί το είχε συνηθίσει ας πούμε ο κόσμος εδώ από τότε και τώρα ακόμα και λέγαμε και[--] Πας, πόσο έχει; Έλα μωρέ, δε κάνει λίγο, λιγότερο; Έμεινε αυτό. Και σου λέει, εντάξ, θα σου κόψω κάτι, αλλά όχι πολύ. «Οβραίικα παζάρια», είχε μείνει τότε αυτή η έκφραση//. Επίσης με την Κατοχή, το 50% μπορώ να σας πω των Εβραίων σκοτώθηκαν από τους Γερμανούς//χμ χμ// και εκείνο που θυμάμαι, είναι από τα παράξενα δηλαδή αυτό[--] ο [--]Εβραίος ο ραββίνος που ήταν εδώ μετά την Κατοχή και αυτά, γύρισε και έγινε Χριστιανός. Ο Σεραφείμ ο Επίσκοπος Σεραφείμ Τίκας λεγόταν που ‘ταν Μητροπολίτης Άρτης, τον γύρισε και έγινε Χριστιανός, κάπου εκεί το ’52 με ’53//ναί τότε ήταν//.

Α:Εσείς τον ξέρατε αυτό τον Εβραίο το ραββίνο;

α΄Σ: Ε τον είχα δει//Πρέπει να τον ήξερε Βαγγέλη, να τον είχες δει//

-Μιλούσατε;

α΄Σ: Όχι, όχι. Εγώ τον έβλεπα ας πούμε προτού γίνει Χριστιανός, που ήταν ο παπάς των Εβραίων, ο ραββίνος.

A:Είχε μαγαζί;

α΄Σ: Δεν ξέρω εάν είχε μαγαζί. Και ήταν τότε ο ναός// Πού ήταν αυτοί που είχαν το ναό τους;//Εδώ προς το ρολόι πέραν ήταν, στην άκρη στο κάστρο. Που κάνανε μέσα την Συναγωγή, τι κάναν. Πώς το λέγανε αυτό// Ναι, την Συναγωγή, συνάζονταν δηλαδή, η εβραϊκή συναγωγή// Και αυτός μετά έγινε Χριστιανός και βαπτίστηκε όλη η οικογένειά του. Πολλά πράγματα δεν ξέρουμε***Εγώ που ήρθα εδώ σε μικρή ηλικία, 15 χρονών και να θυμάμαι, δεν είχα σχέσεις και πολλές για να θυμάμαι και πολλά, να κάνω συναναστροφή ώστε να πω ότι αυτά τα λόγια μου τα είπαν, να είχαμε κάποιες σχέσεις, δεν θυμάμαι[--].

A:Μένανε ξεχωριστά σε δική τους περιοχή εδώ πέρα στην Άρτα; Ή και εσείς μπορεί να μένατε εκεί στα εβραϊκά;

β΄Σ: Ναι, αμέ. Μέναμε. Όλοι μαζί. Και τα μαγαζιά που ήταν, ας πούμε όλοι μαζί και τα δικά μας μαγαζιά και τα δικά τους, ήταν μία έτσι καλή ας πούμε σχέση είχε ο λαός της Άρτας με τους Εβραίους.

A: Όταν γύρισαν από τον πόλεμο και πάλι στην Άρτα τους υποδέχθηκε καλά ο κόσμος; Πώς; Θυμάστε;

β΄Σ: Μερικοί πρέπει να έχουν μείνει, Βαγγέλη και με αργά – αργά έφυγαν. Έμειναν και μετά τον πόλεμο//Ναι, ναι, έμειναν//Οι περισσότεροι έφυγαν βέβαια τότε που τους έδιωξαν και έμειναν τα σπιτάκια τους εδώ, αλλά έμειναν και αρκετές οικογένειες και μετά, δεν είχαν φύγει όλοι.

A: Σε σπίτι εβραϊκό εσείς είχατε πάει;

α΄Σ: Όχι//όχι// Σε εβραϊκά σπίτια έχω πάει μετά που φύγανε αυτοί και τα πήραν Έλληνες.

A: Πώς ήταν; Είχαν αλλάξει; Δηλαδή τα άλλαξαν τα σπίτια μέσα;

α΄Σ: Ε ότι μπορούσε ο καθένας άλλαζε μέσα// Ναι νομίζω. Που είχε ο κουμπάρος μας δεν είχε, δεν ήταν κάτι το διαφορετικό τα σπίτια τους από τα δικά μας δηλαδή. Δεν ήταν. Έτσι ήταν μέσα, παλιά σπίτια. Και το απέναντι θυμάμαι που καθόταν ο Τάκης τότε, έτσι έμπαινες μέσα σε ένα διάδρομο με πέτρες κάτω, ανέβαινες μία ξύλινη σκάλα, ανέβαινες τα από πάνω δωμάτια, πώς ήταν τα παλιά σπίτια.

A: Εσείς ψωνίζετε από εβραϊκά μαγαζιά;

β΄Σ: Ναι, αμέ.

A: Αυτοί με τι ασχολούνταν περισσότερο;

β΄Σ: Με το εμπόριο.

A: Υφάσματα και τέτοια, ή είχαν και άλλα είδη; Δηλαδή κρεοπωλεία*;**

β΄Σ: Όχι. Πιο πολύ με εμπορικά καταστήματα ήταν. Υφάσματα. Δεν θυμάμαι. Θυμάσαι Βαγγέλη, να υπήρχε κανένα άλλο, παντοπωλείο;//Ούτε και εγώ

θυμάμαι//Δεν θυμάμαι τέτοιο. Εκτός από τα εμπορικά, εμπορικά ήταν τότε, καταστήματα με υφάσματα, εμπορικό//Από τα χωριά έρχονταν και λέγανε, «πήγα στον ουμβριγιό και ψώνισα, γιατί στον ουμβριγιό τα παίρν'ς φτηνότερα, στ' αρχίζει από ακριβά και στα δίνει φτηνά.»//

A: Τα προτιμούσαν δηλαδή σε σχέση με τα μαγαζιά των Χριστιανών;

α'Σ: Ναι// Και εγώ έτσι νομίζω. Όσο θυμάμαι σαν κορίτσι που πήγαινα και ψώνιζα και έβλεπα στην αγορά, δεν υπήρχε καμιά διαφορά. Ο λαός εδώ της Άρτας δεν είχε κάτι να πει, πως κάνουμε τώρα με τους Ιεχωβάδες, καμιά σχέση με τους Εβραίους τότε. Όχι, με τους Ιεχωβάδες τώρα μπορώ να σου πω, δεν έχουμε καμιά επαφή. Και αν καμιά φορά έχουν και μαγαζιά λέω, όχι, δεν θα πάω να ψωνίσω σ' αυτόν, παράδειγμα. Αλλά με τους Οβραίους όχι. Όπως θυμάμαι εγώ, όχι. Και μάλιστα όταν έφυγαν, τους κατέτρεξαν και έφυγαν και ο κόσμος όλος λυπήθηκε, τους συμπαραστάθηκε, όπως θυμάμαι δηλαδή. Δεν θυμάμαι να υπήρχε κάποια έχθρα, ή ν' ακούσω εγώ μετά ότι, ο τάδε Εβραίος ή έτσι ή αλλιώς και αυτά[--].

A: Όχι, δεν νομίζω και εγώ. Εκείνη την ημέρα που τους είχαν μαζέψει για να τους πάρουν, είχατε βγει έξω, το θυμάστε καθόλου;

α'Σ: Όχι.//Εγώ δεν το θυμάμαι. Αυτό πρέπει να έγινε το '55-'56; ε '45-'46 με τους Οβραίους που έφυγαν; Όχι, όχι τότε που λες που τους πιάσαν; Που τους πιάσανε, το '42-'43 τότε τους πιάσανε και άλλους τους σκότωσαν[--]// Όχι αυτούς που πήγαν και τους έκαψαν, λέω αυτούς της Άρτας ας πούμε, τότε ήταν που έφυγαν;//Φύγανε, κρυβότανε, το '45 πρέπει να φύγανε. Μετά την Κατοχή.//Ναι, αλλά αυτούς που έμειναν εγώ τους θυμάμαι μετά.//γύρισαν γύρισαν// Γιατί εγώ το '47 και το '48 μέχρι το '50, γύρισαν, ήταν μαγαζιά εδώ που το θυμάμαι εγώ σαν κοπέλα,//γύρισαν κάποιοι μετά τον πόλεμο// που πήγαινα και ψώνιζα// Γύριζαν κάποιοι//Ίσως γύρισαν κάποιοι στα σπίτια τους και μάλιστα πώς λένε ότι, γύρισαν και άλλοι, αλλά δεν τα βρήκαν τα σπίτια τους.

A: Τους τα είχαν δώσει;

β΄Σ: Όχι. Είχαν μπει μέσα άλλοι και τα πήραν μετά και κάθισαν//Η Διοίκηση τότε, μετά την Κατοχή, σε ανθρώπους που ήξεραν ότι, σκότωσαν τον άντρα αυτής, και έμειναν τα παιδιά, δεν έχει πού να μείνει, βοηθούσαν δηλαδή τους φτωχούς[--]// Και τους έδωκαν τα σπίτια αυτά που έμειναν. Σου λέει, τώρα αυτοί δεν θα ξαναγυρίσουν, έφυγαν, τους κυνηγάνε, θα τους πιάσουν, θα τους κάνουν... Έφυγαν. Και αυτά τα σπίτια που μείνανε εδώ, τα δίνανε σε ανθρώπους έτσι. Πώς είχαν πει για τη μαμά μου τότε που μείναμε εμείς, η μαμά μου που της σκότωσαν τον άντρα και σου λέει, πού ήσουν γρηγορότερα το '45 –'46, θα σου δίναμε και εσένα ένα σπίτι να μείνεις. Και τα σπίτια αυτά τα δώσανε ύστερα σε ανθρώπους έτσι που ήταν ας πούμε σε τέτοια κατάσταση. Αλλά μετά που ήρθαν αυτοί και αναζητούσαν τα σπίτια τους, αυτό το άκουσα, δεν ξέρω, το λέγανε, ήρθαν και πολλοί μετά που είχαν ηρεμήσει κάπως τα πράγματα και αναζητούσαν τα σπίτια τους, αλλά τα είχαν πιάσει μέσα οικογένειες.

A: Ναι όντως, οπότε δεν είχαν πού να μείνουν αυτοί.

β΄Σ: Και έφυγαν ξανά πάλι αυτοί.// Νεκροταφείο αυτοί που είχαν; Γιατί το κοιτάζω, αλλά δε μπορώ να βρω..Δεν είχαν//Δεν πρέπει να είχαν. Και να τους είχαν δώσει το δικό μας; //Αυτό ακόμα δεν το είχα βρει// Θα θάβονταν εκεί πέρα και έθαψαν και άλλους μετά[--]// Στο δικό μας εδώ το νεκροταφείο. Γιατί δεν είναι σε κανένα, γιατί ξέρω στην Αθήνα, στο Πειραιά κάτω που μένει ο Νίκος, ήταν πίσω από το σπίτι του ήταν που λέγανε έτσι νεκροταφείο των Εβραίων. Υπήρχε εκεί ξεχωριστό, έμεινε η ονομασία αυτή. Και κάπου αλλού θυμάμαι, αλλά εδώ στην Άρτα όχι. Παρ' όλο που είχαν μείνει αρκετό καιρό και ήταν αρκετές οικογένειες πλέον. Ίσως επειδή είχαν μία ιδιαίτερη αγάπη δεμένη μεταξύ τους, δεν είχαν αυτή την, να ξεχωρίζουν ότι, αυτός είναι Εβραίος, θα τον απομονώσουμε, ή θα τον κάνουμε. Ζούσανε αρμονικά μέσα στην πόλη και ίσως και αυτό να τους είχαν μέσα στο κοινό νεκροταφείο.

Α: Στο νεκροταφείο που υπήρχε τότε το '50 ξέρω γω, είναι αυτό που είναι ακόμα και σήμερα; Δεν έχει αλλάξει τοποθεσία;

β'Σ: Όχι, αυτό είναι// Μόνο που έχει μεγαλώσει//φαντάζομαι//Οπωσδήποτε. Αλλά εκεί που έχουν τώρα στο νεκροταφείο που κάνουν του Λαζάρου το φτωχολαζάρου που λένε και αυτά, είναι για τους πεσόντες ποιοι; Και κάνουν ένα μια ένα μνημόσυνο κάθε χρόνο ο Δήμος; Και εδώ μόλις μπαίνουμε στην πόρτα είναι και ονόματα πεσόντων//πεσόντων//Δεν ξέρω ποιος το κάνει, ο Δήμος το κάνει;// Ναι, ο Δήμος το κάνει. Λέω ποιοι να είναι αυτοί;//Εκεί, μπορεί να είχαν αυτοί το δικό τους νεκροταφείο και είναι εκεί που είναι τώρα το άγαλμα το[--] στο ρολόι εκεί πέρα//των Εβραίων;// Του Μακρυγιάννη.

Σ: Δίπλα έχει άγαλμα των Εβραίων. Είναι μνημείο.

β'Σ: Α! ξέρεις αλά λες. Μπορεί και να ήταν και εκεί, Βαγγέλη//ναι;//ναι γιατί εκεί δίπλα είχαν και την Συναγωγή. Και όλη αυτή η πλαγιά που είναι τώρα του Κρασιά και αυτό που είναι και το άγαλμα του Μακρυγιάννη[--].

Σ: Όλο αυτό ήταν κτίριο;

α'Σ: Ήταν και το κτίριο της Συναγωγής. Μαζεύονταν εκεί πέρα και μπορεί στην αυλή, στο πίσω μέρος να είχαν.

Α: Εκεί δηλαδή προς το σχολείο το 4^ο; εκεί ήταν αυτό το κτίριο;

β'Σ: Όχι, που παίρνουμε την στροφή//ναι ναι ναι// για να βγούμε στη μέση του κάστρου, από κάτω είναι η πρασιά εκεί ο κήπος, προς τα κάτω. Όχι προς το σχολείο,

προς τα εδώ//ναι ναι ναι//. Εκεί προς τη γωνία έχουν χτίσει σπίτια, εκεί ήταν// Προς το κάστρο δηλαδή.

Α:Και δίπλα, εκεί που είναι τα σπίτια αυτά, εκεί υπήρχαν και τότε σπίτια εβραϊκά;

β΄Σ: Ναι, πρέπει να ήταν και εκεί// Και δικά μας και εβραϊκά// Όλα μαζί ανακατεμένα. Δεν ήταν ας πούμε δηλαδή σε ένα συγκεκριμένο σημείο, να πεις ότι εδώ είναι το δικό τους, όχι. Μόνο που ήταν πιο πολλά εδώ που λέμε Φιλελλήνων//ναι//που ονομάστηκε και στα εβραϊκά, εκεί ήταν από εδώ και από κει σπίτια των Εβραίων. Και αυτοί μετά όπως ήταν εδώ και βγαίνανε απέναντι στο ρολόι τότε, μη κοιτάς τώρα διαμορφώθηκαν και γίνανε πολυκατοικίες κλπ και οι δρόμοι, τότε ήταν διαφορετικά και απέναντι ήταν η Συναγωγή τους. Ναι! γι' αυτό ήταν και κοντά εδώ η Φιλελλήνων που ήταν και τα υπόλοιπα σπίτια. Γιατί πιο μακριά ας πούμε, πιο κάτω προς το γυμνάσιο η περιοχή επάνω, δεν άκουγες τότε να υπήρχαν, να πεις ότι εδώ ήταν και κάποιο σπίτι Εβραίων.

Α:Αυτοί είχαν κάποιο σύμβολο στην εξώπορτα; Π.χ. κανένα αστέρι, ή τίποτα τέτοιο; Ή όχι;

β΄Σ: Δεν νομίζω, δεν θυμάμαι, δεν ξέρω κάτι τέτοιο. Όχι[----].

-Σε εκδηλώσεις και τέτοια συμμετείχαν και οι Εβραίοι; Ότι γινόταν εδώ πέρα;

α΄Σ: Όχι, όχι. Αυτό πάμε στην δοξολογία με τον Δεσπότη στις 25 Μαρτίου.

Α:Τότε με τον Σεραφείμ που βάφτισε τον ραββίνο, εεε ήσασταν εδώ στην Άρτα;

α΄Σ: Ναι, εδώ στην Άρτα ήμουν.

Α: Πώς έγινε; Δηλαδή πώς γνωρίστηκαν ο ραββίνος με τον Σεραφείμ και προέκυψε η προσέγγιση;

α΄Σ: Λεπτομέρειες δεν ξέρω. Αλλά πάντως, μιλήσανε κάποτε και ο Σεραφείμ που ήταν ένας Επίσκοπος που ήταν πολύ έξυπνος και του μίλησε, είδε και αυτός παρακολούθησε και διάβασε Αγία Γραφή και αυτά και είδε ότι, εδώ είναι η αλήθεια.

Α: Γιατί μου έχει κάνει εντύπωση.

α΄Σ: Εκείνο που μου έκανε εμένα, ίσως να έκανε και αυτόν. Ήταν ο Απόστολος Παύλος, ο οποίος ήταν ο υπ' αριθμόν ένας διώκτης των Χριστιανών και από διώκτης των Χριστιανών έγινε ο υπ' αριθμόν ένα Απόστολος.

Α: Ο Σεραφείμ ξέρω ότι είχε ασχοληθεί πάρα πολύ. Δηλαδή προσπάθησε να βοηθήσει την Άρτα και με πτωχοκομεία και γηροκομεία[--].

α΄Σ: Ναι, ναι.

Α: Όταν γύρισαν οι Εβραίοι, προσπάθησε να τους βοηθήσει, να τους δώσει και σπίτια, ξέρετε; Ή κάποιους να τους δώσει στέγη να μείνουν;

α΄Σ: Δεν ξέρω, γιατί ο Σεραφεΐμ έγινε Επίσκοπος το '48. Τότε πρέπει να είχαν έρθει και μερικοί Εβραίοι και έτσι ήταν[--]Αυτοί που ήρθαν, είχαν φύγει όλοι Βαγγέλη, μήπως αυτοί που είχαν μείνει εδώ και έμειναν και μετά αρκετά χρόνια***//Εμειναν μερικοί νέοι εδώ πέρα//Δεν είχαν φύγει όλοι, ή ήρθαν και έφυγαν και επέστρεψαν ξανά και βρήκαν τα σπίτια τους, αυτό δεν το ξέρουμε βέβαια και εγώ δεν το ξέρω αυτό. Εκείνο που ξέρω είναι ότι έμειναν αρκετά μαγαζιά και μετά. Ζούσαν εδώ μαζί με μας. Που είχαν φύγει όλοι και οι Συναγωγές τους και τους έδιωξαν[--].

A:Καταστράφηκαν αυτά με τον πόλεμο οι Συναγωγές;

α΄Σ: Όχι. Μου φαίνεται ότι είχε μείνει αυτό ας πούμε και μετά που φύγανε αυτοί. Τότε το γκρεμίσανε και έγινε η πλατεία αυτή έτσι//Και η πλατεία και μετά σπίτια έγιναν που τα πήρανε άλλοι//Όπως γκρέμισαν και τα σπίτια τους εδώ μερικοί και έφτιαξαν άλλα.//Τόσα σπίτια εδώ καινούργια, ενώ πρώτα ήταν μικρά σπιτάκια[--].

A:Μικρά όπως ήταν τα σπίτια, στην αρχή εδώ πέρα, πριν να γίνει το δικό σας, έτσι ήταν όλα; Με αυλίτσα καιυι***

β΄Σ: Ναι, έτσι. Ιδίως από το πίσω μέρος. Εδώ στη Φιλελλήνων και τώρα είναι αυτό της κουμπάρας μας που είναι από το πίσω μέρος. Ήταν μπροστά τα σπιτάκια τους που ήταν παλιού τύπου και από το πίσω μέρος είχαν κήπο, πορτοκαλιές, λεμονιές[--]Είναι σε ορισμένα σπίτια, αυτά που έμειναν τα αυθεντικά που είναι, αυτό του κουμπάρου μας που είναι έτσι, μόνο που έκανε λίγο αυτός και τον άλλο όροφο από πάνω. Πίσω έχει ακάλυπτο χώρο με κήπο κλπ. Τα άλλα που έχουν χτιστεί καινούργιες πολυκατοικίες κλπ, έχουν σβήσει το παλιό.

A:Στις απόκριες εσείς ήσασταν; Γιατί μου είπε ο Πάτερ, ότι λέγανε λέει, ένα τραγούδι για τους Εβραίους στις απόκριες, τους κορόιδευαν. Οι Μπαντήδες.

β'Σ: Α, οι Μπαντίδες. Για τους Εβραίους ήταν αυτό που τραγουδούσαν εδώ στην Άρτα αυτό; Ναι//«Πάει, παππούλη μου πάει...το πήραν οι Μπαντίδες[---].

Α:Τις απόκριες δηλαδή κορόιδευε ο ένας τον άλλον; Υπήρχε αντιπαλότητα, ή όχι;

β'Σ: Τις απόκριες ήταν μ' αυτά τα τραγούδια τότε. Από τότε με τους Εβραίους να ήταν τα τραγούδια που τραγουδούσαν τις απόκριες; Γιατί τα λέγανε, θυμάμαι και εγώ όταν ήμασταν στην χορωδία που είχε ο Ντίνος, βγαίναμε έξω τις απόκριες και κάναμε έτσι, λέγαμε τα τραγούδια...//Δεν μου είπε ότι ήταν όλα εβραϊκά. Απλά υπήρχε ένα συγκεκριμένο το οποίο είχε αναφορά σε Εβραίους// Ίσως να ήταν αυτό. «*Την Καθαρή Δευτέρα θα φάμε πιταστή, πάει παππούλη μου πάει, πάμε στο Μονοπλιό....* Κάτι σημασία είχε το Μονοπλιό τότε Βαγγέλη//Ήταν το κέντρο της Άρτας τότε.//

Α:Ακόμα νομίζω είναι. Γιατί και εμείς έτσι το λέμε.

α'Σ: Το κέντρο είναι στον Άγιο Δημήτριο στη Πλατεία.

Α:Πλέον ναι. Αλλά και πάλι λέμε ότι, θα πάμε στο Μονοπλιό. Αυτό τότε ήταν καφετέρια, όπως το έχουμε εμείς; Ήταν κάτι συγκεκριμένο τότε;

β'Σ: Ήταν εκεί τότε η Πλατεία, δεν υπήρχε στον Άγιο Δημήτριο τότε Πλατεία, δεν υπήρχε.

Α:Ο Άγιος Δημήτριος ήταν μαγαζιά;

α΄Σ: Ναι, ναι. Γινόταν και σαν λαϊκή αγορά εκεί στον Άγιο Δημήτριο//Στην Πλατεία που είναι ο Άγιος Δημήτριος τώρα, πριν, εκεί που έχει το φαρμακείο Γάτσος και τώρα τα έχει η Τρομπά, ήταν ουρητήρια. Και πίσω όλη αυτή η Πλατεία ήταν με χώμα κάτω, με αυτά, στο βάθος κάτι ήταν, ήταν μία συκιά μεγάλη, και γινόταν[--]//Ήταν ένα πρατήριο καυσίμων μέσα[--]άδειαζε τα μπετόνια.//Ναι, και μετά πουλούσαν, γινόταν και έτσι σαν παζάρι και είχαν και μέσα και πουλούσαν. Κάτω ήταν όλο γεμάτο χώμα, χαλίκια, έτσι έτσι έτσι.

A:Γινόταν κάθε μέρα το παζάρι, ή μία φορά την εβδομάδα;

α΄Σ: Κάθε μέρα βέβαια. Σαν λαϊκή αγορά, σου λέω, ήταν. Εκεί πηγαίνανε και πουλούσαν.

A:Και ήταν και Χριστιανοί και Εβραίοι, ή μόνο Χριστιανοί ας πούμε;

β΄Σ: Οτιδήποτε// Χριστιανοί ήταν κυρίως, γιατί οι Εβραίοι δεν είχαν και κήπους, από χωριά να έρχονταν//Ναι, ναι. Οι Εβραίοι μόνο τα μαγαζιά είχαν, τίποτα άλλο//Τους Εβραίους τους θεωρούσαμε πλούσιους τότε, που είχαν τα μαγαζιά εκεί πέρα.//Ναι, το θυμάμαι και εγώ αυτό. Εκεί που ήταν η Νομαρχία τώρα, εκεί που ήταν σπίτια μικρά. Εκεί ήταν ένα κτίριο στη Νομαρχία ακριβώς ψηλό, είχε πρώτο και δεύτερο από πάνω και από το πίσω μέρος ήταν όλο αυλή μεγάλη με χώμα κάτω και εκεί που κάναμε εμείς έτσι ήταν το 3^ο σχολείο.

712-0014

A:Χρυσαιφικά και τα βρήκαν οικογένειες που πήγαν και εγκαταστάθηκαν μετά.

α΄Σ: Ναι και εγώ το έχω ακούσει αυτό. Ε έτσι είναι. Κοίταξε, γιατί έφυγαν αυτοί, χωρίς να πάρουν τίποτα. Αφού τους έδωξαν. Εδώ θα τους πάρουνε, για να πάνε να τους εκτελέσουνε, να τους κάνουν, πράγματα θα έπαιρναν; Και είχαν τότε οι Εβραίοι πάρα πολλά πράγματα. Ήταν πλούσιοι οι Εβραίοι και στα εμπορικά τους και αυτά είχαν και χρυσαφικά και λίρες. Πήρε ο κόσμος, ότι μπορούσε. Όταν σε παίρνουν τώρα σε διώχουν άρον-άρον και φύγε να γλιτώσεις, τι να πάρεις μαζί σου;[--] Γύρισαν ορισμένοι για να πάρουν τα πράγματά τους, αλλά δεν τα βρήκαν//Αμα τους τα είχαν πάρει//Θυμάμαι που το λέγανε ύστερα εδώ, ότι γύρισαν πολλές οικογένειες, τουλάχιστον να πάρουν τα πράγματά τους, προίκες των κοριτσιών τους, όλα αυτά. Αλλά όταν πάει ο άλλος μέσα λέω καμιά φορά τυχαίνει να είναι και ο άνθρωπος. Πες, εμείς ότι θα πηγαίναμε εκεί, θα βρίσκαμε ένα σπίτι τέτοιο με τόσα πράγματα μέσα μιας οικογένειας. Όταν είσαι Χριστιανός, όταν εμένα η μαμά μου να δέχονταν κάτι τέτοιο; Πωπωπω. Θα τ' άφηνε κάπου εκεί, μη τυχόν και έρθει ο κόσμος. Και εάν ερχόταν, να τα δώσουμε. Αλλά σου λέει τώρα, έφυγαν αυτοί πάει, τι, θα γυρίσουν να τα βρουν τα πράγματα να τα πάρουν; Τα κράτησε ο κόσμος, δεν είναι και κακό. Μόνο εάν έτυχε να έρθει ο άνθρωπος και να πει, εγώ είχα το σπίτι μου, είχα τα πραγματάκια μου μέσα, δώστε μου τι βρήκατε, αν δεν τα έδωσαν, κακώς. Αυτοί κάνανε λάθος//ναι/[--] Παλιά θυμάμαι που το λέγανε οι Αρτινές, γύρισε ο κόσμος λέει και ούτε τα πραγματάκια τους δεν πήραν.

A: Αυτό το λέγανε πάρα πολλοί. Αυτό το λέγανε πάρα πολλοί.

α΄Σ: Ναι. Το έχεις ακούσει έτσι;//Ναι, ναι. Οικογένειες ας πούμε ακόμα και σήμερα που έχουν φτιαχτεί οικονομικά είναι από τότε// Ναι, ήταν από τότε. Βρήκανε πέρα από τα ρούχα, γιατί αυτοί είχαν οι Εβραίοι πολλά κεντήματα, ασπροκεντήτα σεντόνια κεντημένα κλπ και τέτοια, χρυσαφικά, λίρες, πράγματα//Τότε επικρατούσε πολύ φτώχεια.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ	
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΗ	
ΦΥΛΟ: Γυναίκα	
ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ : Τριανταφύλλου Ελευθερία	ΗΜΕΡ. ΓΕΝΝΗΣΗΣ: 1930
ΜΟΡΦΩΣΗ: Βασική	ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ: Φωτεινό Άρτας
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ: οικιακά	
ΤΟΠΟΣ ΔΙΑΜΟΝΗΣ: Άρτα	
ΑΓΑΜΗ	
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ	
Αριθμ. Συνέντευξης: 712-0016, 712-0017, 712-0018, 712-0019, 712-0020, 712-0021, 712-0022	
ΗΜΕΡΟΜΗΝ.ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ: 17/06/2016	ΤΟΠΟΣ: Άρτα
ΜΕΣΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ: κινητό τηλέφωνο Lenovo P1m	
ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ: Προφορική συνέντευξη για τον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης της Άρτας στο σπίτι της, στην πλατεία μονοπωλίου. Εξαιτίας κινητικότητας στο χώρο του σπιτιού η συνέντευξη διακόπτεται και ξαναρχίζει πολλές φορές	
ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΡΕΥΝΗΤΗ: Αγγέλη Ευαγγελία- Αικατερίνη	

712-0016

Τριανταφύλλου Ελευθερία

Σ: Η γιαγιά μου τα έλεγε αυτά

Α: Εσείς δηλαδή, όχι είχατε σχέσεις, απλά τους γνωρίζατε.

Σ: Η μαμά είχε σχέσεις με μία γειτόνισσα εκεί πέρα και στη γιορτή των Εβραίων, μα ούτε κάπνιζαν, ούτε έπιναν νερό, ούτε τίποτα, τίποτα... τίποτα. Θυμάμαι που το συζητούσε η μαμά, εγώ ήμουν πολύ μικρή κοπέλα, συγγνώμη που σε διακόπτω το συζητούσε η μαμά με τον μπαμπά και τους έκανε εντύπωση, εμείς λέει, ήμασταν έτσι;

Α: Αυτοί δηλαδή τίποτα.

Σ: Τίποτα. Πώς έχουμε εμείς την Μεγάλη Παρασκευή; Τίποτα, ούτε δουλειά έκαναν, αυτό ξέχασα να το πω ότι δεν έκαναν δουλειά τίποτα. Κατάλαβες;

712-0017

Α: Εσείς εδώ μένατε;

Σ: Εδώ, στα Εβραϊκά, Μακρυγιάννη και Εβραϊκά λέγονταν παλιά.

Α: Μου είπαν οι περισσότεροι ότι ήταν Φιλελλήνων, προς τα κει.

Σ: Εκεί έμενα.

A:Εδώ πέρα; Δηλαδή σ' αυτό το κομμάτι και σ' αυτό;

Σ: Κάτω. Εδώ που πηγαίναμε στου Μακρυγιάννη αριστερά, ήταν η Συναγωγή τους. Και δεν πηγαίνανε στην εκκλησία άπλυτοι, να το γράψουμε και αυτό.

A: Έκαναν μπάνιο πρώτα;

Σ: Πλένονταν, κάτσε να πάρω άλλη κόλλα να τα γράψω @@@ έδειχναν σεβασμό οι άνθρωποι, άλλο αν δεν ήξεραν ότι ο Θεός είναι τριαδικός, κατάλαβες; ...η τριαδικότητα του Θεού μετά τον ερχομό του Χριστού.

712-0018

Σ:Και έτσι από κει είχαμε τις πληροφορίες@@@ανθρώπινα μιλούσαμε αυτά, ανταλλάσαμε επισκέψεις.

A:Κάνανε παρέα;

Σ:Ναι, κάναμε.

A:Γενικότερα στην Άρτα είχαν σχέσεις οι Εβραίοι με τους Χριστιανούς;

Σ:Κοίταξε να δεις γι' αυτό παλιά δεν ξέρω. Εγώ γεννήθηκα τότε που κυνηγούσαν τους Εβραίους ήμουν στο χωριό, στο Φωτεινό για την ακρίβεια, και ήξερα την κυρία Σίμου αυτή τι ήταν, αλλά ήταν φυσιολογικοί σαν εμάς[--]. Μόνο να θυμηθείς να το

γράφεις//ναι ναι// Γράψε και αυτό για τα μαλλιά, των γυναικών δεν ήξερα, γιατί οι γυναίκες τα βάρφανε//χι χμ//.

Α:Οι άντρες είχαν κότσο τα μαλλιά.

Σ: Όχι όλοι, μερικοί να μην πω οι περισσότεροι. Δεν πήγαιναν στην εκκλησία χωρίς να πλυθούν. Αυτά όλα δείχνουν ευσέβεια. Εσύ θα το συνδέσεις με την ευσέβεια που είχαν, έτσι; [--]Είχαν κάτι γαλέτες, συγκεκριμένα που τα είχαν μόνο οι Εβραίοι, γαλέτες. Αυτά ήταν κάτι σαν κουλουράκια σκληρά λεπτά. Θυμάμαι έδινε η κα Σίμου στα παιδιά της γειτονιάς//αααα// και μου έδινε και εμένα, κάτι γαλέτες ναι[--]εν τω μεταξύ //όχι όχι έχετε και σεις να//μετά[--] ήταν και μία χριστιανή εδώ στη γειτονιά μας που αγάπησε έναν Εβραίο. Στην πίστη τους είναι πιστοί. Δεν αλλάζουν εύκολα πίστη. Λοιπόν, ενώ αυτοί αγαπιόντουσαν πολύ, ούτε η χριστιανή γινόταν Εβραία, βέβαια, δεν μας ενδιέφερε αλλά ούτε και ο Εβραίος χριστιανός και συζούσαν μαζί. Ερχόταν ένας παπάς να τους χωρίσει. Δεν το χωρούσε η ψυχή του να είναι η χριστιανή με τον Εβραίο. Ερχόταν, ερχόταν, πήγαινε συνέχεια εκεί. Και μάλιστα ο παπάς δεν με άφηνε να πηγαίνω προς τα εκεί, μη χαλάσουν τα χρηστά μου ήθη (γελάει). Η κα Σίμου μας μάζευε και μας έδινε γαλέτες. Όχι προς τα κει. Λοιπόν τι θα λέγα; Τους χώριζε λοιπόν για λίγο και μετά ξανασμίγανε. Μέχρι που πέθαναν, μαζί ήταν.

Α:Ααα!Ήταν μαζί, απλά δεν παντρεύτηκαν.

Σ: Δεν παντρεύτηκαν, γιατί ούτε ο ένας γινόταν, ούτε ο άλλος.

Α:Ααα! Κρίμα. Πωπω αυτός αυτή η σχέση γενικότερα είχε προκαλέσει τη κοινωνία; Το συζητούσαν πάρα πολύ;

Σ: Λιγάκι, δεν το ξέρω, πάντως απ' ότι ξέρω από τις γειτόνισσες εκεί πέρα, οι άλλες το έβλεπαν σαν φυσιολογικό, το είχαν χωνέψει. Έλεγαν απλώς, πήγε πάλι ο παπάς (γελάει), γιατί πήγαινε κάθε λίγο ο καψερός. Δεν είχε ησυχία (γελάει).

A: Αυτή η κα Σίμου είχε παιδάκια;

Σ: Είχε ένα παιδάκι το οποίο τώρα έχει πεθάνει.

A: Κάνατε παρέα;

Σ: Ναι. Α! ναι. Γι' αυτό σου λέω, τα παιδάκια αυτά, τα Εβραιόπουλα, το γράφω αυτό εδώ μέσα@@@@τα είχαν μάθει, να παίζουν μικρά, εδώ έχω μαγαζί μας έλεγαν αυτό, πουλάω (γελάει) κατάλαβες;

712-0019

Σ: Και κάποιο άλλο Εβραιόπουλο που ερχόταν εκεί πέρα αυτά και είχαν μαγαζί[--] εμείς παίζαμε με άλλα πράγματα, είχαμε κούκλες αυτή, τις κουμπάρες, ότι άλλο πραγματά όλα τα παιχνίδια τα παιδικά τότε και τα Εβραιόπουλα μας λέγανε, πουλάμε, πουλάμε... αγοράστε και κάναμε και εμείς ότι αγοράζαμε.

A: Εσείς παίζατε μαζί τους;

Σ: Ναι, παίζαμε.

A:Και παίζατε και εσείς αυτό το παιχνίδι; Δηλαδή***

Σ: Εμείς αγοράζαμε. Εμείς αγοράζαμε[--] Και εκείνος πέθανε, ένας γιος της κας Σίμου πέθανε ο καημένος νέος και είχε την ατυχία να πεθάνει πρώτα ο γιος της και μετά αυτή.

A:ΑαααΚρίμα!

Σ:Μία άλλη γυναίκα δίπλα, που ήταν και εκείνη Εβραία[--], και εκείνη την βλέπαμε στη γειτονιά έτσι φερόταν φυσιολογικά. Είχε την ατυχία να την σκοτώσει η βοηθός της για να την ληστέψει//αχ//Ήταν και ο άντρας της εκεί πέρα και στην θηνα και αυτή. Αυτή είχε πάθει άνοια και έβγαζαν οι εβραίοι τις λίρες οι Εβραίοι και τις μετρούσαν μπροστά στον βοηθό και την έσφαξε//ααα//και ο άντρας της δεν πήρε μυρωδιά[--]τώρα άκουσα για δύο που σκότωσαν οι βοηθοί, μία την γυναίκα του Μπουρνάκα και μία αυτή. Τώρα ποια από τις δυο έσφαξαν, δεν ξέρω. Μετά πήραν τα λεφτά και έγιναν λαγοί.

712-0020

Σ:Σκέψου τι τρομερό! Να σκοτώνει η βοηθός τη γυναίκα που παίρνεις για να σε προστατέψει σε μεγάλη ηλικία. Κατάλαβες;

A:Στην Άρτα εδώ πέρα, αυτοί μετά τον πόλεμο που ξαναγύρισαν...

Σ: Δεν ξαναγύρισαν. Όταν ήμασταν εμείς εδώ αυτοί είχαν μείνει. Δεν ήταν, δεν ήξερα για πληθυσμό Εβραίων μετά. Ήταν αυτή η συμμαθήτριά μου και ήταν αυτές οι δυο οικογένειες εδώ πέρα. Αλλά πρόσεξε να δεις, οι Γερμανοί, έκανα την αμαρτία μου μέσα, τους έπιαναν και τους έβαζαν στο φούρνο και τους έκαναν σαπούνι. Και αν σου πω ότι ένας Έλληνας τι είπε, Έλληνας χμ: Ε, αφού χρειαζόταν σαπούνι. Το βαστάς; Το ακούς; Να σκοτώσουν τον άνθρωπο να τον κάνουν σαπούνι. Λοιπόν τι θα λέγα; και μία συννυφάδα της κας Σίμου της είχαν πάρει εκεί πέρα. Λοιπόν μετά δεν ήταν πολλοί αυτοί. Ήταν δύο μεριές και τα εβραϊκά ήταν αυτοί που υπήρχαν τότε, όταν εγώ ήμουν παιδάκι, πιο πέρα δεν ξέρω τι γινόταν. Αλλά όμως όταν οι Γερμανοί κυνηγούσαν τους Εβραίους, μπήκαν πολλοί γι' αυτό γίνονταν ληστείες μπήκαν πολλοί σε σπίτια να κλέψουν.

Α: Ναι, γιατί είχαν τα πράγματα μέσα.

Σ: Ναι. Αλλά στη γειτονιά μας, υπήρχε κάποια οικογένεια που έλεγαν ότι ένα μέλος της είχε μπει μέσα, είχε πάρει χρήματα, γιατί κάπου κρύβονταν αυτοί τότε και ήταν τα σπίτια εγκαταλελειμμένα και πήρε. Αλλά δεν άκουσε ποτέ κάτι υβριστικό, απλώς δεν μιλούσαν. Να πει να δείξει εσένα. Κατάλαβες τώρα; //Ναι//απέναντι, και πρέπει να ήταν αλήθεια αυτό//ααα//γιατί αμέσως μετά, μετά απ' αυτό, ενώ είχαν πολύ φτώχεια//άρχισαν και είχαν χρήματα//Ναι. Και είναι εκείνοι εκεί@@@Υστερα ήταν και στο χωριό κάποιος Εβραίος που κρυβόταν, πώς τον λέγανε, που είχε με τη χριστιανή σχέση, δεν θυμάμαι. Και πήγαν στο σπίτι του πατέρα μου επάνω[--].

Α: Στο Φωτεινό;

Σ: Στο Φωτεινό. Η μαμά έραβε. Και πήγαινε και του έφτιαχνε κανένα πουκάμισο, κάτι και μάθαιναν, είχαν πληροφοριοδότες εδώ στην Άρτα και μάθαιναν ποιος μπήκε στο σπίτι ποιανού//ααα//Και έλεγε, ο κύριος τάδε μπήκε σ' αυτό το σπίτι ο τάδε σ' αυτό, γιατί ο μπαμπάς τότε ήταν στη χωροφυλακή, πριν παντρευτεί ήταν στη χωροφυλακή και είχε πάει στη Κεφαλονιά μία μετάθεση. Εκεί πήρε τη μαμά μου, δεν

έκανε αμέσως παιδιά, παντρεύτηκαν το '41 και έφυγαν από τη χωροφυλακή γιατί; Είχε γίνει νόμος, όταν τους κατέλαβαν οι Ιταλοί, στη σκοπιά να είναι, ένας Έλληνας και ένας ιταλός. Και δεν άντεχε ο μπαμπάς να είναι με τον ιταλό μαζί και παραιτήθηκε και πήρε τη μαμά μετά και πήγε στο χωριό. Εγώ γεννήθηκα στο χωριό το '43. Ναι, Όταν έφευγαν@@@ τότε ήρθε το '45, οπότε αυτά γίνονταν εκείνη την εποχή που ήμασταν εδώ στο χωριό. Εντάξει;. Ήταν και κείνος εκεί είδες κάπου κρυβόταν εδώ πέρα, πήγαινε στη μαμά με το μπαμπά είχε σχέσεις@@@.

A:Νεκροταφείο αυτοί εδώ πού είχαν;

Σ:Αυτό δεν το ξέρω[--] Βέβαια κάπου θα υπήρχε λογικά.

A:Όχι, όπως σε μας εκεί που είναι; Γιατί δεν έχω βρει.

Σ:Τώρα, εκεί που ήταν η Συναγωγή, είναι σπίτια κτισμένα.

A:Ναι, και υπάρχει και το μνημείο.

Σ:Πού; Δεν το ξέρω.

A: Όχι στου Σκουφά, στην άλλη που είναι στο κάστρο είναι το ένα το άγαλμα του Μακρυγιάννη και μετά είναι ένα μνημείο είναι για τους Εβραίους αυτό.

Σ:Το είδα το μνημείο,//ναι ναι ναι είναι για τους Εβραίους// δεν το είχα προσέξει. Και το γράφει επάνω;

A: Ναι. Ισραηλιτική Κοινότητα.

Σ: Δε μου λες μήπως η Ισραηλιτική Κοινότητα*** βρε κορίτσι μου για κάτσε έχω ένα βιβλίο αλλά που να το βρω όμως ;Έχω ένα βιβλίο που λέει για τους Εβραίους, του Τσιλιγιάννη.

A: Α! του Τσιλιγιάννη. Το έχω διαβάσει. Ναι ναι ναι είχε γράψει ο κύριος Κώστας, γιατί ήταν και αυτός είχε συμμαθητές Εβραίους. Συμμαθήτριες εσείς είχατε;

Σ: Μία.

A: Κάνατε παρέα;

Σ: Βέβαια, δεν τους ξεχωρίζαμε εμείς, παίζαμε και μαζί, γιατί να τον ξεχωρίσεις; Άνθρωπος είναι.

A: Καθόντουσαν ξέρω γω μαζί στο θρανίοοο;

Σ: Ναι, ναι, κανονικά.

A: Ήταν καλή μαθήτρια;

Σ:Δεν την θυμάμαι καθόλου(γέλια). Τώρα μιλάμε για τις πρώτες τάξεις του Δημοτικού.

Α:Στα θρησκευτικά αυτή όταν είχατε μάθημα, τι έκανε;

Σ:Δεν μπορώ να θυμηθώ. Πάντως δεν θυμάμαι εάν την έβγαζαν έξω, δεν θυμάμαι να την έβγαζαν έξω ή έβγαινε. Έπειτα τότε δεν είναι αυτά που αργότερα έγιναν, όποιος θέλει να πει ότι δεν θέλει το μάθημα, ότι ήταν στο σχολείο κάναμε. Κοίταξε να βρεις το βιβλίο Εβραϊκή Κοινότητα, αυτά που σου λέω εγώ είναι ψιλά πράγματα μπροστά σε κείνα.

Α: Τι ψιλά πράγματα; αφού εσείς θυμάστε πολλά πράγματα. Αφού είχατε σχέσεις[--]

Σ:Να σου πω κάτι@@@ και στην προσευχή μου πολλές φορές λέω, ελέησέ τους, τους ανθρώπους, άνθρωποι ήταν, μπορεί να μην ήταν χριστιανοί[--] αλλά χρειάζονται σωτηρία γιατί @@@ και βέβαια θα κριθούν ανά μέτρα αυτοί γιατί εμείς γνωρίσαμε την αλήθεια και εμείς θα κριθούμε πιο αυστηρά. Ξέρεις είναι πολύ δύσκολο, όταν με τους γονείς σου κατά κάποιο τρόπο μνηθείς σε μία θρησκεία μετά να αλλάξεις. Θα πρέπει να συμβεί κάτι συγκλονιστικό. Ή να ψάχνεις όντως να βρεις την αλήθεια.

Α:Όταν είχε αλλάξει ο ραββίνος και έγινε χριστιανός, εσείς το θυμάστε καθόλου;

Σ:Θυμάμαι που έγινε αυτή η συζήτηση.

Α:Έγινε στο σπίτι με τους γονείς σας;

Σ:Ναι, στο δικό μου. Και όχι μόνο με τους γονείς μου, όλη η Άρτα το είχε μάθει//όλη η Άρτα ναι// Δεν θυμάμαι όμως ποιος τον αντικατέστησε, τι έγινε και πώς του φέρθηκαν οι άλλοι Εβραίοι, αυτό δεν το θυμάμαι. Δεν μπορώ να το ξέρω κιόλας, πώς φέρθηκαν οι άλλοι//ναι//Καλά, θα τους κακοφάνηκε, εννοείται.

Α:Φαντάζομαι, ναι. Γιατί ήταν ο ραββίνος τους.

Σ:[--] Ναι. Αυτά κάνει ο Θεός, τους μεγάλους να πιάνει πρώτα@@@ πώς ήταν ο Χότζας τότε στο Άγιο Φως κάτω στα Ιεροσόλυμα, όταν έβγαινε στα Ιεροσόλυμα, όταν είδε[--]την κολώνα να σκίζει το Άγιο Φως, το Άγιο Φως να σχίζει την κολώνα που λέω, φώναξε, «Χριστός είναι ο Θεός, εκεί που πήγαινε να πει Αλλάχ, Αλλάχ» και τον σκότωσαν και θεωρείται μάρτυρας υπέρ της πίστεως, γιατί δεν είχε βαφτιστεί, αλλά το λουτρό του αίματος που έχυσε για τον Χριστό, θεωρείται βάπτισμα. Έχουμε τον Άγιο Αχμέτ (γελάει) κατάλαβες; Ήταν μία χρονιά, τώρα το παίρνει πάντα το Φως το Άγιο το παίρνει Ορθόδοξος Πατέρας. Τότε είχαν καταφέρει να το πάρει ένας άλλος. Και ο Ορθόδοξος καθόταν δίπλα στη κολώνα αυτή περίλυπος. Και το Άγιο Φως όπως βγήκε, δεν άναψε τα κεριά του άλλου ανθρώπου. Έσκισε την κολώνα και άναβε τα κεριά του Ορθοδόξου Πατριάρχη. Και τότε το είδε ο κόσμος και τρελάθηκε. Ο Χριστός είναι ο Θεός (γελάει) κατάλαβες;

Α:Αυτοί πήγαιναν εεε στις Συναγωγές και εκκλησιάζονταν, πώς να το πω όχι εκκλησιάζονταν ***;

Σ:Ναι. Είχαν μία συγκεκριμένη ημέρα το Σάββατο.

Α:Έβαζαν τα καλά τους και πήγαιναν;

Σ:Ναι.

Α:Στη Συναγωγή έχετε μπει εσείς μέσα; Από περιέργεια, ή δεν σας άφηναν οι γονείς σας;

Σ:Δεν είχα σκεφθεί καν να μπω μέσα. Τις άλλες μέρες ήταν κλειστή η πόρτα//Μόνο το Σάββατο ήταν ανοιχτή η πόρτα// γιατί βέβαια αν ήταν κλειστή δεν θα μπαίνες μέσα (γελάει)//ναι ναι// κατάλαβες; Πώς να μπω μέσα; ναι.

Α:Είχαν ξεχωριστό σχολείο δικό τους;

Σ:Όχι. Ένα κοριτσάκι ήταν, μαζί μας.

Α:Και μαθαίνατε όλοι τα ελληνικάααα

Σ:Ναι, όπως ήταν και ο Βίκτωρας, όπως ήταν και αυτό το παιδί της κας Σίμου, στο σχολείο το κανονικό, το δικό μας. Δεν έβγαιναν έξω. Αυτό ποτέ δεν βγήκε έξω, εδώ πέρα. Αλλά και δεν διαμαρτυρήθηκε και ποτέ@@@

Α:Αυτοί ασχολιόνταν περισσότερο με το εμπόριο;

Σ:Ναι. Όλοι έμποροι. Δεν γνώρισα και κανένα άλλο, όχι ήταν ένας[--] ο Αβραμίνος, εκείνος είχε και κάτι άλλο και τσίγκια, ο μοναδικός, έφτιαχνε τσίγκους (γελάει).

Α:Οι υπόλοιποι είχαν με υφάσματαααα και με τέτοια;

Σ:Ναι, εμπορικά.

Α:Είχαν μαγαζιά που να πουλούσαν π.χ. τα είδη διατροφής τα δικά τους;

Σ:Όχι, όχι.

Α:Τρώγανε τα ίδια με τα δικά μας;

Σ:Ναι, ναι. Τις τσιγαρίτες δεν ξέρω πού τις έβρισκαν μόνο. Ίσως τις έστελναν από αλλού. Δε ξέρω. Γαλέτες είχαν πάντα αυτοί και έδιναν κιόλας, είχαν πλήθος.

Α:Τσιγαρίτες τι ήταν;

Σ:Οι γαλέτες.

Α:Α, έτσι λέγονταν; Τσιγαρίτες;

Σ:Οι γαλέτες ήταν στρογγυλά πράγματα αυτά, ήταν είχαν αυτή το πάχος ενός μικρού δακτύλου ήταν τόσο (δείχνει με το χέρι)μη σου πω και λιγότερο τόσο (ξαναδείχνει) και ήταν από πάνω είχαν κάτι πικές έτσι κατ//χιμ χμ//ναι κατάλαβες;

Α:Και ήταν σαν το ψωμί κουλούρι που τρώμε;

Σ:Σαν ένα είδος κουλουριού, ήταν πιο ωραία (γέλια). Είναι κάτι κουλουράκια, είδες κάτι μπισκότα είδες κάπως έτσι, σαν τέτοια, στρογγυλές οι γαλέτες@@@. Ήταν όμως άνθρωποι συζητήσιμοι, εντάξει, ζούσαν φυσιολογικά. Εμείς το σπίτι που πήραμε από εβραίους το αγοράσαμε.

Α:Εδώ;

Σ:Εκεί, στη Μακρυγιάννη. Όταν ήρθαμε, πήγαμε ενοικιασताί στο πρώτο δωμάτιο. Όταν μετά όταν άρχισε ο μπαμπάς είχε πουλήσει μία μηχανή ο μαμά μου, πούλησε ο μπαμπάς ένα όπλο σιγά – σιγά άρχισαν να μαζεύουν λεφτά για να πάρουν, δεν μπορούσαν να πάρουν κάτι καλύτερο και @@@πήραν αυτό. Τότε έγινε θέμα, τότε που το πήραμε και η μαμά είπε, να το πάρουμε, αφού δεν έχουμε λεφτά για καλύτερο. Όχι, δεν μ' αρέσει αυτή η θέση. Μα, πού να βρούμε τα λεφτά; (Γελάει) Λοιπόν και στο τέλος έδωσε κάποιος Πλακούτσης 5 λίρες προκαταβολή λοιπόν και λέει τώρα πάει η μαμά το χάσαμε. Και στενοχωρήθηκε πολύ και πήγε στην Αγία Θεοδώρα. Και λέει, Αγία μου Θεοδώρα, αν είναι για το καλό μας, φώτισέ τον να προχωρήσει. Αλλιώς, ας το πάρει//χμ χμ//.

712-0021

Σ: [--]σε μια γυναίκα να της πω να βάλει κάτι δαντελίτσες και σε κάτι ντουλάπια άλλαξα δαντέλες, είδες με τον καιρό κιτρινίζουν, αλλά δε βρήκα. Τι λέγαμε τώρα να σου πω;

Α:Ότι πήγες στην Αγία Θεοδώρα για το σπίτι.

Σ: Ναι. Λοιπόν πήρε ένα ανάλογο καπάρο στην τσάντα σας και πήγε. Και όταν έφυγαν από την Αγία Θεοδώρα λέει ο μπαμπάς: Εσείς πηγαίνετε σπίτι λέει εγώ έχω

δουλειά. Και πήγε αυτόν που ήταν στην Αγία Θεοδώρα και του λέει, βρε άνθρωπε τι μου έκανες, μαλώνω με την γυναίκα μου. Και μετά την άλλη μέρα το πρωί ήρθε αυτός, πήγε στο σπίτι και λέει, πού είναι ο Βαγγέλης; Δεν είναι εδώ, του λέει μία θεία μου. Πάει η μαμά μπροστά και της λέει, εγώ για σένα θα υποχωρήσω, για χάρη σου θα υποχωρήσω. Και το πήραμε τότε το σπίτι και δεν θα μπορούσαμε να έρθουμε στην Άρτα όταν τελείωσε τη χωροφυλακή ο μπαμπάς, γιατί η σύνταξη δεν θα έφθανε. Και μετά νοίκιασε το μαγαζί και πήραμε το σπιτάκι αυτό.

A: Το σπίτι αυτό πώς ήταν; Είχε αυλή πίσω;

Σ: Είχε μία αυλίτσα, μία τουαλέτα[--]τι να σου πω; Είναι ντροπή, πάταγες εδώ και έλεγε θα πέσεις μέσα//ωωω//φοβόμουν να πάω και με έπαιρνε η μαμά μου από το χέρι (γελάει)//πωωω//Σε ένα δωμάτιο ήταν 6, 7 άτομα μέσα, στο άλλο δωμάτιο δίπλα. Επάνω ήταν μία γιαγιά, εμείς μείναμε εκεί και σιγά – σιγά όταν τον πήραμε[--].

A: Πήγε παραπέρα.

Σ: Ναι.

712-0022

Σ: [--]Να πούμε την Σοφία; [--]Αν κάποιος ήθελε να αγοράσει κάτι, Εβραίος, έλεγε, σημείωσέ το και αυτό είναι βασικό, έλεγε, δε μου λες, από πού το έχεις αυτό που πουλάς; Σπίτι, το έφτιαξες μόνο σου; Το πήρες προίκα; Το πήρες κληρονομιά; Μόνος, προίκα και από κληρονομιά. Σημείωσε αυτά τα τρία. Εάν του έλεγε, προίκα ή κληρονομιά, συζητούσαν σημείωνε. Αν έλεγε, το έφτιαξα μόνος μου, έφευγαν.

A:Ααα γιατί;

Σ:Γιατί θα ζητούσαν περισσότερα λεφτά (γελάει).

A:Αααα επειδή το έκανε μόνος του.

Σ: Καταλαβαίνει καλύτερα την αξία(γελάει)//πωπωωω//κατάλαβες;

A:Όλοι πάντως μου λένε ότι πήγαιναν για να αγοράσουν στα μαγαζιά και τους έκαναν παζάρια, λέει, οι Εβραίοι, και καλά για να τους έχουν πελάτες.

Σ: Αρχίζαν από πάνω, κάτσε να δεις, όχι κατέβαζαν πολύ την τιμή απ' όσο ήθελαν να το πουλήσουν, και αυτό μου φαίνεται είναι να το σημειώσεις άρχιζαν από πολύ ψηλότερα, για να φθάσουν εκεί που ήθελαν αυτοί//αααα// Και έτσι το κατέβαζαν, το κατέβαζαν, για να πουν ότι αυτοί είναι καλοί.

A:Οι περισσότεροι πάντως προτιμούσαν τους Εβραίους, σε σχέση με τους Χριστιανούς για το εμπόριο γιατί δε**.**

Σ: Τότε ναι, γιατί αυτό δεν το ήξεραν.

A:Ούτε και αυτοί, φαντάζομαι, τότε το ήξεραν, όταν πήγαιναν ν' αγοράσουν.

Σ: Μα δεν θα ήταν και τότε ελληνικά μαγαζιά εμπορικά. Αυτοί το είχαν το εμπόριο.

A:Οι Χριστιανοί τότε με τι ασχολούνταν;

Σ: Δεν ξέρω παιδάκι μου, με όλα τα επαγγέλματα, ήταν υπάλληλοι, είχαν άλλα μαγαζιά. Μαγαζιά με εμπορικά ήταν λίγα, λίγα, ελάχιστα. Ένας Μπακαγιάνης 4, 5 ήμασταν; Ήταν 45 χρονών όταν το άνοιξε, τώρα αν γεννήθηκε το '11 να σκεφτείς πότε το αν*** δεν υπήρχε τότε τίποτα, ήταν 4, 5 τα μαγαζιά σε όλη την Άρτα. Ήταν 4-5 Καπιντζιναίοι, Μπακαγιάννης, ο Τσίτσαλας, ο πατέρας μου δεν ήταν ήταν ***.Έτσι έκανε περιουσία ο μπαμπάς, ήταν λίγα τα μαγαζιά, δεν υπήρχε μαγαζί, ούτε αυτοκίνητα να περνάνε έτσι. Ελεύθερα παίζαμε στο δρόμο.

A: Ήταν η Άρτα από το Κιλκίς κάτω μέχρι πάνω;

Σ: Από του Κρυστάλλη, θεωρείτο και εξοχικό ο Κρυστάλλης μέχρι από κάτω δεν ξέρουμε που έφτανε.

A:Εδώ ήταν το κέντρο;

Σ: Το κέντρο. Οπότε δεν ξέρω από κει τι γινόταν. Δε μπορώ να σου πω. Κατάλαβες; Αλλά ήταν μέχρι του Κρυστάλλη και σαν εξοχικό και κάποτε έφεραν εκεί κοντά στο ποτάμι μία ορχήστρα και είχαν ζωντανή μουσική και τραγουδάγανε, είχε εξοχικό ο Κρυστάλλης. Είχε ένα πεζούλι και ανέβαινα εγώ στο πεζούλι, ήμουν μικρή και μου κρατούσαν το χέρι για να μην πέσω από κάτω, για να περπατάω στο πεζούλι.

A:Ωραία ήταν! Εσείς πηγαίνατε τις Κυριακές εκκλησία.

Σ: Ναι.

A: Μετά π.χ. οικογένειες που πήγαιναν βόλτες κλπ;

Σ: Εδώ; Όχι πολύ βόλτα. Το βράδυ ήταν το νυφοπάζαρο. Ήταν ο μόνος δρόμος εδώ πέρα. Οι νύφες έβγαιναν πάνω-κάτω (γελάει), έβγαιναν και οι γαμπροί για να δουν καμιά κοπέλα.

A:Οι Εβραίοι ήταν και αυτοί έτσι;

Σ: όχι τώρα που περνάνε μόνο για δουλειά. Τότε ήταν εδώ στη γειτονιά εδώ πέρα, παραπέρα δεν ξέρω και όταν κάνανε κανένα καφενεδάκι, εδώ ήταν το κέντρο βασικά. Δεν ήταν όχι καθιστοί περπατώντας εννοώ, βόλτα, ήταν γεμάτος ο δρόμος τότε.

A:Και Χριστιανοί και Εβραίοι; Για όλους για να;

Σ: Οι Εβραίοι ήταν μόνο αυτές οι οικογένειες εκεί πέρα. Η συμμαθήτριά μου και οι άλλες δύο οικογένειες εκεί, δεν γνώρισα άλλους ααα!! Και τον Αβραμίνο, τον γαμπρό εκεί, μου φαίνεται πώς αυτός ήταν που πήγαινε στο Φωτεινό στη Κατοχή και έλεγε στο μπαμπά, τώρα πήγαν στο σπίτι του τάδε, τώρα του τάδε, δεν ξέρω ποιος τον πληροφορούσε[--] Ήταν ένας ψηλός άντρας, ωραίος άντρας, έκαψε τη καρδιά της κυρά Ντίνας (γέλια).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ	
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΗ	
ΦΥΛΟ: Άντρας	
ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: Λάμπρος Παπαβαγγέλης	ΉΜΕΡ. ΓΕΝΝΗΣΗΣ: 1925
ΜΟΡΦΩΣΗ: Δημοτικό	ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ: Κρυονέρι Άρτας
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ: Ξυλουργός	
ΤΟΠΟΣ ΔΙΑΜΟΝΗΣ: Άρτα	
Εγγάμος με 3 παιδιά	
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ	
Αριθμ. Συνέντευξης: 712-0024, 712-0025, 712-0026, 712-0027, 712-0028	
ΗΜΕΡΟΜΗΝ.ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ: 25/06/2016	ΤΟΠΟΣ: Άρτα
ΜΕΣΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ: κινητό τηλέφωνο Lenovo P1m	
ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ: Προφορική συνέντευξη για τον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης της Άρτας στο μαγαζί της οικογένειας κάτω από το σπίτι.	
ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΡΕΥΝΗΤΗ: Αγγέλη Ευαγγελία- Αικατερίνη	

712-0024

Λάμπρος Παπαβαγγέλης

Α:Εσείς γεννηθήκατε εδώ πέρα στην Άρτα;

Σ: Εγώ δεν γεννήθηκα εδώ. Ήρθα 17 χρονών εδώ. Με την γυναίκα το '28 εδώ και κατεβήκαμε και βρήκαμε τότε όλα τα μαγαζιά με τους Εβραίους. Εν τω μεταξύ, είχαν τα καλύτερα μαγαζιά. Υφάσματα, ρούχα άλλα κλπ και είχαν πολύ επιστήμονες στη δουλειά τους. Έρχονταν πελάτες στο μαγαζί τους και αρχίζανε λέγανε, τι θα σας κεράσουμε; Εν τω μεταξύ είχαν ένα πιτσιρικό βοηθό και λέγανε, να πας να παραγγείλεις καφέδες. Αλλά θα σου κάνω εγώ νόημα, πότε θα τους φέρεις. Ξέρετε είχαν όλα αυτά τα υφάσματα και όταν ξεκινούσαν να τα παραγγείλουν και να τα κόψουν, τους έκαναν νόημα; Εκείνοι καφέδες, πού είναι; (γελάει).

Α: Εντάξει, είχαν τον τρόπο τους.

Σ: Ναι, είχαν τέτοιο τρόπο. Όπως πήγαινε εκεί θα του έλεγαν, να σε κεράσω. Άμα ξεκίναγε και @@@@ έπαιρνε κάτι, τότε θα έρχονταν ο καφές.

Α: Άμα δεν έπαιρνε τίποτα δε του έδιναν καφέ.

Σ: Α! βέβαια, άμα έφευγαν έτσι, ο καφές ακυρώνονταν. Μετά δουλεύαμε και ήταν μαγαζιά τα οποία δεν ήταν σύγχρονα φτιαγμένα και φτιάχναμε τα ράφια μέσα ξύλινα και τα υπόστεγα απ' έξω για τα νερά και ήταν πολύ καλοί και στις πληρωμές τους και σε όλα.

Α: Εσείς ως τι δουλεύατε στα μαγαζιά των Εβραίων; Φτιάχνατε ράφια και τέτοια;

Σ: Ναι, ναι. Και ήταν ένας υπεύθυνος ένας Φακίτσας τότε που τις έπαιρνε τις δουλειές αυτές και έβαζε εμάς και τα φτιάχναμε και μας πλήρωνε. Τα παίρνε αυτός τα λεφτά. Τώρα πώς εξαφανίστηκαν και πότε εξαφανίστηκαν και πώς έγινε και τους μαζέψανε και έμεινε ένας μόνο Εβραίος, ήταν εδώ στο Μονοπλιό, έφτιαχνε

καλατζίθκα πράγματα με τενεκέδες με τέτοια πράγματα και αυτός έμεινε μέχρι το τέλος και πέθανε εδώ.

A: Πώς λεγόταν αυτός θυμάστε;

Σ: Αβραμίνος, Αβραμίνος λεγόταν. Κι ένας μετά που πάλι γνώρισα εγώ καλά, καθόντουσαν μέσα Εβραίοι και εκείνος μετά μας έδωσε δουλειά και συνέχιζε[--].

A: Εσείς πού μένατε; Όταν ήρθατε πού μένατε στην Άρτα;

Σ: Εμείς μέναμε εδώ στον Άγιο Θεόδωρο. Σε ένα μικρό σπιτάκι. Ήμασταν 2 αδέρφια και μία αδελφή και καθόμαστε σε ένα δωμάτιο εκεί πέρα. Δουλειές τότε δεν είχαμε τίποτα, ούτε σε δουλειά μας παίρνανε ούτε τίποτα, βάζαμε και φασόλια στο κάμπο, μεροκάματο. Και σιγά – σιγά γνωριστήκαμε εδώ και φτιάξαμε και τα σπίτια.

A: Μια χαρούλα. Οι Εβραίοι πού έμεναν;

Σ: Οι Εβραίοι είχαν τα σπίτια τα εβραϊκά.

A: Προς τα πού ήταν αυτά;

Σ: Αυτά ήταν προς τους «Ταμπακιάδες» το λέγανε. Και συνέχεια εδώ κάτω εβραϊκά ήταν πολλά.

A: Θυμάστε και τη Συναγωγή τους πού την είχαν;

Σ: Είχαν ένα Συναγωγείο το θυμάμαι, δεν θυμάμαι την οδό. Ένα παλιό πάλι είχαν σπίτι, μπορεί αυτό να ήταν η Συναγωγή, που πάμε για το Ρολόι από κάτω από το Ρολόι ένα γωνιακό που είναι ημιτελές και το έχουν φραγμένο, αυτό ήταν εβραϊκό, ήταν Εβραίοι μέσα.

Α:Το νεκροταφείο πού το είχαν; Όταν πέθαιναν, πού τους θάβανε;

Σ: Δε θυμάμαι αν είχαν δικό τους νεκροταφείο. Στο ίδιο το νεκροταφείο θα ήταν. Αφού τότε ήταν μόνιμοι κάτοικοι και μετά έγιναν τα άλλα που έγιναν που τους πήγαν και τους έφεραν[--].

Α:Εσείς παρέα κάνατε με κανέναν απ' αυτούς; Είχατε σχέσεις; Κάνατε παρέα με κάποιους από τους Εβραίους;

Σ: Άμα παραγνωρίζομασταν με κανέναν, κάναμε.

Α:Δεν ήταν απομονωμένοι;

Σ: Όχι. Δεν ήταν απομονωμένοι. Είχαν κύκλο και αυτοί καλό, γερό με τους Έλληνες. Τώρα το τι κάνανε μερικοί, τότε που ήταν διαταγή για να τους μαζέψουν, μερικοί είχαν παραγνωρισμένοι, παραγνωρισμένοι τς έλεγε, δεν θέλω ν' αναφέρω όνομα, ελάτε να σας πάρω εγώ στο σπίτι, φέρτε και τα εμπορεύματά σας και να σας φλάξω εγώ να μην σας πιάσουν οι Γερμανοί. Και από την άλλη μεριά τους πρόδοναν, τους έπαιρναν και εμσκαν εκεί κάτι πλούσιοι πλούσιοι παλιά εδώ από τέτοια δουλειά, από κατοχύρωση τέτοια.

A:Μετά αυτοί όταν τους μάζεψαν ήσασταν εδώ στην Άρτα εσείς; Το θυμάστε πώς έγινε;

Σ: Όταν τους μάζεψαν, εδώ ήμουν.

A:Το θυμάστε καθόλου σαν εικόνα, ή δεν έβγαινε ο κόσμος έξω;

Σ: Δεν έτυχε να δω εγώ εικόνα καμία. Μόνο έμαθα έμαθα μόνο ότι τους κυνηγάνε τους Εβραίους για να τους μαζέψουν. Μόνο αυτό. Τι ήμουν και εγώ τότε, ήμουν 5 χρονών; Και όλα αυτά έγιναν το 40; Το 50;

712-0025

Σ: ... Και τα πάντρεψε και όλα, τααα τι θέλανε οι κοπέλες, τα έπαιρνε από τους Εβραίους. Μέχρι βρέθηκε ένας που δεν θυμάμαι πώς τον λέγανε και λέει, «μπάρμπα Χρήστο, να σου δώσουμε εμπόρευμα να το πας στο χωριό, γιατί προμηνύεται μια θύελλα.»

A: Από τότε[--]

Σ: Ναι από τότε. Προμηνύεται μία θύελλα. Μπα, λέει να βρω κανά μπελιά; και δεν δέχθηκε να του πάνε εμπόρευμα.

A:Σε ποιο χωριό να του πήγαινε;

Σ: Εδώ στο κεντρικό, παρακάτω από τα δικά σας, γέφυρα Τζαρή στο χωριό Κατάλαβες Κατερίνα;

712-0026

Σ: Είχαν πολλά κτήματα;

Α:Ναι από κάτω αυτά τα αρχαία που βρίσκουν τώρα, ήταν εβραϊκά όλα αυτά.

Σ: Όλα αυτά ήταν εβραϊκά;

Α:Ναι, εβραϊκά ήταν. Εσείς πώς είχατε ξεκινήσει να δουλεύετε σαν ξυλουργός;

Σ: Εμείς ξεκινήσαμε μ' αυτόν που μας έδινε τις δουλειές των Εβραίων. Είχε μαγαζί. Και μας έδινε δουλειές***.

Α:Αυτός σας έμαθε την δουλειά, αυτός σας έμαθε την δουλειά ή πήγατε πουθενά αλλού;

Σ: Όχι. Δουλεύαμε από μικρά παιδιά εμείς στο χωριό. Φτιάχναμε τα σπίτια μας στο χωριό, οι μαραγκοί που έρχονταν και φτιάχνανε ταβάνια, πατώματα κλπ, κλέβαμε την τέχνη. Δεν πήγαμε να τα ειδούμε. Τς κοιτάζαμε, πώς φτιάχνανε το ταβάνι, πώς το ζυγίζανε, αυτά όλα, τη πόρτα, ή το παράθυρο και όλα αυτά. Και έτσι μάθαμε την τέχνη.

Α: Δεν πήγατε να μάθετε πουθενά και μόνο που τους βλέπατε το μάθατε;

Σ: Εγώ ξέρω ότι ένα μεροκάματο δεν πληρώθηκα από ασφάλεια, ΤΕΒΕ, ΙΚΑ. Καλά μετά, μπήκα στο ΤΕΒΕ υποχρεωτικά. Αλλά ΙΚΑ που είχα πάει και μάθαινα παιδί, όχι. Και εγώ και ο αδελφός μου ήμασταν τετραπέρατοι. Ότι πέραγα στο χωριό μάστορας, δηλαδή φτιάχνανε βαρέλια, οι βαρελάδες. Τις κλέβαμε την τέχνη, πώς τα κάνουν, πώς τα γυρίζουν, πώς βάζουν τα στεφάνια και σφηνώνουν όλα αυτά και φτιάχναμε και τέτοια.

Α: Γιατί συνήθως πήγαιναν και μάθαιναν την τέχνη πώς να το κάνουν τα παιδιά και μάθαιναν και ήταν αρκετά χρόνια.

Σ: //Είχα εγώ παιδιά. Μετά όταν έμαθα εγώ και είχα, είχα ξυλουργείο εγώ. Εδώ είχα τα μηχανήματα, πάγκους κλπ και είχα παιδιά που μάθαιναν τέχνη. Ερχόταν ο πατέρας τους και έλεγε, πόσο θα σου δώσω για να μάθεις το παιδί τέχνη. Ενώ τώρα να πάρεις ένα παιδί, θα πληρώσεις μεροκάματο, θα πληρώσεις ασφάλεια, θα πληρώσεις χίλια δύο πράγματα.

712-0027

Σ: Ήταν και ένας Μπάκος και ένας Τρομπούκης Γιώργος Τρουμπούκης που τον είχα ξάδερφο και αυτοί έκαναν μάζεμα και έκαναν συγκρότημα για ανταρσία. Έβγαιναν στο κλαρί. Και από τότε που φοβηθήκαμε μη μας πιάσουν και εμάς και μας πάρουν μαζί τους, όμηρους, το πιάσαμε πεζοπορία το ποτάμι κάτω και ήρθαμε εδώ, ξημερώσαμε στη Γραμμενίτσα//με τα πόδια; ωωω// πέρα και ήρθαμε εδώ και εγκατασταθήκαμε σ λέω μία κουμπάρα μου εδώ στον Άγιο Θεόδωρο, πρόχειρα και ασχολούμασταν με διάφορες δουλειές, μεροκάματο, ότι μεροκάματο ήταν. Άλλος μας ζήτηγε να βάλουμε φασόλια, άλλος να πάμε να μαζέψουμε πορτοκάλια,

μεροκαματάκι. Και μετά πιαστήκαμε με μηχανήματα, με δουλειά και προκόψαμε και εμείς μαζί με τους Εβραίους (γελάει).

Α:Οι Εβραίοι δεν ασχολούνταν με γεωργία και κτηνοτροφία. Είχαν μόνο μαγαζιά; //που;//δεν ασχολούνταν με γεωργία ή κτηνοτροφία είχαν μόνο τα μαγαζιά.

Σ: Μόνο τα μαγαζιά αυτοί. Τίποτα άλλο, όχι.

Α:Είχαν και μαγαζιά που να πουλάνε τρόφιμα;

Σ: Όχι, όχι. Μόνο με υφάσματα. Εκεί ήταν όμως κορυφή. Εμπόροι Παναγία βόθη![-
-]Ήταν επιστήμονες στη δουλειά τς. Αλλά τώρα πώς και γιατί έγινε τώρα, πού πήγαν;
Δεν έχει παρουσιαστεί κανένας από τότε.

Α:Ναι, δεν ξανάμειναν. Νομίζω ότι τους πήραν τα σπίτια μετά. Μετά το πόλεμο τους τα πήραν τα σπίτια.

Σ: Τους τα πήραν αμέσως. Βρέθηκαν μέσα γειτόνοι, ή νοικιαστές αυτά και κατοχυρώθηκαν. Ένας Τριανταφύλλου που ήταν έμπορας και αυτός εδώ, βρέθηκε να κάθεται σε σπίτι εβραϊκό και αυτός έκανε πιο πολλά λεφτά και του μείνε το σπίτι, του έμειναν και τα εμπορεύματα.

Α:[--]Οι περισσότεροι έτσι απέκτησαν περιουσία, οι περισσότεροι έτσι απέκτησαν περιουσία τότε.

Σ: Είναι πολλοί που έχουν περιουσία τέτοια απ' αυτούς[--]Διεκδικήσανε//ναι//τα πήρε όλα αυτό; //τα πήρε τα πήρε.

712-0028

Σ: [--]Κ., Τ., Γ., ήταν πολλοί τέτοιοι. Τς έλεγαν, ελάτε να σας φλάξουμε εμείς και από την άλλη μεριά προδίδανε, έφευγαν καπούτ όλα. Αυτά είχε η ιστορία. Αλλά πρώτα – πρώτα εκείνος που πέθανε, πώς τον είπαμε;

Α:Ποιος;

Σ: Εσύ τον είπες χθες μωρέ. Που έβγαζε βιβλία, ο δημοσιογράφος.

Α:Ο Τσιλιγιάννης. Ο Τσιλιγιάννης;

Σ: Α, μπράβο. Αυτός τα ήξερε όλα αυτά.

Α:Αυτός ήταν και συμμαθητής με τους Εβραίους.

Σ: Δεν ξέρω πάντως όμως[--]όχι, δεν πρέπει να ήταν. Γιατί αυτός πέθανε 80 χρονών, 78 πιο εκεί.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ	
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΗ	
ΦΥΛΟ: Άντρας	
ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: Λάμπρος Ε. Ψωμάς	ΗΜΕΡ. ΓΕΝΝΗΣΗΣ: 1942
ΜΟΡΦΩΣΗ: ΑΣΟΕΕ πανεπιστημιακή μόρφωση	ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ: Άρτα
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ: Συνταξιούχος	
ΤΟΠΟΣ ΔΙΑΜΟΝΗΣ: Άρτα	
Έγγαμος με παιδιά	
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ	
Αριθμ. Συνέντευξης: 712-0029, 712-0030, 712-0031, 712-0032	
ΗΜΕΡΟΜΗΝ.ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ: 27/06/2016	ΤΟΠΟΣ: Άρτα
ΜΕΣΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ: κινητό τηλέφωνο Lenovo P1m	
ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ: Προφορική συνέντευξη για τον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης της Άρτας σε καφενείο στο κέντρο. Το ηχητικό απόσπασμα περιέχει θορύβους από τη δυνατή μουσική του χώρου	
ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΡΕΥΝΗΤΗ: Αγγέλη Ευαγγελία- Αικατερίνη	

712-0029

Λάμπρος Ε. Ψωμάς

Σ: Αυτοί διατηρούσαν κατάσταση στην Άρτα, υφάσματα κλπ. και ο πατέρας μου πήγαινε από κει και έκανε την προίκα των κοριτσιών. [--]Εεε εγώ τελείωσα το '55 και

πήγα στην Αθήνα για εξετάσεις, τελείωσα την ΑΣΟΕΕ, την παλιά ΑΣΟΕΕ, Εμπορική και σήμερα το Οικονομικό Πανεπιστήμιο. Εκεί αυτοί φύγανε δύο απ' εδώ, οοο συγγενείς[---] και ανοίξανε και άλλο μαγαζί στην Αθήνα κα ο πατέρας μου πήγαινε εδώ και ψώνιζε και του προτείνανε, αντί τα λεφτά να τα στείλεις ταχυδρομικώς, δώστε μας εμάς εδώ και την άλλη ημέρα θα πάνε οι δικοί μας να βρούμε τον Λάμπρο, γιατί με ξέρανε, θα πάμε να του δώσουμε τα λεφτά και πραγματικά έτσι γινόταν. Λοιπόν, και σιγά – σιγά λοιπόν έφεραν και τις οικογένειές τους μετά το '55 στην Αθήνα και πήγαινα τακτικά στο μαγαζί, για να περάσω την ώρα μου, με ξέρανε κλπ. Με παρακαλέσανε κάποτε, να πάω να κάνω μααα*** να διαβάσω τα παιδιά τους. Τα παιδιά ήταν τότε 4^η Δημοτικού, η κόρη η μεγαλύτερη. Και άρχισα λοιπόν και την προετοίμασα για την άλλη ημέρα. Με γνωρίσανε και με προτείνανε, στην αρχή αφιλοκερδώς. Μετά μου λένε λοιπόν, εγώ δεν έχω ευκαιρία, είπα, διαβάζω κλπ, δυστυχώς λυπάμαι, βρέστε άλλον δάσκαλο. Όχι, εσένα θέλουμε. Και με κρατήσανε, με πληρώνανε. Έκανα πρώτα στη κοπέλα τους μάθημα, μετά και στον γιο τους. Ο γιος τους ο ένας δεν ζει. Έχει πεθάνει. Και εκείνοι μου διηγούνταν όλη την ιστορία τους. Πώς ξεκίνησαν απ' εδώ, τους πήραν οι Γερμανοί το '44 παραμονές του Πάσχα και τους πήγαν απ' εδώ στο Αγρίνιο, από το Αγρίνιο λοιπόν στην Αθήνα με τρένα και του πήγαν στο Μπεκινάουι στην Πολωνία. Και δίπλα ήταν δέκα χλμ. μακριά ήταν το Άουσβιτς. Εκεί μου περιέγραφε μία γυναίκα του Σαμπίνου λοιπόν, όλη την ιστορία πώς ακριβώς.

Α: Έχετε γράψει και άλλα για τους Εβραίους;

Σ: Όχι, μόνο αυτό. Αλλά την ιστορία αυτή[---]. Εδώ είναι τα «ζιγκομπλέ» τα βαζάκια που πετάγανε επάνω από τα κρεματόρια, οι φούρνοι//χμ χμ//. Αυτά πήγα επιτόπου και τα είδα και τράβηξα φωτογραφίες. Να δεις ψαχνού να βρού τώρα[---] Να, αυτή είναι η οικογένεια.

Α: Α! μάλιστα αυτοί[--] γύρισαν εδώ πέρα στην Άρτα;

Σ: Ναι. Επιστρέψανε στην Άρτα.

Α: Το σπίτι τους το βρήκαν;

Σ: Το βρήκανε//χμ χμ// και μάλιστα ένας απ' αυτούς είναι ο Σαμπίνος, ο οποίος ήταν παντρεμένος και είχε και μία κόρη 10 ετών. Η κόρη χάθηκε μαζί με την μητέρα της. Επιστρέφοντας μετά στην Ελλάδα, παντρεύτηκε την αδελφή της γυναίκας του//αααα//αυτοί οι Εβραίοι έχουν τέτοια πράγματα, παντρεύονται μεταξύ τους και παντρεύτηκε αυτή, την Ελβίρα. Αυτή είναι η οικογένεια με την οποία εγώ είχα νταλαβέρι και μου διηγούνταν κάποιο βράδυ, όταν πήγαινα στην Αθήνα, πήγαινα τακτικά στο σπίτι τους.[--] Περιγράφω εδώ τη Δίκη της Νυρεμβέργης.[--] Αρχίζω με την «τελική λύση». Η «τελική λύση» είναι το ξεπάστρεμα το τελικό των Εβραίων. Αριθμός 77, αυτό που γράφανε//το δικό της// και το άλλο είναι του συζύγου της. Το περιγράφει λοιπόν ότι, ήταν κάποιο βράδυ και τελειώνω και λέω, αυτά μου τα είπε η Ελβίρα[--]

Α: Εσείς εδώ στην Άρτα που μένατε;

Σ: Μαθητής γυμνασίου[--] ήμουν και έμενα στον Άγιο Βασίλειο κοντά. Και μετά έφυγα απ' εδώ, σπούδασα στην ΑΣΟΕΕ, μπήκα στη ΔΕΗ, υπηρέτησα δέκα χρόνια μέχρι το '80. Το '69 έφυγα απ' εδώ, με μεταθέσανε στην Πάτρα. Έκατσα 3 χρόνια στην Πάτρα. Ξαναγύρισα στην Άρτα το '72. Ξανάφυγα στην Πάτρα το '80 και από 'κει πήρα σύνταξη το '93. Και ήρθα λοιπόν μόνιμος στην Άρτα.

Α: Οπότε έχετε διασυνδέσεις, γι' αυτό θέλει να πάει και ο γιος προς τα κει.

Σ: Ναι, ναι.[--] Να σας πω τώρα ότι, με την κοπέλα αυτή (δείχνει φωτογραφία) κάναμε πολύ παρέα και τελείωσε και αυτή την ΑΣΟΕΕ.

A:H Ελβίρα;

Σ: Η Έφη.//aaa// Η Ελβίρα είναι αυτή εδώ. Η μάνα της κοπέλας και αυτή ήταν η Έφη, η οποία μικρούλα. Σ' αυτή έκανα μάθημα. Και όταν μεγάλωσε αυτή, έκανα μετά και στον αδελφό της τον Μίμη. Ζει ο Μίμης. Αυτή, δυστυχώς, πέθανε στα 60 της, 60 χρονών πέθανε. Αυτός τώρα είναι ο Τσάκος,//vai// είναι αδελφός της Ελβίρας και αυτός αδελφός, αυτά είναι αδέλφια. Ο Τσάκος, η Ελβίρα και ο Σαμπινύλ. Λοιπόν αυτοί είναι ξένοι εδώ, είναι Εβραίοι, αλλά ξένοι. Αυτή είναι η Νόρμα. Η Νόρμα είναι κοπέλα του Σαμπίνου και της «Μπίναινας» τότε την λέγαμε, αυτής της γριούλας, η οποία παντρεύτηκε αυτόν. Αυτός είχε έναν*** αυτού το κεφάλι ήταν κάπως κόκκινο και τον ονομάζαμε «ο κόκκινος», εδώ ο κόκκινος. Και έτσι που λέτε όλη την ιστορία, πώς ακριβώς φύγανε από δω, τι κάνανε στο Άουσβιτς, τα περιγράφω εδώ, να μη σας τα λέω πάλι και σας κουράζω, διαβάστε τα, και ότι μπορέσετε άλλο να αποκομίσετε. Όσον αφορά πάλι την κοινωνική ζωή εδώ ή την οικονομική τους, δεν κατέχω πολλά πράγματα. Μου έλεγαν όμως ότι, όταν επέστρεψε από το Άουσβιτς ο Σαμπίνος αυτός ήρθε στο σπίτι του. Ήρθε στο σπίτι του και χτύπησε το κουδούνι από απέξω και βγαίνει μία κυρία και λέει το εξής, «τι θέλετε κύριε;» Και της λέει με ένα παράπονο και πραγματικά μου το λέγε ο άνθρωπος: «εγώ τι θέλω κυρά μου, ή εσύ τι θέλεις στο σπίτι το δικό μου;» «Φύγε, δεν σε ξέρω, σε παρακαλώ πολύ, κλείσε την πόρτα.» Έφυγα, μου λέει και έκλαψα.[--]Και πήγαν μετά στην Αστυνομία, στο Δημαρχείο κλπ και δικαιωθήκανε, όσοι φυσικά επιστρέψανε. Άλλοι οι οποίοι δεν επιστρέψανε, γιατί ήταν από 350 άτομα που πήραν από δω, μόνον 35 γύρισαν, οι άλλοι χάθηκαν όλοι. Αυτοί που γυρίσανε, τα δικαιωθήκανε τα σπίτια τους. Τώρα περιγράφω και εδώ τη βραδιά εκείνη που τους πήρανε, ήτανε την εποχή εκείνη ήταν παραμονές του Πάσχα. Πήγε ένας Ενωμοτάρχης Αστυνομικός έλληνας και του χτύπησε την πόρτα του Σαμπίνου και του λέει, «πάρε την Ελβίρα και πάτε στου Τσολιά», στο άγαλμα εκεί κάτω, ήταν ο κινηματογράφος του Τσολιά.

A:A ναι; Εκεί ήταν;

Σ: Ναι, εκεί που είναι τώρα η Εθνική Τράπεζα, ήταν κινηματογράφος. Μέχρι τώρα τελευταία, 3 χρόνια έχει που έγινε αυτό. Και εκεί τους συγκεντρώσανε. Την άλλη μέρα τους πήραν από δω και τους πήγαν στο Αγρίνιο[--] Τον κατάλογο τώρα των Εβραίων, τον έδωσε ο Δήμαρχος της Άρτας. Αυτό δεν το γράφω αυτό. Ο Δήμαρχος της Άρτας λέγονταν Ράγκος. Γνωστό όνομα. Εάν πατήσετε παλιών Αρτινών θα σας πει, ναι ο Ράγκος ήταν κάποτε Δήμαρχος. Και τον κατηγορήσανε οι Εβραίοι, τον κατηγορήσανε και δίκαιο γιατί είχαν την δίκη ότι τους κατέδωσε, έδωσε τον κατάλογο στους Γερμανούς. Και δύο Εβραίοι οι οποίοι ήταν αντάρτες, γιατί ορισμένοι είχαν προβλέψει και πήγαν στο αντάρτικα, φύγανε από εδώ και γυρίσανε μία νύχτα και τον σκοτώσαν, τον δολοφόνησαν τον Δήμαρχο.

Α: Φαντάζομαι ότι ήταν λίγο δύσκολη περίπτωση η συγκεκριμένη. Οπότε τι θα έκανε; ναι.

Σ: Αυτό δεν το αναφέρω εκεί. Εδώ αναφέρω όμως με κάθε λεπτομέρεια. Πώς ξεκίνησαν και πήγαν στο Άουσβιτς. Τώρα εγώ πήγα στο Άουσβιτς και τράβηξα και φωτογραφίες και εδώ σε ένα σημείο κάπου είναι και η γυναίκα μου. Αυτή είναι η γυναίκα μου τώρα οι φωτογραφίες είναι αυτές είναι χιλιο***.

Α: Α! πήγατε τώρα πρόσφατα;

Σ: Πήγα έχω 6 με 8 χρόνια περίπου. Και εδώ επίσης το στρατόπεδο του Άουσβιτς αυτό. Και εδώ επίσης, μάλιστα δε, σ' αυτό το κτίριο βλέπετε εδώ που είναι κάτι σαν φουγάρο; Ένας φουγάρος, δύο, τρεις, από δω ρίχνανε τα τενεκεδάκια αυτά, τα ανοίγανε οι Γερμανοί και τα πετάζανε εκεί μέσα. Τα σποράκια αυτά, ήταν σαν κλωνί από σιτάρι αυτά και ρίχνοντας μέσα εν τω μεταξύ, είχαν κλείσει και τις πόρτες. Χωρούσαν περίπου τα 100 άτομα. Όλοι γυμνοί, όσοι μπαίνανε μέσα και πετάγαζε αυτά. Αυτά είχαν την ιδιότητα ότι εξαερώνονταν τα σποράκια που είχαν μέσα και αμέσως λοιπόν πεθαίνανε. Εδώ και ένα- δύο μήνες βρέθηκα στην Αθήνα και γυριζόταν ένα έργο κινηματογραφικό. Κάπου στη Συγγρού ήταν και πήγα και το είδα.

Όπως ακριβώς μου το είχαν διηγηθεί, έτσι ακριβώς το είδα. Πώς τους γδύνανε, τους βάζανε μέσα και αμολάγανε μετά αυτά τα τενεκεδάκια και χτυπάγανε τις πόρτες ο κόσμος, ακούγονταν θόρυβος κλπ, για να βγουν έξω, σκάγανε. Έπαιρνε περίπου 100 άτομα μέσα και από κει τους διοχετεύανε στους φούρνους. Στους φούρνους όπου εκεί είχαν μία μηχανή. Εκεί έβλεπα και κάτι Γάλλους που είχαν κάτι μικρές μηχανές, όχι φωτογραφικές, φιλμ τραβούσανε. Έβγαλα και εγώ τη δική μου και τράβαγα και εγώ φιλμ κλπ. Μετά με παίρνει χαμπάρι ένας Πολωνός φύλακας γιατί απαγορεύεται//ααα απαγορεύεται//μου είπε ένας Πολωνός φύλακας, απαγορεύονταν οι φωτογραφίες κλπ και μου βάζει τις φωνές.// Απαγορεύεται;//Απαγορεύεται. Έρχεται λοιπόν πάνω κλπ, του λέω, τέρμα, τέρμα, τέλος ,τέλος. Αδελφέ, του λέω, έγινε έγινε πάει τέλος. Και εκεί σταμάτησε. Μου αγρίεψε λιγάκι και έτσι τις γλίτωσα τις φωτογραφίες. Τρομερά α! Και ένα άλλο και αυτό το άκουσα και από άλλον, όταν ήμουν στην Αθήνα. Η ιδέα μου ήταν εμένα, ή πραγματικά, μία μυρωδιά βαριά μυρωδιά, σταχτίλας, γιατί περνούσαμε δίπλα ακριβώς από τους φούρνους, ανοιχτές οι πόρτες από τους φούρνους, εδώ ένας φούρνος, περνούσαμε κοντά λοιπόν και μας χτύπαγε μια απαίσια μυρωδιά. Και αυτό το πράγμα, εγώ προκατειλημμένος κλπ, αλλά μου το είπε και μία άλλη κυρία, η οποία πήγε και αυτή. Και εγώ το ίδιο έπαθα, μου λέει, αισθάνομαι μία μυρωδιά βαριά μυρωδιά. Σ' αυτό ακριβώς το σημείο.

A:Εδώ το νεκροταφείο ξέρετε πού ήταν των Εβραίων;

Σ: Αυτό νομίζω καταπατήθηκε, ήταν εδώ πάνω στη Φανερωμένη. Στα Γιάννενα έχουν μεγάλο νεκροταφείο προχθές***.

A:Σε μας δεν ήταν δυνατόν να ήταν όλοι μαζί, γιατί δεν ήταν ίδιες οι θρησκείες, δεν νομίζω να τους άφηναν.

Σ: Ναι, ναι. Όχι. Καταπατήθηκε, έχω μάθει, κάπου στη Φανερωμένη.

A:Προς τα εκεί. Προς τα εκεί. Ωραία, ναι. Γιατί αυτό δεν το θυμούνται πολλοί και δεν το γνωρίζουνε.

Σ: Και η Συναγωγή τους κλπ, που συγκεντρώνονταν στο ξέρετε, στο Κάστρο.

A:Ναι. Όλη αυτή θυμούνται. Την άλλη που είναι στου Σκουφά δεν μου την αναφέρουν πολλοί. Αλλά οι περισσότεροι θυμούνται αυτή στο Κάστρο, τη μεγάλη. Εσείς είχατε δουλέψει μαζί με τον κ. Τσιλιγιάννη; Είχατε συνεργαστεί;

Σ: Όχι καθόλου. Τον γνώριζα γιατί τον πρόλαβα συμμαθητή στο γυμνάσιο. Ήταν και αθλητής ο άνθρωπος, πετούσε ακόντιο. Καλός δικηγόρος, αλλά είχα μία προκατάληψη[--] στην ιστορία σε αυτά που έγραψε εδώ, τον κάλεσε, επειδή ήταν γνωστός κλπ, η κοινότητα, η Εβραϊκή Κοινότητα των Αθηνών, οπωσδήποτε με τη συμμετοχή κάποιου Αρτινού και του λέει λοιπόν, να σου δώσουμε υλικό, φωτογραφίες κλπ, ντοκουμέντα, να φτιάξεις κανένα βιβλίο να γράψεις για της Άρτας κλπ και έγραψε. Εγώ συνδεόμουν με τους Εβραίους, μέχρι τώρα τελευταία, τώρα αφού πεθάνανε όλοι σχεδόν***.

A:Μόνο ο κ. Μιζάν είναι στην Αθήνα. Τον είχα βρει.

Σ: Ο Τσάκος, //ναι ναι ναι// ζει//Ναι, ναι στη Γλυφάδα.//Αυτόν ξέρω και εγώ, είναι 85 και***.//Τον καλέσανε τον Τσιλιγιάννη λοιπόν να γράψει μία ιστορία. Την οποία την έγραψε. Αυτά τα μάθαινα εγώ, από την Έφη την πιτσιρικά την οποία είχα μαθήτρια. Αυτή την ετοίμασα από την 5^η, 4^η δημοτικού μέχρι 4^η γυμνασίου//Ήταν πολλά χρόνια//Πολλά χρόνια. Ήμασταν πάρα πολύ φίλοι. Εν πάση περιπτώσει, μου τα έλεγε, ξέρεις τι γίνεται, ο Τσιλιγιάννης εεε και όταν βγήκε το βιβλίο μου το 'δωσε η κοπέλα σε 'μένα. Και το είδα και σε ένα βιβλιοπωλείο στην Άρτα, το είχε στη βιτρίνα. Το βιβλίο αυτό, έχουμε συμφωνήσει μου λέει, το βιβλίο αυτό να μη το δώσεις πουθενά, παρά μόνο να το έχει@@@γιατί, το πουλάει, μου λέει; Λέω, για να το δω σε

βιβλιοπωλείο, δεν ξέρω. Και τσαντίστηκε η κοπέλα. Όχι θα τον καταγγείλω, θα το αναφέρω και εγώ και το απέσυραν κάμποσο διάστημα. Δεν ξέρω τώρα εάν κυκλοφορεί πάλι.

712-0030

Σ: [--]Είναι, πού είναι τώρα το πρατήριο άρτου εδώ στο Μονοπλιό, τίνος είναι του Γιολδάση;//Ναι, του Γιολδάση το γωνιακό, ναι//Επάνω ήταν εβραϊκό επάνω. Και επάνω που προχωράμε δεξιά είναι ένα χρυσοχοείο,//του αγ*** ναι τουυυ//είναι ακόμα και είναι εβραϊκό.

Α: Πώς λεγόταν αυτός; Γιατίι τον εγγονό του τον είχα συμμαθητή εγώ. Του Κουτσούμπας λέγεται ο εγγονός, ο παππούς πώς λέγεται; Όπως είμαστε λίγο πιο πάνω από τα ταξί δεν λέτε; Ή του Μπέκιο εννοείτε;

Σ: Όχι. Πού είναι ο φούρνος το πρατήριο,// ναι ναι//προχωράμε προς τα κάτω, αμέσως δεξιά, επί της Σκουφά//α! επί της Σκουφά, όχι παράδρομος ναι// Είναι ένα μικρό μαγαζάκι το οποίο ήταν εβραϊκό και αυτό το χειρίζομαν πολλές φορές εγώ προσπαθούσαν//α ναι;//να το νοικιάσουν και επίσης ο Τζαχρήστας, ο Νίκος Τζαχρήστας που είχε κατάστημα εμπορικό και αυτός, τον είχαν εξουσιοδοτήσει και τους έπαιρνε τα νοίκια.

Α:Είχατε εξουσιοδότηση από την Ισραηλιτική Κοινότητα;

Σ: Όχι, από τους ίδιους, από το Σαμπίνο, το Τζάκο απ' αυτούς[--].Ένα άλλο σπίτι που είχαν αυτοί ήταν, που ήταν η Γενική Τράπεζα, δίπλα είναι μία οικοδομή την οποία την έφτιαξε ο πρώην βουλευτής του ΠΑΣΟΚ που ήταν και υπουργός,//ο Κ.//Κ., Κ. Αυτός είχε το προηγούμενο και οι Εβραίοι που δώσανε και το δικό τους και το έκανε

πολυκατοικία, το πουλήσανε. Αυτά τα ξέρω που ήταν εβραϊκά. Επίσης δε έχουν ένα κτήμα αυτοί οι Εβραίοι συγκεκριμένα, στην γέφυρα Άρτας πάμε προς Κεραμάτες λοιπόν που είναι μια οικοδομή, ένα εργοστάσιο παλιό ΕΓΕΠ λεγόταν[--].

Α: Έχω καταλάβει στο περίπου πού είναι ναι*.**

Σ: Δεξιά είναι ένα δρομάκι. Περίπου στα 100 μέτρα είναι ένα κτήμα 17 στρέμματα. Αυτό το χειριζόμουν εγώ. Τους έδινα πληροφορίες. Το είχε νοικιασμένο κάποιος άλλος από Πλησιούς και έπαιρνε τα εισοδήματα, τα καλλιεργούσε και κάπου – κάπου τους έδινε τίποτε. Αυτά παραμένουν ακόμα εβραϊκά.

Α: Υπάρχουν παιδιά και εγγόνια ας πούμε τώρα στην Αθήνα αυτών των;

Σ: Ναι. Η Ελβίρα αυτή η γυναίκα η οποία μου@@@ είχε δύο παιδιά. Την Έφη η οποία πέθανε και τον Μίμη ο οποίος ζει και έχει κατάστημα, υφάσματα, τέτοια πράγματα, κουβέρτες έχει, κάπου στο Χολαργό. Η άλλη τώρα, αυτή η νύφη αυτή είχε 2 παιδιά. 3 παιδιά. Δύο αγόρια και μία κοπέλα. Την κοπέλα την έβγαλαν Άννα και σ' αυτή έκανα επίσης μάθημα//μμμ//ναι. Πήγαινα σπίτι τους. Καλησπέρα, τι κάνετε, καλά;

Α: Γνωρίζονταν ο πατέρας σας με τον Σαμπίνο και είχαν φιλικές σχέσεις, κάποιον απ' αυτούς ας πούμε και σας ήξεραν;

Σ: Ναι. Είχαν φιλικές σχέσεις από κει γνωριστήκαμε.

Α: Μένανε κοντά στα σπίτια;

Σ: Όχι, ο πατέρας μου ήταν στο χωριό, αλλά ο πατέρας μου ψώνιζε εκεί και πήγαινα και εγώ μαζί με τον πατέρα μου να ψωνίσω και από κει μετά γνωριστήκαμε. Πήγα στην Αθήνα εγώ και ήρθαν και αυτοί στην Αθήνα και εκεί ανταλλάξαμε τα χρήματα. Τα δίνει ο πατέρας μου στ' αδέρφια του εδώ και αυτοί τα φέρανε και στο σπίτι στην Αθήνα. Μου τα φέρανε θυμάμαι, //αααα// Βίκτωρος Ουγκώ έμενα την πρώτη χρονιά που έδινε εξετάσεις και ερχόνταν ο άνθρωπος εδώ ο Σαμπίνος και μου τα έδιναν τα χρήματα. Με αγαπούσαν πολύ. Πήγαινα τακτικά στο σπίτι τους και είχα τόσο θάρρος. Μου λέγανε, τι θα πεις; Και τους έλεγα, ούζο//χαχαχα// Όταν πήγαινα μέσα λοιπόν το ουζάκι οπωσδήποτε ήταν απαραίτητο. Τώρα αυτή η Νόρμα έχει πεθάνει και αυτός πέθανε, από τον γάμο φαίνεται, νύφη//Ναι, ναι, γιατί ήταν νύφη//Αυτή ήταν πολύ μικρή, δεν ήταν 20 χρονών, ήταν 16,17 και αυτός ήταν λίγο μεγάλος// Φαινόταν λίγο//Είχαν 3 παιδιά. Δύο αγόρια και μία κοπέλα. Έκανα μάθημα στην Αννούλα, η οποία Αννούλα ζει και μάλιστα είναι και γιαγιά τώρα//Α! Τι καλά//Ναι, ναι. Και το αγόρι της το άλλο και σ' αυτό έκανα μάθημα, το θυμάμαι. Κάναμε στην τραπεζαρία μάθημα, πότε ξεφύτρωνε, έρχονταν λοιπόν κρυφά μέσα στο δωμάτιο, κάτω από την τραπεζαρία και είχε μανία μου έλυνε τα κορδόνια από τα παπούτσια//χαχαχα το καλό μου// Το θυμάμαι. Παντρεύτηκε ο φουκαράς 22-23 χρονών λοιπόν και σε ένα χρόνο πέθανε. Κρίμα, κρίμα. Και είναι και ένας άλλος, ο Μπένης, ο οποίος ζει ο Μπένης.

A:Μικροί παντρεύονταν πάντως.

Σ: Αυτοί μικροί παντρεύονταν για να μην χαθούν, κλπ. Και η γενιά ολόκληρη η εβραϊκή, να πολλοί απ' αυτούς είχαν φύγει και πήγαν στο Ισραήλ//Ναι, αυτό το έχω διαβάσει//Κάποιος Βίκτωρας Σαμπάς, τον είχα συμμαθητή εγώ στο γυμνάσιο στην Άρτα. Καλό παιδί και κάναμε παρέα. Τελείωσε το γυμνάσιο, ή μάλλον δεν τελείωσε το γυμνάσιο, πήγε στην Αθήνα, πήρε ταξί και δούλεψε ταξιτζής, μετά ήρθε από την Αθήνα και πήγε στο Ισραήλ και εκεί ταξιτζής, αλλά τελικώς πέθανε στο Ισραήλ.

Α: Τότε στην Άρτα ήταν Εβραίοι και Χριστιανοί συνυπήρχαν. Υπήρχαν αντιπαλότητες;

Σ: Όχι, όχι, όχι. Ζούσαν καλά, ήρεμα. Και μάλιστα τους προτιμούσαν τους Εβραίους. Ο πατέρας μου τους προτιμούσε.

Α: Αυτό μου λένε όλοι. Στο κομμάτι του εμπορίου τους προτιμούσαν. Έκαναν και παζάρια*.**

Σ: Του έλεγε το πατέρα μου, «κυρ Βαγγέλη, μη κρατάς λεφτά, ή κάνε τα χρυσό, ή ψώνισε.» Αυτά μου τα έλεγε ο πατέρας μου. Ψώνιζε προίκα, τα λεφτά σου μη τα κρατάς. Και όπως πραγματικά εκείνη την εποχή χαθήκανε ορισμένα χρήματα. Έγιναν ανατιμήσεις, πληθωρισμός και λοιπά. Του είχαν εμπιστοσύνη[--] Καλός κόσμος ήταν. Εγώ σ' αυτούς από το 1ο; 2^ο έτος μπορώ να πω και για 5 χρόνια ήμουν μέσα στο σπίτι αυτό.

Α: Εντάξει, ναι. Εσείς κάνατε και μάθημα στα παιδιά τους.

Σ: Ναι, ναι και πήγαιναν πρώτη γυμνασίου και τους έλεγα κοιτάζετε, του χρόνου, θα δούμε του χρόνου. Ήρθε ο Σεπτέμβριος και μου έλεγαν, Λάμπρο[--]τους έλεγα, Σαμπίνο, πάρε κανέναν άλλον, εγώ δεν κάνω αρχαία, όχι, όχι, θέλω να με ετοιμάσεις για την επόμενη μέρα. Και πληρωνόμουν φυσικά μετά και πληρωνόμουν και έβγαζα χαρτζιλίκι (γελάει). Είχα και την Νόρμα, έκανα και στα παιδιά αυτής. Είχαμε συμφωνία 800 δραχμές, ήταν αρκετά λεφτά//Για εκείνη την εποχή, ναι//Μιλώ τώρα για το '58-'59. Ήταν η ώρα να πληρωθώ το μήνα από τα 800, πάρε τα 600 ή τα 700. Βρε Νόρμα...κάτσε, κάτσε, έπαιξα χθες το βράδυ και έχασα. Έπαιζε χαρτιά. Κάτσε, κάτσε Λάμπρο τώρα, θα σου τα δώσω τον άλλο μήνα. Στο καλαμπούρι, έλεγα, άντε τώρα[--]αλλά παρ' ότι που δεν ήμουν καθηγητής, ήταν τα παιδιά αριστούχα//Ναι//Είχα κάτι επιτυχίες δηλαδή και γι' αυτό με θέλανε Κατερίνα. Μετά

από κει με πήραν χαμπάρι κάτι άλλοι//εντάξει, ξεκίνησε μετά και πήγε καλά//Ναι, ναι. Κάποιος Πάρδος, Αυτό είχε ένα σπίτι στη Φερών. Ήταν δύο κοριτσάκια και τους έκανα μάθημα για μία χρονιά μοναχά. Μετά από χρόνια, πέρασαν 3 χρόνια, έμαθα ότι αυτές έχουν ένα κατάστημα στη Καπνικαρέας κάπ εκεί, σε κάτι στενά, είχανε σεντόνια και τέτοια πράγματα και εκεί. Κατεβαίνω κάτω και τους λέω, με συγχωρείτε, είστε του Πάρδου, Πάρδου λέγεστε; Λέει, ναι. Εσείς ποιος είστε; Τι να σου πω τώρα; Η Ρούλα πού είναι; Λέω. Λένε, στο άλλο το μαγαζί από εκεί, έχουμε και άλλο μαγαζί. Ποιος είσαι ρε φίλε, μου λένε; Εγώ λέω, είμαι που σας έκανα μάθημα, είμαι ο δάσκαλός σας. Πού μας έκανες μάθημα; Που; Στο σπίτι στο τάδε που ερχόμουν[--]τρελάθηκε η γυναίκα μετά από τόσα χρόνια (γέλια). Εν πάση περιπτώσει πήγα και στην άλλη, η Πόλα και η Ρούλα. Τελικώς η Πόλα πέθανε, γιατί ξαναπήγα εγώ να τους δω. Έμαθα ότι η Πόλα πέθανε. Μετά δεν ξαναπάτησα. Μισός εβραίος ήμουν[--].

712-0031

Σ: Τώρα, πηγαίναμε το βράδυ στο σπίτι του και πίναμε τα ουζάκια τα βράδια και μας διηγούνταν πώς κλπ και έκλαιγε. Λέει, με βγάλανε, ήμουν γεροδύναμος κλπ και με βγάλανε στους εργάτες, υδραυλικός. Δήλωσα ότι είμαι υδραυλικός μαζί με άλλους, υδραυλικός και εγώ κλπ. Με έστειλαν στην αποθήκη να πάρω από την αποθήκη εργαλεία. Δεν ήξερα τι να πάρω, πήρα άλλα αντί άλλων, οπότε με καταλάβανε. Και με αρχίσανε στο ξύλο, με πελεκίσανε. Ευτυχώς, μέχρι εκεί. Μεσολαβήσανε οι άλλοι και είπαν, τον θέλουμε γιατί είναι γερός και θα μας κάνει δουλειά. Θα σκάβει, θα τον βάζουμε να σκάβει. Και έτσι γλίτωσα. Εν τω μεταξύ τότε μου είχε δώσει και ένα βιβλίο, το οποίο δεν το έχω στο σπίτι, «Η μαστιγα του αγκυλωτού σταυρού.» Αυτό το έχασα. Επειδή το είχα δώσει, το είχα επιστρέψει πάλι και το έχουν αυτοί τώρα. Το έχουν άραγε; «Η μαστιγα του αγκυλωτού σταυρού.» Και το είχα από τότε, μου το έλεγε, τον είδα που δάκρυζε ο Σαμπίνος το έβαλα μέσα μου, ότι κάποτε, αν μου δοθεί χρόνος μπορεί να πάω στο Άουσβιτς από περιέργεια. Και όπως μου έφερε προχθές η τύχη, η μοίρα μπορεί να το έχω. Και με φιλοξένησε ο Λεωνίδας. Η γυναίκα του Λεωνίδα του «Σκαμίδα» είναι Πολωνέζα//Ναι;//Ναι. Και πήγε αυτός ένα καλοκαίρι, πήγα και εγώ και πήγαμε από κει από τη Βαρσοβία, πήγαμε στη Κρακοβία. Απίθανη

πόλη, με τρένο, 5 ώρες και τι τρένο; Της κακιάς της ώρας. Και από εκεί μετά από την Κρακοβία, πήγαμε στο Άουσβιτς. Η γυναίκα του δεν ήρθε στο Άουσβιτς, το έχω δει, μας είπε και κλαίω. Και πήγα με τον Λεωνίδα. Αλλά όλος ο κόσμος εκεί, πάρα πολύς κόσμος έβγαινε από τους κοιτώνες και από τις αίθουσες που έχουν τα διάφορα, τα βαζάκια αυτά, τα γυαλιά, κούκλες παιδιών, πραγματικά ανατριχιάζεις! Και θέλω να σας πω ότι το είχα ιστορία, το είχα μέσα μου να πάω στο Άουσβιτς[--]. Αυτά είναι γυαλιά, γυαλιά μυωπίας, μαλλιά από γυναίκες που τις κουρεύανε και βάζανε στα μαξιλάρια και στα παπλώματα. Μπήκαμε μέσα στους κοιτώνες μας και βλέπαμε. Ανατριχιαστικά πράγματα, μη τα συζητάς.

A: Ναι. Είναι κάποια πράγματα τα οποία και εγώ όταν τα διαβάζω, είτε στα βιβλία, είτε πρέπει να δω τα βιντεάκια κλπ[--] Και είναι το θέμα ότι, όταν κάνεις τέτοια έρευνα επιτόπια που ο άλλος σου αφηγείται βιώματα, αυτόματα το κάνεις και πολύ εύκολα εικόνα. Δηλαδή ταυτίζεσαι με τον άνθρωπο που μιλάς και σου είναι πιο έντονο.

Σ: [----]Ναι. Στο τέλος το '44, μου έλεγε, το έχω γραμμένο αυτό, όσους Εβραίους πηγαίνανε, τους βάζανε κατευθείαν στα κρεματόρια. Γιατί είχαν φάει πολλούς. Δεν χωράγανε στους κοιτώνες τους και όσοι περισσεύανε λοιπόν, κατευθείαν στα κρεματόρια. Η αδελφή της μαζί με το μωρό, μωρό; παιδί της 10 χρονών, μέχρι που πήγαμε εκεί, ήμασταν μαζί. Κατεβήκαμε από το τρένο, τράβαγα εγώ την κοπελίτσα και την αδελφή μου, τράβαγε και ο Γερμανός. Μας ξεχωρίσανε. Τελικώς, τις πήρανε και τις πήγανε αλλού. Την άλλη μέρα λοιπόν, ρωτήσαμε άλλους, παλιότερους Εβραίους εκεί, πού πήγαν οι δικοί μας; Αυτούς, μη τους περιμένεις. Βλέπετε το φουγάρο; Τους κάψανε! Σκληρή γυναίκα η Ελβίρα, πέρασε και πολλά η γυναίκα.

A: Νομίζω αυτό είναι, ότι πέρασε και πολλά.

Σ: Να φανταστείς τότε που γράψαμε, που μου διηγήθηκε αυτό, μου τα διηγούνταν πάντα. Αλλά εκείνη τη βραδιά έκατσα μέχρι τις 12 η ώρα στο σπίτι της και έγραφα

πρόχειρα και μετά τα καθαρόγραφα. Είχε πέσει και είχε χτυπήσει και έπρεπε να κάνει εγχείριση να βάλει κεφαλή. Οπότε της λένε στο ΚΑΤ και εγχείριση. Εγώ, λέει, να κάνω εγχείριση; Δεν κάνω εγχείριση. Η κόρη της, γιατί ο άνδρας της είχε πεθάνει, τα παιδιά της, να κάνεις εγχείριση. Όχι. Έκατσε 4-5 μήνες στο κρεβάτι, γιατί όποτε πήγαινα στην Αθήνα, πήγαινα και τους έβλεπα. 4,5 μήνες στο κρεβάτι και σε πληροφορώ, περπάτησε. Απέφυγε την εγχείριση. Σκληρή, πολύ σκληρή.

Α: Όταν σας αφηγούνταν αυτά, πόσο χρονών ήταν;

Σ: Το '06 ήταν αυτό; το 2006. Θα ήταν 70 και, 75 πρέπει να ήταν[----]Περάσαμε στο σπίτι της καλά, εγώ, χρόνια πολλά. Καλοί φίλοι, καλοί άνθρωποι. Κουβεντιάζανε, λέγανε ιστορίες. Μου ζητούσαν πάντα, αυτή δεν είχε ξανάρθει στην Άρτα[--].Είχαν κακές αναμνήσεις.

Α: Είχαν κακές αναμνήσεις; Αυτό. Γιατί όταν είχα βρει τον κύριο Μιζάν στην Αθήνα, την Άρτα την θυμάται καλά, από τα λόγια του τουλάχιστον. Αλλά για τους Αρτινούς, είχε μία πικρία. Και δεν δεν έρχονται πάρα πολύ. Νομίζω μόνοι τους προσπάθησαν να κόψουν τις σχέσεις με την πόλη.

Σ: Ίσως να είχε τίποτα προσωπικά βιώματα εδώ. Ο Τζάκος Σαμπίνος όχι. Ήταν καθαρός. Ξέρει εκεί η Ελβίρα, ρωτούσε, πάντα ρωτούσε, πώς είναι η Άρτα τώρα; Της έλεγα, ελάτε καμιά μέρα. Απεναντίας η Νόρμα, αυτή η νύφη έχει έρθει.

712-0032

Α:Μετά τον βομβαρδισμό καταστράφηκε η Συναγωγή κλπ. Είχαν καταστραφεί όλα αυτά.

Σ: Ναι, ναι.

A: Δεν υπήρχε ξεχωριστό σχολείο για τους Εβραίους;

Σ: Όχι. Εγώ είχα τον Σαμπά τον Βίκτωρα, που ήταν συμμαθητής μου. Στα θρησκευτικά που κάναμε λοιπόν, ο Σαμπάς έβγαινε έξω, του έδιναν άδεια, βγες έξω.

A: Μικτοί γάμοι ή έρωτες γινόντουσαν;

Σ: Εκείνα τα χρόνια όχι. Πολύ –πολύ πολύ σπάνια, στην Άρτα τουλάχιστον όχι. Σε άλλα σημεία, σε άλλες πόλεις έχουν αναφερθεί περιπτώσεις. Ήταν αυστηροί οι εβραίοι, πολύ αυστηροί.

A: Επίσης***//Και να αλλαξοπιστήσει κανείς[--].

Σ: Έπεφταν όλοι επάνω τους και τον βοηθούσαν, τον βοηθούσαν, τι έχεις, τι έπαθες; Τον βοηθούσαν πάρα πολύ στο εμπόριο κλπ για να μην τους ξεφύγει.

A: Ο ραββίνος τους που είχε γίνει χριστιανός; Το θυμάστε το περιστατικό;

Σ: Όχι. Εδώ στην Άρτα;

A: Ναι.

Σ: [--]Δεν το ξέρω αυτό. Ένα παιδί της Νόρμας, έχει πάρει χριστιανή κοπέλα στην Αθήνα και έχουν κάνει και παιδιά κλπ. Και νομίζω ότι προτού να γίνει ο πολιτικός γάμος, είχαν παντρευτεί. Ο πολιτικός γάμος έλυσε αρκετά προβλήματα.

Α:Ο ένας κράτησε; Ο ένας δεν άλλαξε, ούτε φαντάζομαι η χριστιανή έγινε Εβραία;

Σ: Οπωσδήποτε, όχι.

Α:Αλλά παντρεύτηκαν;

Σ: Παντρεύτηκαν. Υπάρχει μία άλλη ιστορία στα Γιάννενα και στη Κέρκυρα, δεν θυμάμαι καλά, κάποιος κύριος πήρε μία ελληνίδα, εβραίος στη Κέρκυρα, την υιοθέτησε και σε ηλικία 9,10 χρονών την σκοτώσανε και λένε, τώρα δεν θυμάμαι πού το έχω διαβάσει αυτό, λέγεται ότι την κοπέλα την σκοτώσανε οι εβραίοι..Λέγεται την κοπέλα την σκότωσαν Εβραίοι//Γιατί;//Γιατί δεν θέλανε, ας υποθέσουμε, χριστιανικό αίμα. Τώρα δεν παίρνω όρκο πάνω σ' αυτό το θέμα φυσικά. Μου το διηγήθηκαν αυτό, το είδα πουθενά γραμμένο; Εσείς μπορείτε να το ερευνήσετε. Δεν θυμάμαι που το είχα ακούσει[---].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ	
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΗ	
ΦΥΛΟ: Γυναίκα	
ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: Αγγελική Ψυλού	ΗΜΕΡ. ΓΕΝΝΗΣΗΣ: 1938
ΜΟΡΦΩΣΗ: Δημοτικό	ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ: Άρτα
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ: οικιακά	
ΤΟΠΟΣ ΔΙΑΜΟΝΗΣ: Άρτα	
Χήρα	
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ	
Όνομα Συνέντευξης: Συνέντευξη Αγγελική Ψυλού	
ΗΜΕΡΟΜΗΝ.ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ: 15/05/2016	ΤΟΠΟΣ: Άρτα
ΜΕΣΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ: κινητό τηλέφωνο Lenovo P1m	
ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ: Προφορική συνέντευξη για τον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης της Άρτας στο σπίτι της πληροφορήτριας	
ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΡΕΥΝΗΤΗ: Αγγέλη Ευαγγελία- Αικατερίνη	

Συνέντευξη Αγγελική Ψυλού

Λοιπόοον... Πώς λέγεστε;

Εγώ λέγομαι Ψυλού Αγγελική. Του Ιωάννη.

Και πότε είστε γεννημένη;

Το 1938.

Μένετε εδώ πέρα στην Άρτα μόνιμα ή είχατε πάει πουθενά αλλού;

Όχι, εδώ. Εδώ γεννήθηκα, εδώ μεγάλωσα [--] εδώ.

Και δουλεύατε εεε, είχατε δικό σας μαγαζί;

Είχαμαν όταν παντρεύτηκα //Μχ// όταν παντρεύτηκα είχαμαν δικό μας μαγαζί.

Μαζί με τον άνδρα σας.

Με τον άνδρα μου [--] ναι. Και βοηθούσα. //Μχ// Όχι ότι ήμουν συνέχεια, είχα και τα παιδιά, όταν γέννησα τα παιδιά δεν είχα βοηθό στο σπίτι, πήγαινα ώρες που ήταν αυτά [--] στα νήπια, στο σχολείο.

Πού ήταν αυτό το μαγαζί;

Ήτανε οδός Σκουφά αριθμός πόσο ήτανε, έχω τώρα 30 χρόνια [--] δεν θυμάμαι. Πού να σου πω τώρα; Εεε πού ήταν του Αναλογίδη πού είναι του Αναλογίδη το φαρμακείο //Μχ// ακριβώς από εδώ μεριά //Αα κατάλαβα// που είναι τώρα ακριβώς εκεί χρόνια [--] τι έχει μέσα αυτό; Παιδικά έχει; //Ναι, ναι !//Κάτι τέτοιο πράγμα έχει [--] ναι.

Και τι πουλούσατε;

Πουλούσαμε (καθαρίζει τον λαιμό της) υφάσματα, της πήχεως τότε ήτανε, μετά που βγήκανε αργότερα τα έτοιμα φέραμε και έτοιμα ντήματα και τέτοια πράγματα, παντός είδους υφάσματα. Από καλά βαριά μέχρι φτηνά που ήταν για τους, για τους λαϊκούς. //Μχ// Με την πήχη, με το μέτρο, ήταν το μέτρο τότε [--] δούλευε πολύ το ύφασμα, πάρα πολύ. Τότε.

Τότε εκείνη την εποχή;

Μμ;//Εκείνη την εποχή;//Ναι το ύφασμα, το ύφασμα. Σε μοδίστρες, σε ραφτάδες έπαιρναν κοστούμια να ράβουνε οι άνθρωποι ενώ τώρα βρίσκουνε //Μχ// έτοιμα. Τότε δεν υπήρχε, δύσκολα [--] και δούλευε πολύ αυτό το ύφασμα και στην καλή ποιότητα και στην εγχώρια.//Ξέρω ότι υπήρχανε μαγαζιά με Εβραίους που πουλούσαν κι αυτοί υφάσματα. Συνεργαζόσασταν με αυτούς;//Συνεργ..ζόμασταν στην Αθήνα που παίρναμε από εκεί. //Α από εκεί παίρνατε.// Γιατί είχαν και στην Αθήνα. //Μχ// Ήταν κάποιος [--] τον ήταν εδώ πρώτα αυτός, Γιουζέπε τον λέγανε, Σαμπάς Γιουζέπε. //Μχ// Τον θυμάμαι. Είχε κατάστημα εδώ και δούλεψε κι ο αδερφός μου αυτός που πέθανε, προχθές που είχαμε τα σαράντα, (καθαρίζει τον λαιμό της) ααα αυτόν τον θυμάμαι εγώ. [--] Το 1968, το 1970 ήταν το κατάστημα του εδώ. Μετά έφυγε από εδώ και πάει Αθήνα. Κι άνοιξε αποθήκη που είχε, δεν είχε, είχε λα, δηλαδή που πούλαγε σε άλλους εμπό, εμπό εμπόρους //Μχ// είχε αποθήκη με με μεγάλα [--] τόπια [--] και πηγαίναμε με τον άνδρα μου Αθήνα και παίρναμε από αυτόν πράγματα. Και έτοιμα τραπεζομάντηλα τότε, κουρτίνες που ήτανε τσόχινες τις λέγανε, (καθαρίζει τον λαιμό της) υφάσματα, επί τω πλείστον όχι έτοιμα, είχαν, είχε αυτός στην αποθήκη του (καθαρίζει τον λαιμό της). Και εδώ ήταν και κάποιος άλλος, Γιουσούλ τον λέγανε, (καθαρίζει τον λαιμό της) Σαμπάς Γιουσούλ. [--] Είχε κι αυτός κατάστημα.

Συνεργαζόσασταν εσείς με αυτούς ή ήσασταν ανταγωνιστές σε εισαγωγικά;

στο ρολόι //Μμ// εκεί πηγαίναμε σχολείο. Ξέρεις τώρα που είναι το ρολόι.//Ναι, ναι! Στο κάστρο.//Ναι και περνούσαμε από εκεί. Μια αίθουσα μεγάλη ήτανε μια πόρτα έτσι μεγάλη μ' ένα, μια χειρολαβή σιδερένια απέξω τη θυμάμαι που χτυπούσανε για να, για να ανοίξουν να μπούνε μέσα.

Εσείς μέσα δεν είχατε μπει;

Όχι! Εμείς που [--] ήταν πάντα κλειστή. Αν τύχαινε κι έμπαινε κανένας κι έβλεπε πόρτα ανοιχτή. Εμείς περνούσαμε τα παιδάκια για να πάμε σχολείο, γυρίζαμε. Αργότερα που μεγάλωσα δεν μ' έφερνε ο δρόμος προς τα εκεί. [--] Όταν τελείωσα το δημοτικό δηλαδή, μετά μεγάλωσα κρα με κράτησαν σπίτι να πάω για μοδίστρα, να πάω για αργαλειό, να πάω (γέλιο). Αυτά δεν κυκλοφορούσαμε κάτω τότεε στην αγορά. Ειδικά τα κορίτσια.

Παρέα με παιδάκια στο σχολείο Εβραι Εβραίων κάνατε; Είχατε συμμαθητές;

Δεν το θυμάμαι αυτό [--]. Δεν το θυμάμαι αν είχαμε κανένα παιδάκι εκεί [--]. Αλλά άλλα παιδιά τα θυμάμαι και θυμάμαι τα ονόματα, εδώ ελληνόπουλα. Αλλά για τα εβραϊόπουλα δεν θυμάμαι.

Καλά εκεί πάνω στην γειτονιά, δεν υπήρχαν, δεν έμεναν. Έμεναν ξεχωριστά; Σε κάποιο σημείο οι Εβραίοι;

Σπίτια τους. Είχαν σπίτια!//Εεε, σε ποια περιοχή;//Μέσα στην Άρτα.

Μέσα; Προς το κάστρο;

Προς το κάστρο.//Προς τα εκεί;//Προς τα εκεί ναι.//Ήταν η εβραϊκή κοινότητα. //Ναι, ναι, ναι! Ήταν κοντά. //Ήταν μαζεμένα.//Μαζεμένα. Είχαν σπίτια καθένας δικό του [-] ναι!

Είχατε πάει προς τα εκεί βόλτα; Θυμάστε περίπου πως ήτανε τα σπίτια αυτά κ.λπ. ή όχι;

Ε, σπίτια κανονικά δεν έκαναν καμιά μεταβολή [--] και θυμάμαι κι αυτόν που σου λέω ο Γιουζέπε //Μχ// που είχε από αποθήκη στην Αθήνα, πολύ καλός και γνωριζόταν πολύ καλά και πάλι με τον σύζυγο μου [--] εεε πήγαμε για ψώνια δικά μας, πήγαμε στο αποθήκη του, ψωνίσαμε, τα μπαγουλάραμε εκεί πέρα, και μας είπε, και μετά μου λέει <<Θα πάμε στο, στην Ακρόπολη αφού τελειώσουμε να δεις και την Ακρόπολη>>. Ήμανε νιόπαντρη κι έγκυος στην μεγάλη μου την κόρη. Εεε (καθαρίζει τον λαιμό της) [--] <<Εντάξει!>> λέω εγώ. <<Δεν θα πας πουθενά αλλού για ψώνια;>><<Τώρα δεν θέλουμε άλλα ψώνια>> και μας είπε ο Γιουζέπε, αυτός (καθαρίζει το λαιμό της) ο Εβραίος << Φέτος, εεε σήμερα θα σας έχω μουσαφιρέους στο σπίτι! [--] Θα ρθείτε από εδώ τάδε ώρα που θα κλείσουμε εμείς εδώ και θα πάμε παρέα που δεν ξέρετε το σπίτι.>> Κι έτσι έγινε. Πήγαμε στο σπίτι, την γυναίκα του την λέγαν κυρά-Κούλα, θυμάμαι σαν τώρα δα.//Εεε Ελληνίδα; Όχι Ελληνίδα, Χριστιανή;//Μμ;//Χριστιανή ήταν;//Όχι, αλλά Κούλα την φωνάζανε εκεί //Αα// γιατί την φώναζε αυτός τώρα, είδες που σου είπα και νωρίτερα εκείνον τον Ηλία; // Μχ // Γιατί τ τον φώναζαν Ηλία; Ο Ηλίας ο Σαμπάς, ο Ηλίας ο Σαμπάς. Τώρα... δεν ξέρω! Έμοιαζε το όνομα του και το καρφώσανε εκεί στο Ηλία, τον λέγαν κάπως αλλιώς; Δεν το ξέ, δεν το έχω διερευνήσει αυτό. Και τελικά πήγαμε στο σπίτι, στην κυρία Κούλα, μας περιποιήθηκε, μας είχε [--] όμορφα εκεί πέρα κρεατάκια σουρωτό και σου ρυζάκι σουρωτό, εκεί πέρα πρώτη φορά γιατί εμείς παλιά εκεί πάνω στην μάνα μου ρυζάκι σουρωτό (γέλιο) δεν το ξέραμε, δίπλα δίπλα και μου έκανε εντύπωση, μετά το έμαθα και το μαγείρευα κι εγώ σπίτι μου. Το είχε σε μπολ και το είχε έτσι στο στο πιάτο //Μχ// στρουμπουλό και δίπλα το το μεζέ με τη σάλτσα του για να... σαλατικά και όλα αυτά και γλυκίσματα, μας περιποιήθηκαν πολύ ωραία οι άνθρωποι.

Θέλω να πω ότι την κουζίνα την δική μας μαγειρεύανε.//Αυτό ήθελα να ρωτήσω!//Ναι.//Στα φαγητά; Σαν τα δικά μας;//...//Τα δικά μας, τα δικά μας! Σαλατικά κι αυτά. Και σου λέω περάσαμε πολύ ωραία αυτή την φορά με την κυρία Κούλα κι όταν ήρθαν κι εδώ αυτοί όταν ήταν γιορτή του ααανδρός μου [--] τον Γενάρη που κάναμε, παίρναν και τούρτα κι ερχόταν στο σπίτι [--] για χρόνια πολλά. Ελληνικά δηλαδή. //Μχ// Μιλούσαν ωραία [--] δηλαδή ευ ευθαρσώς τα ελληνικά. Και πολύ πως το λένε... επικοινωνιακοί. Δεν ήταν άνθρωποι αιμοβόροι [--]. Πολύ συνεργάσιμοι.

Το σπίτι μέσα το θυμάστε; Ήταν σαν το δικό μας; Είχε κάτι διαφορετικό;

Τίποτα! Τίποτα!

//...// Δεν ξέρω...Όχι! Όλα, όλα. Οι κουρτίνες θυμάμαι, τα φερα τα μάτια γύρα, το τραπέζι, η κουζίνα της, τα κουζινικά της όλα. Τίποτα, δεν είχα δει κάτι που να [--] που να μου κάνει εντύπωση να πω αυτό πώς είναι έτσι. Όχι... Όχι! Όχι! [---] Πολύ όμορφα σου λέει και καθαρά και ταχτοποιημένα, σα να μπήκες σε ένα σπίτι χριστιανικό. Άμα δεν είδα εικόνες, δεν είδα τέτοια. Σα μήπως τώρα βλέπουμε παντού; //Καλά ναι// Εεε [--] αυτά Κατερίνα μου.

Στην Άρτα, εδώ πέρα είχανε καλές σχέσεις οι Εβραίοι με τους Χριστιανούς απ' ότι ξέρω. Συνεργάζονταν. Δεν υπήρχε //Όχι// ανταγωνισμός, ούτε εεε ξέρω εγώ αντιπαλότητα μεταξύ τους;

Όχι.

Οι άνθρωποι ζούσαν αρμονικά;

Ναι, πάρα πολύ κα. Κι αγαπητοί άνθρωποι! Δεν είχαν, τώρα μπορεί μεταξύ τους οι έμποροι εδώ να τρώγονται και να μη μιλιούνται. Τότε δεν υπήρχε με τους ανθρώπους αυτούς. Πολύ ευγενικοί. Πάρα πολύ ευγενικοί [--]. Περνούσαν απ' έξω άμα τύχαινε κι ήσουν εκεί <<Καλημέρα σας!>> ενώ τώρα μπορεί να περάσει άλλος και να μην δώσει σημασία. Έμπορος. Κοιτάει προς τα πέρα. Πάρα πολύ! Είχανε τρόπο. Το θυμάμαι και μου κάνει εντύπωση από τότε. Τώρα εγώ έχω χρόνια εγώ να ανταμώσω αυτούς, δεν ξέρω αν ζει αυτός ο Γιουζέπε που είχαμε τόσο γνωριστεί με μεταξύ μας. Δεν έχω πάει στην Αθήνα τώρα, έχω χρόνια να πάω. Ζει, δεν ζει ο άνθρωπος. Αυτός είχε ένα γιο που τον ελέγαν Βικτωράκι [--] όταν έρχονταν εδώ και τον είχε μαζί του ερχότανε και στο σπίτι για καφέ. Έφτιαχνες καφέ ελληνικό, έπιναν δεν είχανε κάτι να σου πουν, κάτι άλλο διαφορετικό που να μην το χεις [--] και και μια κόρη. Την κόρη δεν θυμάμαι πως την λέγανε. Το Βικτωράκ θυμάμαι, ήτανε μικρότερος. Αυτός ο Γιουζέπε [---].

Από γιορτές και τέτοια; Εεε είχανε κάποια συγκεκριμένη αυτοί; Θυμάστεεεε;

Εκεί ότι κάνανε. Δεν ξέρω τι κάνανε εκεί πέρα στην δεν έχω τύχει στη συναγωγή αν κάνανε, δε νομίζω //Μχ// δεν είχε ακουστεί για κάτι τέτοια πράγματα γιορτινά [--]. Εκεί θα συ συ συγκεντρωνότανε για να ειδοθούνε, να πουν για κάτι. Δεν έχω ακούσει για γιορτές ότι κάναν κάτι [--] //Αργότερα// κι ότι κι ότι ξανοίγονταν μεταξύ τους //Μχ// να κάνουν γιορτή στον ένα, το ένα σπίτι στο άλλο. Δεν κάναν τέτοια πράγματα.

Γάμοι μεταξύ Χριστιανών κι Εβραίων γίνονταν ή όχι;

Όχι, όχι!//Όχι.//Όχι. Εδώ δεν έχει τύχει αυτό το πράγμα [--] Ααα Αργότερα, τώρα δηλαδή αργότερα [--] έτυχε μία συμφοιτητηρ συμφοιτήτρια της κόρης μας της μεγάλης //Μχ// (καθαρίζει το λαιμό της) που είχε ένα δεσμό εδώ χρόνια. Βα Βασταρούχα

λεγόταν η κοπέλα //Μχ// ααα [---] και τα τα χάλασε με το παλληκάρι αυτό, πήγε στην Αθήνα, μαθηματικός κι αυτή και η κόρη μου, και συζήσανε, νοίκιασαν ένα διαμέρισμα και μείνανε μαζί. Ήταν δυαράκι για να πληρώνουμε πιο λίγα τότε [--] και μέναν στο ίδιο διαμέρισμα. Αυτή γνωρίστηκε με έναν Εβραίο η κοπέλα. [--] Τελικά της έλεγε η θυγατέρα μου <<Λένα... αποτραβήξου! Δεν είναι σωστό αυτό που κάνεις. Εσύ είσαι μια χαρά κοπελιά. Δεν χρειάζεται τώρα να μπλεχτείς με τέτοια πράγματα>>. Που αυτή να ακούσει. Τελικά τον παντρεύτηκε το το τον Μίνο! Μίνο τον λέγανε και [--] έκαναν δύο παιδάκια ένα αγόρι πρώτα κι ένα κοριτσάκι. Το κοριτσάκι όταν αυτοκτόνησε αυτή θα ταν τριώ χρονών. Τη γέλασε αυτή και τα βρη τα βρήκε με [--] με κάποια Εβραία αυτός πάλι μπλέχτηκε //Ααα// κι αυτήν όταν το έμαθε στενοχωρήθηκε πάρα πολύ. //Και εεε τελικά αυτοκτόνησε ε;// Πάρα πολύ μια χαριτωμένη κοπέλα, έξυπνη κοπέλα. Και το μαθέ η θυγατέρα μου και της έλεγε <<Μην το παίρνεις έτσι βρε Λένα! Μην το παίρνεις!>> <<Δεν μπορώ! Αααλλαξοοπίστησα εγώ για αυτόν αλλαξοπίστησα και τώρα να μου το κάνει αυτό!>> και τελικά αυτοκτόνησε //Μμμ// αυτοκτόνησε αφού το θυμάμαι τώρα η κόρη μου πάει να πεθάνει! Γιατί ζούσαν μαζί, την αγάπαγε πολύ, εε πήγαιναν παρέα όπου θέλανε και μετά αυτή πάει χαμένη η κοπέλα. Πάει χαμένη! Από τον Εβραίο. Τα βρήκε με το με άλλη αυτός κι όπως την παντρεύτηκε μετά αυτή και τα παιδιά, το ένα τώρα μεγάλωσε σπουδάζει στην Αμερική, η κόρη δεν ξέρω που βρίσκεται, η κόρη του, ήταν μικρότερη. Αυτό το περιστατικό ξέρω από Εβραίους σεεε κι όταν πέθανε και πάει η κόρη μου μου λέει <<Πω, πω μαμά>> μου είπε <<Πω, πω>> λέει <<δεν βάλανε έτσι, την είχαν μαζεμένη και τη δέσανε με ένα σεντόνι γύρω γύρω, γύρω γύρω, χέρια πόδια και την βαλαν μπρούμυτα>> λέει //Ααα// έτσι έχουνε τ συνήθεια αυτοί. Στο κουτί μπρούμυτα έτσι. <<Ωπω>> λέω <<μάνα μου>>. Δεν ξέρω είχε πάθει ψυχοκό πράμα η κόρη μου. Δεν μπορούσα να την συνεφέρω. <<Γιατί νασσς τύχει αυτό στην Λένα; Γιατί;>>, <<Βρε παιδί μου τώρα έγινε αυτό. Βρε παιδί μου!>> τίποτα αυτή. Είχαμε καιρό να την συνεφέρω την κόρη μου, πολύ καιρό. Την βάλανε αυτοί αυτοί έχουν αυτή την τακτική μπρούμυτα και δεν μπόρεσε να το αποδεχτεί αυτό η κόρη μου. Της έκανε πολύ πρόβλημα, ψψψυχολογικό πρόβλημα. Αφού το θυμάται ακόμα και κλαίει [--].

Είχε κρατήσει το όνομα Λένα ή είχε αλλάξει και το όνομα της;

Ω, αυτό... [--] δεν ξέρω. Πρέπει να το είχε αλλάξει! //Μμμ// Αφού άλλαξε πίστη. [--] Αλλά εμείς έτσι την ξέραμε εδώ. //Ναι εντάξει//ναι κατάλαβες; Τώρα; Εκεί τι έκανε στα χαρτιά αυτή, αυτό δεν έχω ιδέα. Η μάνα της ζει η καημένη εδώ δεν την έχω ρωτήσει. Από λεπτότητα δηλαδή. Και λέω καμιά φορά να την πάρω τηλέφωνο. Έχει απογοητευτεί κι αυτή έχει άλλη μια κόρη η γυναίκα [--] αλλά ο καημός καημός της μάνας. Κι έτσι πάει χαμένη. [--] <<Τα εγγόνια μου δεν τα ξαναείδα>> μου είπε <<Από τότε>. Μου λέγε κάποια φορά που τη βρήκα.//Δεν τα είδε ποτέ τα εγγόνια;// <<Κάνε υπομονή!>> της είπα. Α;//Δεν τα είδε ποτέ τα εγγόνια της;// Ε δε, δεν τα φέρνει αυτός τα εγγόνια. Μεγάλωσε, πάει στην Αμερική το παιδί το στέλνει. Για πολύ λεφτάς αυτός ο Εβραίος.

Όλοι οι Εβραίοι έχουνε.

Ναι, ναι! Και το στέλνει έξω. Τώρα να χει στείλει και την κόρη έξω; Που να τα δει η καημένη. Σαν κι μένα γριά, πού να πάει; Κατάλαβες; Αλλά εδώ δεν έτυχε Εβραία Εβραίος ή Εβραία να πάρει κάποιον εναλλάξ [--] Αυτά Κατερίνα μου! Τώρα...//Τότε εεε στην κατοχή θυμάστε σκηνικά να έγιναν που ήρθαν οι Γερμανοί και τους ζήτησαν, τους μαζέψανε εεε στο <<Παλλάς>>; Στοοον κινηματογράφο. Τα θυμάστε; Τα είχατε ακούσει; Είχατε ζήσει κάποιο περιστατικό ή όχι;//Όχι, θυμάμαι ότι είπαν τους μαζέψανε αλλά που τους πήγαν που τους (κάτι λέει) μικρή τότε κι εγώ, από εκεί πάνω δεν κατεβαίναμε, δεν μας αφήνανε να ξεφύγουμε. Που να ξεφύγουμε! Αλλά που τους πήγαν τους ανθρώπους! Τους μαζέψανε θυμάμαι που δεν άφησαν τότε. Όποιος κρύφτηκε, κρύφτηκε!

Ακουγόταν ότι υπήρχαν άτομα που έκρυβαν Εβραίους κ.λπ. //Ναι// αλλά δεν ήταν φανερό ας πούμε //Όχι, όχι// στους Γερμανούς, ναι.

Ναι. Γιατί είχανε χρυσάφι αυτοί και πληρώνανε και για να κρυφτούνε [--]. Δεν ξέρω τότε Κατερίνα μου.

Και μετά στα σπίτια όταν έφυγαν αυτοί, τους μάζεψαν και τους έστειλαν, εεε τα σπίτια ποιοι πήγαν κι έμεναν στα σπίτια αυτά;

Τι τα σπίτια; Τα σπίτια ήτανε ελληνικά //Ναι// των νοικοκυραίων, των νοικοκυραίων. Μείναν, τα πήραν, δεν πήραν πράγματα ποιος ξέρει τώρα ή μείνανε όπως ήτανε. Μένανε σε σπίτια στην αγορά, ήταν τα σπίτια τα πέτρινα τότε //Μχ// δεν ήταν οικοδομές [--]. Πήγαν άλλοι κι έμεναν μέσα μετά αφού έφυγαν οι Εβραίοι. //Οχι. Οι νοικοκυραίοι αυτοί τα νοικιάζανε. Ποιος ξέρει τι γινότανε//Ααα// Κάτι τέτοιο //Και τους// είχανε περίσσια και τα νοικιάζαν κάπου αλλού. Δεν [--] δεν μείνανε Εβραίοι εδώ για να. Σπάνια αν έμενε κανένας ποιος ξέρει που κρυβότανε για χρόνια. Από το φόβο του που να νοικιάσει; Σε κανά υπόγειο έμενε πληρωμένο εκεί για να περάσει η φούρια. Για να πάει να μείνει σε σπίτι και να δώσει στοιχεία; Μπα! Τους έκανε ο φόβος τους τους ανθρώπους αυτούς [--] να μην εμφανίζονται για τέτοια πράγματα. Σου λέω όπως ήτανε εκείνο που σου έλεγανωρίτερα με τον κουρέα σ' ένα υπόγειο θυμάμαι τον ήταν. Αυτόν τον θυμάμαι που λέγαν. Δεν έβγαίνε. Εκεί του δίνανε φαγάκι, εκεί τι του δίνανε αυτοί [---] για να μην κυκλοφορήσει.

Πχ. Οι γονείς σας για τους Εβραίους τι σας έλεγαν; Σας έλεγαν τίποτα να τους πλησιάζετε, να μην τους πλησιάζετε κ.λπ. ή όχι; //Μπα// Δεν ασχολούνταν;

Α δεν είχαμε τέτοιο πρόβλημα. Όχι! Δεν θυμάμαι να μου έχουν πει, να μου κάνουν σύσταση. Όχι, όχι! Δεν θυμάμαι [---] Ότι καταλαβαίναμε από μόνοι μας ακούγαμε [---] ότι είναι Εβραίοι κι ίσως να μην είχαμε επαφές από μόνοι μας; Αλλά για να μας κάνουν σύσταση δεν θυμάμαι να μου κάνανε. Ούτε ο πατέρας μου μου κάνε ούτε η μάνα μου.

Δηλαδή εσάς όταν ήσασταν μικρά με το που ακούγατε τι λέξη <<Εβραίος>> ξέρω γω, σκεφτόσασταν αρνητικά πρώτα; Δηλαδή θέλατε να είστε απομακρυσμένοι από αυτούς;

Όχι, εγώ αρνητικά σσσ από τότε μέχρι τώρα με τους Γερμανούς είχα //Χμ// γιατί κακοποιηθήκαμε τότε και από τους Ιταλούς αλλά από τους Γερμανούς θυμάμαι [--] που βγαίναμε κι ήμασταν έξι αδερφάκια, εγώ ήμαν η πέμπτη, κι ήταν κι ο άλλος ο μικρός ο Βαγγέλης ο μικρός και πεινούσαμε, τότε ήταν κατοχή. Κι αυτοί περνούσαν απ' έξω με κάτι αρβύλες με τέτοιες πρόγκες από κάτω κρα! κρα! κρα! Περνούσανε για να πάνε που θέλανε. Εμείς ήμασταν κλεισμένα μέσα όπως βλέπαμε. Εκεί από το φόβο μας. Κι όταν δεν παίρναμε, παίρναμε είδηση ότι έχουν περάσει βγαίναμε έξω <<Καπούτ!>>μας λέγαν. Αυτό το <<Καπουτ>> θα σου πάρω το κεφάλι, να μπούμε μέσα. Μάνα μου τι φόβο! Κι ακόμα τον έχω. Άμα ακούω Γερμανό τώρα. Ενώ από αυτούς δεν είχα τέτοιο πρόβλημα. Εγώ σα μικρό παιδάκι. Κι αργότερα που μεγάλωσα. Από τους Εβραίους. Δεν ήταν κακοποιοί δηλαδή. Από εκεί φοβόμουνα. Τους Γερμανούς [---]Τους Γερμανούς. Πολλοί, πολλά! Πολλά. Πολύ τους κυνήγαγαν. Τώρα για ποιο λόγο τώρα τόσο πολύ; Τους βγάλαν σαπούνι. (καθαρίζει το λαιμό της) Τι πέρασαν! Πω, πω, πω, πω, πω! Μα κι εμείς οι Χριστιανοί δεν περάσαμεν λίγα αλλά [---]//Ναι κι αυτοί δηλαδή πραγματικά ταλαιπωρήθηκαν πάρα πολύ.//Ναι! Μα τι πολύ, πολύ, πολύ [---].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ	
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΗ	
ΦΥΛΟ: Άντρας	
ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: Ισαάκ Μιζάν	ΉΜΕΡ. ΓΕΝΝΗΣΗΣ: 1931
ΜΟΡΦΩΣΗ: Βασική	ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ: Άρτα
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ: Καταστηματάρχης	
ΤΟΠΟΣ ΔΙΑΜΟΝΗΣ: Άρτα-στρατόπεδα συγκέντρωσης Άουσβιτς- Αθήνα	
Παντρεμένος με 2 παιδιά	
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ	
Όνομα. Συνέντευξης: 1)Ισαάκ Μιζάν –Συνέντευξη σε εκδήλωση,2) Ομιλία Ισαάκ Μιζάν,3) Ισαάκ Μιζάν, μια ιστορία επιβίωσης,4) Συνέντευξη Ισαάκ Μιζάν- Ερτ (αρχείο)	
ΗΜΕΡΟΜΗΝ.ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ: 2012 στην εκδήλωση του Σκουφά	ΤΟΠΟΣ: Αθήνα
ΜΕΣΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ: Dvd	
ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ: Προφορικές συνεντεύξεις του Ι. Μ ως μοναδικού επιζώντα του ολοκαυτώματος	

1)Ισαάκ Μιζάν- Συνέντευξη σε εκδήλωση

- Εεεε αλλά εκτός όλων αυτών έχω και παράπονο και από την κοινωνία της Άρτας

- Ότι;

- Δεν μας βοήθησε, ξέρανε ότι θα μας πιάσουνε οι διάφορες αρχές όπως έγινε στην εεε Ζάκυνθο και την ώρα που πήγαν να τους πιάσουν, βγήκε ο δεσπότης, βγήκε ο οοο

Δήμαρχος, και λέει πρώτα εμάς και μετά όλους τους άλλους, και γλιτώσανε όλοι εκεί. Αυτή ήταν η κακοδαιμονία και ο αντισιμιτισμός που υπήρχε στ στην Άρτα [--] με όλες αυτές τις εεε, τα υπόλοιπα... λιγό πολύ τα..

- Υπήρχαν φωτειν //...// υπήρχαν φωτεινές εξαιρέσεις κύριε Μιζάν;

- Που;

- Στην συμπεριφορά των Αρτινών για την οποία έχετε και παράπονο, υπήρξαν φωτεινές εξαιρέσεις;

- Όχι! Α αναπ λίγο απ' τους συμμαθητές μου διότι εγώ έφυγα από την τετα τετάρτη δημοτικού, είχαμε εβραϊκό σχολείο, ελληνοεβραϊκό σχολείο και από την τετάρτη το 1937 είχε δημιουργηθεί το εξατάξιο γυμνάσιο, έφυγα και πήγα στον εξατάξιο γυμνάσιο και με καλές συνθήκες, καλός μαθητής, αλλά δυστυχ... είχαν κάτι παιδιά βγήκαμε στοοο ;;; δεν ξέρω αν το ξέρετε //Βεβαίως// εκεί που είναι τώρα το ξενοδοχείο όπως είδατε, κάναμε μια βόλτα, γύρισα, και ξαναγύρισα διότι έλεγα οι γονείς μου τα τι γέροι αν βά @@@ ο πατέρας μου ήταν 55 χρονών και γέρος μπορεί να είναι για να είμαι μαζί με τους γονείς μου να τους βοηθήσουμε... και [--] ξαναγύρισα πάλι, στην Αθήνα πάλι πήγα μέχρι την Ομόνοια βόλτα, να γνωρίσω πως είναι η Αθήνα και να γυρίσουμε και μετά είμαστε σε αυτό το σημείο που βρισκόμαστε αυτή τη στιγμή.

- Στις νέες γενιές σήμερα μετά από τόσα χρόνια κύριε Μιζάν τι θα λέγατε;

- Να μην εεε να μην σβήσουνε τηηην εεε τις α τις αναμνήσεις @@@ το αναφέρω και το λέω και στα παιδιά μου ότι να μη σβήσουν τις αναμνήσεις και τοοο ολοκαύτωμα να είναι όπως είναι ο Παρθενώνας αυτή τη στιγμή που είναι παγκόσμιος και το ολοκαύτωμα σήμερα είναι παγκόσμιο

- Τέτοιες εκδηλώσεις εεε βοηθάνε στο να διατηρούμε τη μνήμη //Βεβαίως// κύριε Μιζάν, και είναι σημαντικό να γίνονται;

- Βεβαίως, κάθε χρόνο... είναι παγκόσμια ηηη 27^η Ιανουαρίου που γιορτα που γιορτάζεται που είναι τοοο που είναι για το ολοκαύτωμα σε όλο τον κόσμο, και οπωσδήποτε βεβαίως, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία πάνω σε αυτό το θέμα...

2)Ομιλία Ισαάκ Μιζάν

Γεννήθηκα στην Άρτα, την οποία και αγαπώ πολύ, και όπου πέρασα τα παιδικά και μαθητικά μου χρόνια μέχρι την ημέρα της σύλληψης μου από τους Γερμανούς τον Μάρτιο του 1944. Μεγάλωσα... Γεννήθηκα στην οδό Μακρυγιάννη και αργότερα στην οδό Στ Σταματελοπούλου και Σκουφά στο Κοινό Μονοπλιό όταν η Άρτα είχε περίπου 8-10000 κατοίκους που γνωρίζομαστε όλοι μεταξύ μας. Η ισραηλινή κοινότητα εκείνη την εποχή αριθμούσε 400 άτομα περίπου, ενώ υπήρχε ένα τετρατάξιο ελληνοεβραϊκό σχολείο και δύο συναγωγές. Ήταν παραμονή της 25^{ης} Μαρτίου του 1944, καθόμαστε όλη η οικογένεια και διαβαζμε αποσπάσματα από την παλαιά διαθήκη καθώς ξημέρωνε η ημέρα του Σαββάτου. Την εποχή εκείνη φιλοξενούσαμε στο σπίτι μας τον λοχαγό Ιωάννο Σταμούλη ο οποίος είχε κατέβει από το βουνό. Γύρω στις 9 κάποιος μας χτύπησε την πόρτα και νομίζοντας ότι είναι για αυτόν, προσπαθήσαμε να τον κρύψουμε σε ένα πατάρι που είχαμε στον 2^ο όροφο, δεν ξέραμε δυστυχώς τι επιφύλαζε η μοίρα για μας. Επειδή δεν μέναμε στην εβραϊκή συνοικία αλλά στο Μονοπλιό, δεν είχαμε εικόνα τι συμβαίνει αλλά ούτε είχαμε ειδοποιηθεί από κανέναν, παρ' όλο που πιστεύω ότι ορισμένοι είχαν την δυνατότητα να μας προστατεύσουν. Ανοίγοντας την πόρτα, είδα τους Γερμανούς μέναν μαζί με ένα χωροφύλακα. Μας είπαν να πάρουμε να απαραίτητα, τα υπόλοιπα θα μας τα έστελναν μετά, εκεί όπου θα μας εγκαταστήσουν και να τους ακολουθήσουμε. Μας μετέφεραν στην πλατεία Κιλκίς στον κινηματογράφο Βασίλη Τσολιά του Βασίλη Τσολιά, ενώ βρισκόμασταν εκεί, την επομένη, αρκετοί Αρτινοί είτε από περιέργεια ή για να μας συμπαρασταθούν. Εγώ μεταξύ με ορισμένους συμμαθητές μου βγήκα από τον κινηματογράφο από την πίσω πλευρά, πήγα μέχρι τους μύλους και τραγική εινορία ειρωνεία ξαναγύρισα για να είμαι κοντά με την υπόλοιπη οικογένεια. Το ίδιο συνέβη και στο Αγρίνιο όπου κατά τη διάρκεια της μεταφοράς μας στην αποθήκες Παπαστράτου²¹⁹ αλλά και Ρουφ στην τελευταία περίπτωση έφυγα από το στρατόπεδο πήγα μέχρι την Ομόνοια αλλά ξαναγύρισα καθώς δεν ήξερα την Αθήνα και δεν είχα που να πάω. Τα παραπάνω αποτελούν πραγματικά... Κανείς μας δεν είχε ιδέα για το τι θα επακολουθούσε αλλά και πως ένα μικρό παιδί δεν θεωρεί τίποτα πιο σημαντικό αυτές τις δύσκολες στιγμές απ' το να είναι με την οικογένεια του. Στο Ρουφ μείναμε μια η δύο ημέρες δεν θυμάμαι ακριβώς. Στη συνέχεια φορτώσαμε φορτ μας φορτώσανε στα φορτηγά βαγόνια τρένου, γύρω στα 40 με 45 άτομα σε κάθε βαγόνι

²¹⁹ Καπιναποθήκες Παπαπέτρου, «Αναγγελία», Τετάρτη 12 Μαΐου 2010, σελ. 31 (συνέχεια).

μαζί με μωρά παιδιά και με παρήλικες[--] και με ένα δοχείο για τις ανάγκες το οποίο το αδειάζαμε σε ορισμένες περιπτώσεις και μας πήγαν στο στρατόπεδο του Άουσβιτς στην Πολωνία.

Ευτυχώς είμαι από τους τυχερούς γιατί για μένα υπήρξε και επιστροφή, Άρτα-Αθήνα. Και σήμερα μετά από μια ολόκληρη ζωή και πολλά χρόνια δημιουργίας, επιτυχιών ή και δυσκολιών βρίσκομαι πάλι στην αγαπημένη μου Άρτα να μιλήσω μπροστά σε πατριώτες μου και φίλους για τις σκέψεις και εμπειρίες.

3)Ισαάκ Μιζάν- Μια ιστορία επιβίωσης

Στην Άρτα υπήρχε μία κοινότης εβραϊκή κοινότης, γύρω στα 400 άτομα, είχαμε δύο συναγωγές. Οι συναγωγές είναι εκκλησίες, κορίτσια. Και εεε ένα ελληνοεβραϊκό σχολείο. Μας διδάσκανε και τα ελληνικά, τα ελληνικά πρώτα, και την εβραϊκή γλώσσα, ορισμένα ήθη και έθιμα. Στο '40 θυμάμαι τότε ήμουνα [--] είχαμε μπει στο ε ήμουνα στο γυμνάσιο τότε και βγήκαμε έξω εκείνη τη μέρα στις 28 Οκτωβρίου του '40 [--] για να πανηγυρίσουμε την ε τον πόλεμο. Μετά ήρθε η κατοχή ήρθαν οι Ιταλοί [--] που ευ με τους Ιταλούς δεν είχαμε πολλά προβλήματα το τι ήμασταν Εβραίοι. Δεν μας πειράζανε, δεν μας πειράζανε και η συμπεριφορά τους ήτανε πιο μεσογειακή μπορώ να πω. Μετά τον εε Σεπτέμβριο του 1943 έγινε η συνκο η συνθηκολόγηση με την Ιταλία, είχε φύγει ο Μουσολίνι και ήτανε, είχε αναλάβει κάποιος στρατηγός λεγόμενος Μπατόλιο Μπάτιστα και ε αρχίσαν και ήρθαν η Γερμανοί μέσα. Μέχρι και τον Μάρτιο του '44***, βέβαια οι Γερμανοί μας ζητούσαν χρήματα μας ζητούσαν εε διάφορα εμπορεύματα και ότι άλλο μπορούσαν να αποκομίσουν από τα σπίτια ή ότι πράγματα αξίας είχαμε. Τελευταία πρ η λύση που λέγεται κατά τον εεε [--] κατά τον Χίτλερ η τελική λύση ήρθε τον Μάρτιο η ξεκίνησε από το 1943 όταν εεε συνέλαβαν τους πρώτους Εβραίους απ' την Θεσσαλονίκη και μάλιστα πριν από ένα μήνα είχε κατέβει ο Καραμαν και ο Σαμαράς κάτω ήταν η το πρώτο αυτό εεε τρένο που έφυγε για το Άουσβιτς αυτό το 1943. Το Μάρτιο του 1944 μας συλλάβανε, μας κλείσανε σε ένα κινηματογράφο το βράδυ, ήρθαν 24 του μηνός το βράδυ ήρθανε στο σπίτι και χτυπήσανε την πόρτα, νομίζοντας οτιυι έρχονται για έναν λοχαγό του ελληνικού στρατού τον οποίο φιλοξενούσαμε στο σπίτι και ήταν στο αντάρτικο επάνω, νομίζαμε

ότι ήρθαμε γι' αυτόν και κρύψαμε σε ένα πατάρι που είχαμε επάνω, κρύψαμε αυτόν [--] και μείναμε εμείς κάτω επειδή @@@ δεν έτρεχε τίποτα για εμάς. Ήρθε ένας γερμανός με ένα χωροφύλακα, λέει μαζέψτε ορισμένα πράγματα γιατί τα άλλα θα σας τα στείλουμε εκεί που θααα [--] θα παραμείνετε [--] και θα σας στρατοπεδεύσουμε θα θα και όλα αυτά τα θα. Και μας πήγαν στον εεε σε έναν κινηματογράφο μείναμε το βράδυ, μείναμε την επομένη μέρα, ημέρα Παρασκευή ήταν που μας πιάσανε, το Σάββατο και την Κυριακή φύγαμε και οδικώς πήγαμε Αργίνιο, {δεν θυμάμαι αν μείναμε εκεί μια μέρα}, Αργίνιο, μετά Πάτρα και μετά Αθήνα στο Ρουφ. [--] Εεε το Ρουφ είναι το γνωστό δεν ξέρω αν το έχετε ακουστά ήταν τότεεε στρατόπεδο στρατιωτικό στρατόπεδο κάτι τέτοιο. Μας κλείσανε... καθήσαμε 4-5 μέρες και μάλιστα συγκεκριμένα, δεν ξέρω, ή δεν μου δίνουν πολύ προσοχή ή ήταν σαν να με έσπρωχνε κάτι να φύγω***. Στην Άρτα ήταν κάτι συμμαθητές μου την επομένη το Σάββατο και βγήκαμε βόλτα και φτάσαμε... ένα χωριό τρία χιλιόμετρα έξω. Αλλά εγώ ξαναγύρισα πάλι διότι σαν αγόρι επειδή δεν υπήρχε άλλο αγόρι ήμασταν 4 αδερφ 2 αδερφές ανύπαντρες και οι 2 παντρεμένες με τα παιδιά τους να είμαι, εκεί που θα πάμε να είμαι προστάτης των μεγάλων δηλαδή όταν λέμε μεγάλων ο πατέρας μου εκείνη την εποχή ήταν γύρω στα 55 και κάτι τέτοιο και η μητέρα μου 50 η μητέρα μου κάτι τέτοιο. [---] Εεε πήγαμε Αργίνιο, Αργίνιο μας κλείσαν στις εεε στο εργοστάσιο του Παπαστράτου και φύγαμε και στη Αθήνα στο Ρουφ πήγαμε περίπου 3-4 μέρες παραπάνω μπορώ να πω. Στις 2 Απριλίου ξεκίνησε η μεταφορά.

4)Συνέντευξη Ισαάκ Μιζάν- Ερτ (αρχείο)

- Κύριε Μιζάν, εσείς μένατε στην Άρτα με όλη την οικογένεια. Η Άρτα είχε πριν απ' τον πόλεμο περίπου 500 οικογένειες...

- Λιγότερες καμιά 400αριά.

-400αριά οικογένειες Εβραίων, μετά τον πόλεμο έμειναν 30, επέστρεψαν 30. Όλοι Εβραίοι ανάμεσα τους και εσείς... εεε οι Γερμανοί τους έπιασαν ομήρους και

μέσα από μια τρομακτική ταλαιπωρία, έφτασαν, κάποια στιγμή φτάσατε στο Άουσβιτς. Θα' θελα λοιπόν να μου πείτε, εσείς τότε ήσασταν 16 ετών... θα' θελα λοιπόν να μου πείτε, από τη διαδρομή που μπαίνετε μέσα στο τρένο μέχρι εκεί που φτάσατε στο Άουσβιτς και τι νιώσατε και τι είδατε.

- Λοιπόν όπως είπατε και προηγουμένως γεννήθηκα στην Άρτα, εκεί μεγάλωσα, εκεί πήγα σχολείο, η Άρτα εκείνη την εποχή απαριθμούσε γύρω στα 400 μέλη, η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας με δύο συναγωγές και με ελληνοεβραϊκό σχολείο. Διδασκόταν και τα ελληνικά και τα εβραϊκά. Στην 24 Μαρτίου του '44 χτύπησε η πόρτα, νομίζοντας ότι ψάχναν κάποιον άλλο που φιλοξενούσαμε έναν λοχαγό από το αντάρτικο, αλλά ήταν για μας. Αφού μας είπαν να πάρουμε ορισμένα πράγματα μαζί μας, για νααα εε μη μακρηγορήσουμε μας κλείσαν με μια αίθουσα κινηματογράφου και μετά από 5-6 μέρες με διαδρομή Άρτα- Αγρίνιο- Πάτρα- Αθήνα μας κλείσανε στο Ρουφ. Στο Ρουφ μείναμε 2-3 μέρες παρ' ότι είχα την ευχέρεια [--] να φύγω γιατί και απ' την Άρτα έφυγα, ήρθαν κάτι συμμαθητές μου και βγήκαμε έξω βόλτα εκτός εεε του κινηματογράφου και στην Αθήνα το ίδιο έφτασα μέχρι την Ομόνοια αλλά επειδή δεν ήξερα και την Αθήνα και ήθελα να είμαι μαζί με τους γονείς μου [--] που εκείνη την εποχή αν με τα σημερινά δεδομένα δεν ήταν γέροι, όταν ο πατέρας μου ήταν 55 χρονών και η μητέρα μου γύρω στα 50, με τα σημερινά δεδομένα ήταν παλικάρια.

- Και ήταν και οι αδερφές σας μαζί;

- Και οι αδερφές μου. Οι δύο αδερφές ήταν παντρεμένες και δύο ελεύθερες, και ήμαστε όλοι μαζί... Μετά από διαδρομή 10 ημερών στις 10 Απριλίου φτάσαμε στο Άουσβιτς.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ	
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΗ	
ΦΥΛΟ: Άντρας	
ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: Κωνσταντίνος Τσιλιγιάννης	ΗΜΕΡ. ΓΕΝΝΗΣΗΣ: 1933-2014
ΜΟΡΦΩΣΗ: Πανεπιστημιακή	ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ: Άρτα
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ: Δικηγόρος	
ΤΟΠΟΣ ΔΙΑΜΟΝΗΣ: Άρτα	
Χήρος	
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ	
Όνομα. Συνέντευξης: Κωνσταντίνος Τσιλιγιάννης	
ΗΜΕΡΟΜΗΝ.ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ: 01/05/2014	ΤΟΠΟΣ: Άρτα
ΜΕΣΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ: Προσωπικές σημειώσεις	
ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ: Γραπτή συνέντευξη του Κ. Τσιλιγιάννη στο σπίτι του για τον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης. Η δύσκολη κατάσταση της υγείας του δεν του επιτρέπει να μιλά και να κουράζεται πολλές ώρες.	
ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΡΕΥΝΗΤΗ: Αγγέλη Ευαγγελία- Αικατερίνη	

Κωνσταντίνος Τσιλιγιάννης

- Και για πες μου Κατερίνα μου με τι θα ασχοληθείς; Για τη διπλωματική σου ε;

-με την Εβραϊκή κοινότητα της Άρτας.

-Μα νομίζω ότι στο βιβλίο μου έχω γράψει τα πάντα, δεν υπάρχει κάτι που να μην το έχω αναφέρει για την εβραϊκή κοινότητα τη δική μας εδώ, μου πήρε ^πάσαρα πολύ καιρό, αχχχ πάρα πολύ καιρό για να το ολοκληρώσω αυτό το βιβλίο. Εσύ τι άλλο παραπάνω θες να πεις;

- Δεν με ενδιαφέρει μόνο η εβραϊκή κοινότητα αλλά και η μνήμη των ανθρώπων που υπάρχει γύρω από αυτή. Αυτό που κατάλαβα είναι ότι εμείς σήμερα δεν γνωρίζουμε τίποτα γύρω από αυτούς τους ανθρώπους που έζησαν εδώ, αγάπησαν την Άρτα και συνυπήρχαν με τους χριστιανούς κατοίκους. Ενώ οι παλιοί έχουν άλλα βιώματα, ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής τους γιατί σχετίζονταν με αυτούς στην καθημερινότητα τους //

-//Αχχχ, η μνήμη.... Η μνήμη ναι σε αυτό έχεις δίκαιο, δεν το είχα σκεφτεί έτσι . Όταν πρωτοξεκίνησα να συλλέγω το υλικό μου και σκέφτηκα να δημιουργήσω ένα βιβλίο το έκανα από μια βαθιά ανάγκη μου, εσωτερική να αφήσω κάτι ως παρακαταθήκη. Ναι!(γελάει) υπάρχει και η φιλοδοξία του ανθρώπου να μείνει το όνομα γραμμένο σε βιβλίο ώστε να είναι περήφανη η οικογένεια , αλλά κυρίως ήταν η βαθιά μου ανάγκη να ασχοληθώ όπως λες με αυτούς τους ανθρώπους που έζησαν εδώ. Εσύ είσαι μικρή και δεν έζησες αυτή την πολυπολιτισμικότητα σε μια τόσο μικρή πόλη που μόνο καλό έκανε. Αυτό το καταλαβαίνω τώρα. Όταν ήμασταν μικροί πάντα οι εβραίοι ήταν ένα κομμάτι της πόλης τόσο κοντά μας αλλά ταυτόχρονα και τόσο μακριά μας. Είχαν κάτι μαγικό και ήθελες να το γνωρίσεις αλλά δεν σε άφηναν οι γονείς σου. Ήμασταν όλοι φίλοι, γνωριζόμασταν μεταξύ μας, πηγαίναμε σχολείο, παίζαμε μπάλα αλλά είχαμε διαφορετικά θρησκευτικά πιστεύω και όταν είσαι μικρός αυτό δεν το καταλαβαίνεις. Δεν καταλαβαίνεις το διαφορετικό. Μα είναι φίλος μου, συμμαθητής μου, γιατί δεν κάνει το σταυρό του ενώ εγώ πρέπει να τον κάνω; Γιατί δεν πάει στην εκκλησία και γιατί αυτός είναι εβραίος; Εγώ χριστιανός; τι είναι αυτό που μας χωρίζει; Υπάρχει όντως κάτι που να μας χωρίζει; Αφού είμαστε όλοι άνθρωποι αυτά τα σκεφτόμουν από μικρός. Μετά ήρθε ο πόλεμος και αυτοί οι άνθρωποι αναγκάστηκαν και έφυγαν από δω. Και όταν αργότερα γύρισαν τίποτα δεν ήταν το ίδιο, αλήθεια τίποτα. Όταν χάνεις την οικογένεια σου, τους φίλους σου, το σπίτι σου, τη ζωή σου ολόκληρη είναι δύσκολο να ξεκινήσεις από το μηδέν. Μου

είναι δύσκολο να μιλάω γι αυτά ξέρεις μου έρχονται εικόνες στο μυαλό ακόμη και γω που είμαι άντρας όταν διάβαζα για όσα είχαν περάσει δεν άντεχα παιδί μου, όταν οι φίλοι σου δεν σου λένε τα πάντα αλλά στις σιωπές τους, στα πρόσωπα τους, στους μορφασμούς τους βλέπεις αυτά που δεν λέγονται, τότε αλήθεια γιατί να θες να θυμάσαι κάτι τόσο οδυνηρό; Το οτιδήποτε κάνω και είμαι σήμερα το χρωστώ σε αυτούς. Ξέρεις γιατί; Ο πατέρας μου ο Τάσος ήταν δερματέμπορος στην Άρτα, και μου είχε εκμυστηρευτεί ότι πριν ξεσπάσει ο β' παγκόσμιος πόλεμος ο Γαβριήλ Σαμπάς που ήταν και αυτός δερματέμπορος εδώ, θα τους έλεγε κάποιος και ανταγωνιστές του είπε: « Τάσο, να έχεις σύνεση και λογική κάνε τα χρήματα σου λίρες γιατί έρχεται πόλεμος θα είναι δύσκολα τα πράγματα θα πεινάσουμε». Ο πατέρας μου ευτυχώς να είναι καλά εκεί που είναι άκουσε τη συμβουλή του. Μάζεψε λίρες μετά την προτροπή του Σαμπά. Αυτά τα χρήματα ήταν που βοήθησαν την οικογένεια μου και αργότερα με βοήθησαν και μένα να πάω να σπουδάσω. Να σπουδάσεις εκείνη την εποχή δεν ήταν εύκολο όπως σήμερα, αλλά σπούδασα με την βοήθεια της οικογένειας μου και είμαι περήφανος γι' αυτό. Βλέπεις; Αν δεν ήταν ο Σαμπάς να δώσει τη συμβουλή αυτή τι θα κάναμε; Γιατί αυτοί ήταν άνθρωποι που δεν θα το πω σφιχτοί με τα χρήματα αλλά να πω ότι... ότι μετρούσαν την αξία του χρήματος. Ναι! Νομίζω έτσι είναι ο σωστός χαρακτηρισμός μετρούσαν την αξία του χρήματος. Και στη δουλειά τους ήταν σωστοί όλοι τους και γι' αυτό ο κόσμος τους προτιμούσε. Έλεγαν θα πάμε στους οβραίους να ψωνίσουμε. Για τα παζάρια που έκαναν. Αλλά οι σχέσεις με τους «άλλους» δηλαδή με τους χριστιανούς καταστηματαρχες ήταν εξαιρετικές. Μικρές δεν θα το έλεγα εντάσεις, να το πω ζήλιες; Ναι έτσι θα το πω υπήρχαν. Αλλά όχι σε σημείο να θες το κακό του άλλου. Υπήρχε μεν ανταγωνισμός στα πλαίσια των ανθρώπων που πουλάνε το ίδιο πράγμα αλλά μέχρι εκεί. Να σου είπα ο πατέρας μου έκανε παρέα με Εβραίους, συνεργαζόταν, επικοινωνούσε. Δεν θα βγαίναμε όλοι μαζί για φαγητό και οι δυο οικογένειες γιατί λειτουργούσαν αλλιώς τότε τα πράγματα. Στο σπίτι τους όμως μπορεί και να μας καλούσαν να πάμε. Μαζεύονταν τότε περισσότερο σε σπίτια οι άνθρωποι. Επικοινωνούσαν, μιλούσαν και συνεργάζονταν. Με λίγα λόγια είχαν σχέσεις Εβραίοι και Χριστιανοί ήταν ο ένας κομμάτι της ζωής του άλλου, της καθημερινότητας. Όταν λοιπόν φτάνουμε στο σήμερα σκέφτομαι τι έκανα; Απλά το βιβλίο μου το θεώρησα χρέος μου να το γράψω, να γράψω όχι μόνο για τον πόνο, όχι όχι μόνο κάτι τόσο οδυνηρό αλλά τις καλές στιγμές. Αυτό που συναναστρεφόμασταν ο ένας τον άλλο που όλοι ζούσαμε και αναπνέαμε κάτω από τον ίδιο αρτινό ουρανό.

Αυτό θέλω να θυμάμαι και έτσι πρέπει να τους θυμάμαι γι' αυτούς τους ανθρώπους που ίσως δεν τους βοηθήσαμε τόσο όσο θα έπρεπε; Ήμουν και μικρός δεν ξέρω να σου πω; Αλλά έπρεπε να κάνω κάτι για να αποκατασταθούν τα πράγματα.

-και ποιος είναι αυτός που επιβάλλει τι πρέπει να θυμόμαστε και με ποιον τρόπο;

-Νομίζω η ίδια μας η συνείδηση, ναι ήμουν μικρός και δεν μπορούσα να κάνω κάτι για τους φίλους μου, τους συμμαθητές μου, για τον κόσμο που γνώριζα και ξαφνικά χάθηκε, για όλους αυτούς τους συμπολίτες που είχαμε αναπτύξει σχέσεις, όσες μπορείς σε 'κείνη την ηλικία που ήμουν. Σκέφτομαι όμως... για παράδειγμα γιατί να πω τώρα που είμαι ιστορικός μόνο για τον πόλεμο; εννοείται ότι θα πω και γι' αυτόν αλλά δεν πρέπει ο κόσμος να μάθει ότι αυτός ο κόσμος, αυτή η κοινότητα δεν ήταν κάτι έξω από μας; Ήταν μέλος της κοινωνίας μας, ζούσαμε μαζί περπατάγαμε στους ίδιους δρόμους, ενδεχομένως μπορεί να είχαν αναπτυχθεί έρωτες μπορεί και όχι δεν το ξέρω, μπορεί κάποιος να έμενε και κοντά τους στη γειτονιά του αν έμενε σε εκείνο του μαχαλά. Η εβραϊκή κοινότητα δεν ήταν ένα ξένο σώμα, κάτι έξω σε άλλη περιοχή της πόλης. Ήταν ενσωματωμένη στην πόλη, συνδιαλεγόμασταν μαζί τους. Εσύ, δεν τα έχεις ζήσει αυτά, έμενα με βασανίζουν εδώ και χρόνια. Γι' αυτό και θέλησα να δώσω απαντήσεις σε αυτά που με βασανίζουν. Είναι κρίμα που εσείς σήμερα αγνοείτε αυτό το κομμάτι. Ποιος έχει την ευθύνη γι' αυτό ; Μήπως εμείς οι ίδιοι; μήπως; που επειδή ήταν κάτι τόσο οδυνηρό το σπρώξαμε πίσω στο μυαλό μας και το αφήσαμε στη λήθη; Γιατί δεν μιλάει κανείς γι' αυτούς τους ανθρώπους; Μόνο ένα μνημείο έχει στηθεί. Μόνο αυτό και τίποτε άλλο....

-Και εσείς βοηθήσατε στη δημιουργία του μνημείου;

-Μαζί με τον Κώστα (εννοεί το Βάγια, τον παλιό δήμαρχο Άρτας), το συζητούσαμε και γω το πρότεινα. Και ο Κώστας πήρε την απόφαση γιατί πιστεύαμε το ίδιο. Το κάναμε ξέρεις γιατί; για να υπάρχει κάτι από που να δείχνει ότι έμεναν αυτοί οι άνθρωποι εδώ.//Ο Σκουφάς// ναι υπάρχει και ο Σκουφάς η παλιά συναγωγή τους αλλά

ήθελα εκεί κοντά στο κάστρο που είχαν ιδρύσει την πρώτη τους συναγωγή. Ελπίζω κάποια στιγμή να γίνονται ετήσιες τελετές και όχι μια όπως έγινε τότε στα εγκαίνια και άλλη μια τότε που ήρθε ο Μιζάν και τέλος. Να πάνε τα σχολεία να μάθει κάποιος σε αυτά τα παιδιά την ιστορία της μικρής γλυκιάς μας πόλης. Δεν φιλοδοξώ όλη η πόλη να μάθει. Μακάρι δηλαδή αλλά ξέρεις τι; πας για ένα περίπατο περνάς από αυτό το μέρος και βλέπεις αυτό το μνημείο, δεν θα σκεφτεί να ψάξει ο νέος γιατί έγινε εδώ αυτό το πράγμα;[--] Οι μεγάλοι όταν το δουν δεν θα θυμηθούν ααα! Το μνημείο των εβραίων. Των εβραίων μας! Γιατί και αυτοί ήταν δικοί μας γνωστοί μας, φίλοι μας, συντοπίτες μας, αδέρφια μας. Το λυπηρό παιδί μου είναι ότι μαζεύεις υλικό τώρα που αρκετοί έχουν φύγει από τη ζωή και θα μπορούσαν να σου πουν πράγματα που αξίζει να γραφούν. Ελπίζω να ζήσω λίγο ακόμη και να σε βοηθήσω αν και με αυτά τα φάρμακα δε νομίζω να αντέξω πολύ ωστόσο θα σε βοηθήσω να διαβάσεις αρχεία και παλιές εφημερίδες που έχω κρατήσει. Χαίρομαι που κάποιος θα συνεχίσει το έργο μου γιατί είμαι αρκετά άρρωστος θα σε θεωρώ σαν πνευματικό μου παιδί και συνεχίστρια.

(δακρύζει σηκώνεται από την καρέκλα που μου μιλάει και μου δίνει ως δώρο κάποια από τα βιβλία του, μετά από δυο μήνες πέθανε γιατί ήταν άρρωστος).

Γραπτή Συνέντευξη της Ελβίρα Μιζάν, προερχόμενη από απόσπασμα από το Μέρος 20, οδός :τελική λύση αριθμός 77004 και 182547 από το βιβλίο του Λάμπρου Ε. Ψωμά²²⁰

Στην κατοχή του 1941 ζούσα στην Άρτα με την οικογένεια μου (τους γονείς μου, τις δυο ακόμη αδερφές και τα δυο αδέρφια μου).

Πρώτος στην ηλικία ήταν ένας αδερφός μου, μετά ήμουν εγώ και ακολουθούσαν ο άλλος αδερφός μου και οι μικρότερες αδερφές μου.

²²⁰ Λάμπρος Ε. Ψωμάς, *Αληθινές ιστορίες τοπικό λεξιλόγιο παροιμίες αινίγματα και άλλα σταχυολογήματα.....*, Άρτα 2011, σελ. 12-34. (12-18)

Βρισκόμασταν στον τέταρτο χρόνο της γερμανικής κατοχής το 1944 και ήμουν τότε 18 χρονών. Είχαμε πληροφορίες ότι οι Γερμανοί μάζευαν Εβραίους από Αθήνα και Θεσσαλονίκη αλλά δεν πιστεύαμε ότι θα ερχόταν και η σειρά μας στην Άρτα.

Μερικοί έφευγαν στα βουνά με τους αντάρτες του Ζέρβα και άλλοι πάλι κρύβονταν με τις οικογένειες τους στον κάμπο.

Από την οικογένειά μου μόνο ο μεγαλύτερος αδερφός μου έφυγε και κρυβόταν στην Αθήνα. Ήταν 24 Μαρτίου του 1944. Ήταν σούρουπο και έκανε και λίγο κρύο σαν αρχή ακόμα Άνοιξης, όπου ήρθε στο σπίτι μου ένας αξιωματικός χωροφυλακής, γνωστός φυσικά του πατέρα μου και αν θυμάμαι καλά ήταν από το Καρπενήσι, και του είπε να πάει όλη την οικογένειά του στον κινηματογράφο του Τσολιά στην πλατεία Κιλκίς γιατί θέλει να μας μιλήσει ο Γερμανός διοικητής της Άρτας.

Μάλιστα δε μας έλεγε να μην ανησυχούμε αλλά ούτε να προσπαθήσουμε να δραπετεύσουμε, γιατί θα είχαμε συνέπειες. Με συνοδεία λοιπόν χωροφυλάκων και Γερμανών συγκέντρωσαν όλους τους εβραίους της Άρτας, περίπου 350 άτομα στον κινηματογράφο. Ρούχα φυσικά δεν προλάβαμε να πάρουμε παρά αυτά που φορούσαμε, της εποχής.

Τώρα από ποιον θα κινδυνεύαμε αν δραπετεύαμε κατά την ώρα της συνοδείας αυτό ήταν ευνόητο. Και ευνόητο είναι ότι ο από το Καρπενήσι καταγόμενος καπετάνιος φυσικά θα γνώριζε την αποστολή.

Τελικά όμως εγώ γλίτωσα από τους Γερμανούς. Αυτός όμως όχι, γιατί τον σκότωσαν όπως και πολλούς άλλους δοσίλογους. Κανένας Γερμανός δεν μας μίλησε εκείνο το βράδυ. Από τον πολύ κόσμο που συγκεντρώθηκε στην αίθουσα του κινηματογράφου δεν κρυώναμε. Αρχισε όμως η τρεμούλα μας, όχι φυσικά από το κρύο αλλά όταν άρχισε να διαδίδεται από τους διερμηνείς ότι την άλλη μέρα θα μας μετέφεραν στην Αθήνα, και από τότε καταλάβαμε ότι θα είχαμε την ίδια τύχη των ομοθρήσκων μας, των άλλων πόλεων.

Την άλλη μέρα λοιπόν μας στοιβάξαν σε φορτηγά και μετά από αρκετές ώρες, τέσσερις έως πέντε περίπου, φθάσαμε στο Αγρίνιο. Εκεί μερικοί ψύχραιμοι, νέα παιδιά δραπέτευσαν. Στη συνέχεια μας έβαλαν σε τρένα και μας πήγαν στην Αθήνα στο Ρούφ. Άθλιες οι συνθήκες του ταξιδιού μας αλλά και της διαμονής μας για λίγες μέρες στην Αθήνα. Εκεί μάθαμε ότι θα μας πήγαιναν στη Γερμανία, να δουλέψουμε σε εργοστάσια, να κάνουμε τη Μεγάλη Γερμανία. Μας έβαλαν λοιπόν σε τρένα και

σε 15 μέρες φθάσαμε στο στρατόπεδο «Μπερκενάου» της Πολωνίας λίγα χιλιόμετρα έξω από το Άουσβιτς. Μέχρι εκεί όλη η οικογένεια μου ήμασταν μαζί σε όλο το ταξίδι. Εκεί μας χώρισαν. Τα ανήμπορα άτομα γέροι- γριές και παιδιά τα οδήγησαν σε μια πτέρυγα του στρατοπέδου. Τα υγιή και ικανά άτομα σε άλλες ομάδες. Εγώ ήμουν πλάι- πλάι με τις μικρότερες αδερφές μου. Πήραν τις δυο αδερφές μου και από τα χέρια μου. Δεν θα ξεχάσω τη σκηνή όταν τραβούσα εγώ τις μικρές και τραβούσαν και εκείνοι. Τελικά, τις έχασα και δεν ξανάδα ποτέ τις μικρές μου αδερφές και τους γονείς μου. Έχω δε να πω ότι η διαλογή αυτή γίνονταν από παλαιότερους κρατούμενους που εκτελούσαν φυσικά διατεταγμένη υπηρεσία με επίβλεψη αιμοβόρων Γερμανών ανδρών και γυναικών με περιβραχιόνια του αγκυλωτού σταυρού. Μετά από λίγες μέρες ρωτήσαμε τους παλαιότερους Εβραίους κρατούμενους τι απέγιναν οι δικοί μας που χώρισαν και η απάντηση ήταν: «Ξεχάστε τους αυτούς, δε θα τους ξαναδείτε. Βλέπετε εκείνους τους φουγάρους που καπνίζουν; Είναι φούρνοι που τους καίνε»! Βουβαθήκαμε. Δεν θέλαμε να το πιστέψουμε. Αρχίσαμε όμως να το συνειδητοποιούμε ότι πλέον δεν θα βγούμε από εκεί μέσα ζωντανοί. Μια μέρα μας διέταξαν να γδυθούμε και μας οδήγησαν σε ντους και κάναμε μπάνιο. Μας πήρανε τα δικά μας ρούχα και μας έδωσαν φόρμες με μαύρες και κάθετες γραμμές και μοιάζαμε σα ζέβρες. Δεν διαφέραμε σε τίποτα απ' αυτά τα ευτυχημένα ζώα, μόνο που εμείς ήμασταν σκλάβοι και αυτά ελεύθερα.

Μετά απ' αυτά, ήρθε η ώρα του εφ' όρου ζωής σημαδέματος. Τα πάντα στη ζωή λόγω της φυσικής φθοράς του οργανισμού μπορεί να ξεχαστούν, αλλά το σημάδι χωρίς να το θέλεις το βλέπεις, το ψηλαφίζεις και η τραυματισμένη ψυχή σου μένει πάντα τραυματισμένη.

Μας χαραζανε στο ένα χέρι μεταξύ αγκώνος και καρπού, ένα αριθμό, ένα είδος τατουάζ. Εγώ ήμουν και είμαι ο αριθμός 77004. Μας υποχρέωσαν δε, να το μάθουμε στα Γερμανικά απ' έξω, γιατί έτσι πλέον θα μας καλούσαν κι όχι με το όνομα μας. Μας χώρισαν σε ομάδες και αναλάβαμε εργασία καθαρισμού του στρατοπέδου μέσα και έξω απ' αυτό. Στην είσοδο του στρατοπέδου μια τοξοειδή ταμπέλα έγραφε: «Arbeit macht frei» τουτέστιν ελληνιστί «η δουλειά απελευθερώνει». Αλλά η φιλοσοφία αυτή, μόνο στα νοσηρά και ανθρωποκτηνώδη κεφάλια των Γερμανών εκείνων, είχε φυτρώσει εκείνη την εποχή. Θέλω δε να πιστεύω ότι κατά καιρούς εμφανίζονται σε ορισμένους λαούς ακόμα και σήμερα τέτοια απάνθρωπα φαινόμενα. Η διατροφή μας ήταν νερόβραστο ρύζι με λίγο ψωμί. Ο ύπνος μας ήταν σε ξύλινα κρεβάτια πάνω- κάτω σε τεράστιους θαλάμους. Ο

περίβολος του στρατοπέδου ήταν με συρματοπλέγματα ψηλά ηλεκτροφόρα σε ύψος περίπου τρία μέτρα και πάνω απ' εκεί κάθε εκατό μέτρα υπήρχαν διπλοσκοπιές με πολυβόλα. Επομένως, δεν υπήρχε περίπτωση απόδρασης. Κάποιος άνδρας μια μέρα μπροστά μου, έπαθε νευρικό κλονισμό πιάστηκε από τα σύρματα και έμεινε στον τόπο από το ηλεκτρικό ρεύμα. Άλλος πάλι, έτρεξε να δραπετεύσει και τον τουφέκισαν επί τόπου. Αυτή θα είναι η τύχη σας, όποιος τολμήσει να δραπετεύσει μας έλεγαν. Κάπου- κάπου έβλεπα και τον αδερφό μου στο προαύλιο του στρατοπέδου, που δύσκολα τον διέκρινα γιατί ήταν ντυμένος σα ζέβρα. Ούτε λόγος όμως να του μιλήσω και να αλλάξουμε κουβέντα. Στο μέσον του στρατοπέδου υπήρχε ειδικός χώρος εκτελέσεων. Εκεί μας συγκέντρωναν και παρακολουθούσαμε εκτελέσεις ανθρώπων που ατακτούσαν. Πολλές φορές μας οδηγούσαν κατά ομάδες και εκτός στρατοπέδου για καθαρισμό χώρων. Εκεί ορισμένοι τυχεροί τολμούσαν και δραπετεύαν. Αλίμονο όμως στην ομάδα εκείνη. Το βράδυ και χειμώνας, τους άφηναν έξω στο προαύλιο, τους κατέβρεχαν με μάνικες νερό και όλη τη χειμωνιάτικη νύχτα ήταν έξω. Πολλοί κοκάλωναν από το κρύο και το πρωί ήταν σαν αγάλματα. Και αυτό για παραδειγματισμό. Ο άνδρας τον οποίον αργότερα παντρεύτηκα στην Ελλάδα ήταν ο αριθμός 182547. Ήταν στο στρατόπεδο Άουσβιτς, η δε γυναίκα του και το μικρό κοριτσάκι του 10 χρονών τότε ήταν μαζί μου, αλλά από τις πρώτες κιόλας μέρες τις ξεχώρισαν και τις οδήγησαν στους φούρνους. Ο άνδρας μου όπως μας έλεγε, δήλωσε στους Γερμανούς σαν επάγγελμα υδραυλικός. Μόλις όμως συγκρότησαν την ομάδα των υδραυλικών τον έστειλαν στην αποθήκη να πάρει διάφορα εργαλεία, αλλά αυτός όμως δεν γνώριζε τα εργαλεία και έφερε αλλά αντί άλλων. Τον κατάλαβαν ότι είπε ψέματα και τον έδερναν αλύπητα. Επενέβησαν τότε άλλοι υδραυλικοί κρατούμενοι και είπαν ότι επειδή ήταν ψηλός και γεροδεμένος τον θέλουμε να σκάβει και έτσι γλίτωσε το θάνατο. Έτσι, λοιπόν κύλησε η ζωή μας ένα χρόνο περίπου. Όποιος αρρώσταινε τον έστελναν στα κρεματόρια. Σιγά- σιγά άρχισαν ψίθυροι ότι οι Γερμανοί χάνουν τον πόλεμο, όπου κάποια μέρα ακούσαμε κάτι κανονιές. Βλέπαμε δε και τους Γερμανούς λίγο εκνευρισμένους. Μια νύχτα λοιπόν μας σήκωσαν μας έβγαλαν από το στρατόπεδο και αρχίσαμε να περπατάμε πάνω σε γραμμές τρένου με συνοδεία Γερμανών στρατιωτών. Περπατούσαμε αρκετές μέρες χωρίς να ξέρουμε που μας πάνε. Κάποια νύχτα φθάσαμε σε ένα μέρος που υπήρχε μια αχυραποθήκη, όπου μας έβαλαν μέσα να κοιμηθούμε. Το πρωί ξυπνήσαμε και με μεγάλη έκπληξη είδαμε ότι οι Γερμανοί φρουροί είχαν εξαφανιστεί. Δεν ξέραμε τι συνέβη αλλά και που να πάμε. Προχωρήσαμε και φθάσαμε σε ένα χωριό Γερμανικό, το οποίο σχεδόν

είχε εγκαταλειφθεί. Πήραμε όμως την πληροφορία από λιγοστούς κατοίκους ότι ο πόλεμος τελείωσε. Από μακριά ακούγονταν βουητός αυτοκινήτων και τανκς. Ήταν οι Ρώσοι και μας είπαν να μην φοβόμαστε πλέον και να μπούμε προσωρινά στα εγκαταλειμμένα σπίτια να φάμε ότι βρούμε και να κοιμηθούμε και ότι σύντομα θα μας στείλουν στις πατρίδες μας. Πραγματικά μπήκαμε με καμιά δεκαριά άλλες γυναίκες σε ένα ανοιχτό σπίτι και βρήκαμε μέχρι και τραπέζι έτοιμο με φαγητό. Οι νοικοκυραίοι το εγκατέλειψαν με τον ερχομό των Ρώσων.

Μετά από λίγες μέρες οι Ρώσοι μας κατέγραψαν, μας έβαλαν σε τρένο και φθάσαμε στη Θεσσαλονίκη και στη συνέχεια στην Αθήνα. Έφθασα και στην Άρτα στο σπίτι μου το οποίο ευτυχώς δεν το είχαν καταλάβει, όπως έγινε με άλλα εβραϊκά σπίτια τα οποία κατοίκησαν άλλοι Αρτινοί άστεγοι.

Αυτά λοιπόν μου τα είπε απόψε 4 Σεπτεμβρίου 2006 στο σπίτι της **η Ελβίρα Μιζάν**, η οποία είχε παντρευτεί το Σαμπίνο Δανιήλ, ο οποίος δεν ζει πια.

Ηχογραφημένη συνέντευξη της **Νίνα Μώρις**
«The Life Story of a Holocaust Survivor (Nina Morris)» (δωρεά Paul Morris),
Αρχείο Ι. Κοινοτήτων Εβραϊκού Μουσείου της Ελλάδος, Απρίλιος 2016
(περίοδος κατά την οποία άκουσα τη συνέντευξη από το αρχείο). Η συνέντευξη
είναι στα αγγλικά.

-Θα σας ρωτήσω το όνομα και που γεννηθήκατε.

-Το όνομα μου είναι Νίνα Μώρις και γεννήθηκα στην Άρτα, στην Ήπειρο, στην Ελλάδα. Η Ήπειρος[--].

- και ποτέ;

-το 1925. 27 Φεβρουαρίου του 1925.

- Πείτε μου για τα παιδικά σας χρόνια.

-Ήταν καταπληκτικά χρόνια, όταν ήμουν νέα ο πατέρας μου ήταν νέος και η μητέρα μου πολύ νέα και είχαμε μια υπέροχη παιδική ηλικία.

-Αδέρφια και αδερφές;

-Είχα ναι[--] είχα δυο αδέρφια και μια αδερφή.

-Θυμάστε όταν ήσασταν μικρό κορίτσι;

-Α! ένα πανέμορφο μικρό κορίτσι και ζούσα με την οικογένεια μου, μια μεγάλη οικογένεια με συγγενείς, πολύ ενδιαφέρουσα. Η μητέρα μου και ο πατέρας μου παντρεύτηκαν.[--]. Ήμουν 6 χρονών, συνήθως 7 ξεκινούσαμε σχολείο εξατάξιο.

-Θυμάστε τι ρούχα φορούσατε;

-Αξιαγάπητα ρούχα καθώς η μητέρα μου επέλεγε τα υλικά από το μαγαζί δεν χρειαζόταν να πάμε στα μαγαζιά να αγοράσουμε. Είχαμε γυναίκα που μπορεί να περνούσε ολόκληρη εβδομάδα για να ράψει για μας.

-Τι θυμάστε για τους παππούδες σας;

-Ωραίο παρουσιαστικό, μεγάλη οικογένεια, είχαν πολλά κορίτσια που τα είχαν καλοπαντρέψει.

- Τι θυμάστε για την οικογένεια της μητέρας σας;

-Α! όχι, όχι τόσα πολλά. Η οικογένεια της μητέρας μου ζούσε στην Κέρκυρα σ' ένα νησί, ήταν μισοί Ιταλοί, μισοί Έλληνες Εβραίοι, όλοι ήταν Εβραίοι δεν υπάρχουν μίξεις. Η μητέρα της μητέρας μου είχε 7 παιδιά (γιαγιά), το όνομα της ήταν Έσθερ (Εσθήρ)[--].

-Το σπίτι σας;

-Το σπίτι ήταν παλιό της μόδας, διώροφο με ένα όμορφο κήπο. Όταν μεγάλωσα επισκέφτηκα το σπίτι που ο παππούς μου το άφησε στον πατέρα μου και αυτός το άφησε σε μένα (γελάει) στο όνομα μου αλλά εγώ ήμουν νέα τότε[--]. Η γιαγιά διάβαζε το πρωί, διάβαζε το βράδυ ιστορίες από τη Βίβλο.

-Το σχολείο;

-Δεν είχα τόσες πολλές φίλες στο σχολείο, αλλά είχα φίλες. Η μεγαλύτερη ξαδέρφη μου πήγαινε στο ίδιο το σχολείο με 'μένα. Το όνομα της ήταν Γιοχάνα.

-Μπορείτε να το συλλαβίσετε;

-Ναι! Γ-I-O-X-A-N-A. Ορισμένες φορές προφέρεται Γιοχανά, εξαρτάται ποιος το προφέρει.

-Τι κάνετε στο σχολείο;

-Ω! έκανα τα πάντα!

-Μπορείτε να περιγράψετε;

-Ναι! διάβαζα τα πάντα, ήμουν πολύ έξυπνη.

-Ήταν μεγάλο σχολείο;

-Όχι ιδιαίτερα[--]πήγαιναν αγόρια και κορίτσια ήταν μεικτό σχολείο.

«Αδελφοί μου, Χαρμόσυνον γεγονός συγκαλεί ημάς Δια της προσαρτήσεως των χώρων τούτων εις το ελληνικόν βασίλειον, ημεῖς εισερχόμεθα ἵνα μετάσχωμεν νέας πολιτικῆς διαθήκης, τῆς διαθήκης τῆς συνταγματικῆς Ἑλλάδος, ἔνθα ἅπαντες οἱ πολῖται οἰουδήποτε θρησκευήματος ἴσοι θεωροῦνται ἐνώπιον τοῦ νόμου καὶ ἐν μόνον δίκαιον, μὴ μόνον δικαιοσύνη ἅπαντας διέπει. «Νόμος εἰς ἔσται καὶ δικαίωμα ἐν ἔσται ὑμῖν». Καὶ τῷ ὄντι, εἰς ουδεμίαν ἐν Ἑλλάδι υποβάλλεται διάκρισιν τὸ ὄνομα τοῦ ἰσραηλίτου τούτου δ' ἕνεκα θέλομεν γενεθὴ ἐνταῦθα τῆς πλήρους ἀπολαύσεως τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐγγυήσεων ἐκείνων, ἃς ἡ φύσις ἐν τῇ ψυχῇ παντός θνητοῦ ἐνεχάραττεν. Ἀλλ' ὅμως κατὰ τὴν καινοφανῆ ταύτην περίστασιν, μὴ ἐπιλαθώμεθα, ἀδελφοί, ὅτι δεόν να κατορθώσωμεν, ὥστε ἡ Ἑλλὰς να εὐρῆ ἐν ἡμῖν τέκνα ἄξια ἐαυτῆς καὶ δια τῆς ὑποταγῆς εἰς τοὺς πατέρας νόμους, δια τῆς ἐξασκήσεως τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἀρετῶν, δια τῶν ἡμετέρων μόχθων καὶ τῆς αὐστηρᾶς τηρήσεως τῶν προσταγμάτων τῆς θρησκείας ἡμῶν, ἣτις ἐπιβάλλει σεβασμὸν καὶ ἀφοσίωσιν εἰς τὴν ἐνημερίαν καὶ δόξαν τῆς νέας ἡμῶν πατρίδος. Ἐυλογήσωμεν λοιπόν, ὡς ἀδελφοί, τὸ ὄνομα τοῦ Παντοδυνάμου Θεοῦ, ἀφ' οὗ ἐξήρτηται ἡ εἰμαρμένη τῶν ἐθνῶν, σκιρτήσωμεν ἐκ χαρᾶς κατὰ τὴν συμπόθητον ταύτην ἡμέραν, ἣν ὁ Θεὸς ἐν τῷ ἀτέρμονι Αὐτοῦ οἴκτῳ ἐπέδειξεν ἡμῖν «αὕτη ἡ ἡμέρα ἣν ἐποίησεν ὁ Κύριος ἀγαλλιασώμεθα καὶ εὐφρανθώμεν ἐν αὐτῇ» (Ψαλ. 118,24). Ἐυλογήσωμεν τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου, διότι οὔτε αἵματος κηλῆς, οὔτε θανάτου σκιά ταράττουσι τὴν γαλήνην τῆς σημερινῆς ἡμῶν χαρμονῆς. «Οὐκ ἐν δυνάμει μεγάλη, οὐδὲ ἐν ἰσχύϊ, ἀλλὰ ἐν πνεύματι μου, λέγει Κύριος Παντοκράτωρ» (Ζαχ, 4-6). Ὅθεν ἐκφωνήσωμεν, ἀγαπητοὶ ἀδελφοί, ὕμνον εὐχαριστίας, ὕμνον σωτηρίας καὶ εἰρήνης ὑψώσωμεν, εἰς τὸν οὐρανὸν διαπύρους καὶ εὐκρινεῖς εὐχὰς ὑπὲρ τῆς εὐπραγίας καὶ τῆς τελείας ἐκκληρώσεως τῶν πόθων τῆς Ἑλλάδος, ἣτις σήμερον δέχεται ἡμᾶς ἐντὸς τῶν ζωογόνων αὐτῆς κόλπων, δεώμεθα τοῦ Υψίστου, ὅπως ἐπιδαμιλεύη εὐδαιμονίαν ἐπὶ τὸν φιλόστοργον βασιλέα ἡμῶν Γεώργιον Α', ἐπὶ τὴν Σεπτὴν βασιλίσσαν Ὀλγαν, ἐπὶ τὸν διάδοχον Κωνσταντῖνον καὶ ἐπὶ ὅλον τὸν βασιλικὸν Οἶκον, ὡς καὶ ἐγὼ ἱκετεύω Κύριον τὸν Θεὸν ἡμῶν, «εὐλογῆσαι πάντα, στήσαι τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐφ' ὑμῶν καὶ μυριοπλασίως πληθύναι ὑμᾶς». Ζήτω ὁ βασιλεὺς – Ζήτω τὸ ελληνικὸν ἔθνος»²²¹.

²²¹ Εφημερίδα Ἄρτα, ἔτος Α', ἀρ. 1. Ἄρτα 20-09-1881, σελ. 2.

Σειδ. Γραμμών 25

Εν Αθήναις σήμερον τῆν 30^{ην} τῶν μηνῶν Ἰουλίου
1956, τῷ ἑσπ. Συμβουλίῳ τῶν Ἰ. Ν. Ἰσθμίου
Ἑπιμελητῶν Ἰατρ., ἀφαιρούμενον ἐκ τοῦ ἡχοσθέντος
αὐτοῦ ἡμῶν ἀφαιρούμενον ἔργον, ἐπὶ τῷ Ἰ. Γαροφάλλου,
ἡ. Ἐπιμελητῶν, κ. ἐπιμελητῶν ἡ' Ἰατρ. Τεχνολογίας
ἐν πρῶτῃ, ἀφαιρῶν ἔργον, ἡ' καὶ ἐν ἐπιμελητῶν
ὁμογενῶς ἀφαιρούμενον

ὅπως ὁ παρὼν φωνηθῶν προσληθῆναι τῷ Β. Νικηφόρου
ἐπὶ τῶν ἰατρ. ἡμῶν ἐπὶ ἰατρ. ἔργων, καὶ ἐν αὐτοῖς
δὲν δύνανται καὶ διακρίναι οἰκονομικῶς τὴν οἰκογενεῶν
αὐτοῦ, ἡ' ἐπὶ ἐπιμελητῶν πέντε, ἐπὶ μὴ ἔχον οὐδὲν
πόσον ζῶντος ἐπὶ τῷ αὐτῷ ἔργῳ ἡ' ἰατρ. ἔργων.

Ἡ ἀποβή' τούτων ἐπιτέλε ἐπὶ 300 δραμῶν ἡμῶν
ἡμῶν, ἡ' ἡ' ἀφαιρούμενον αὐτοῦ ἀπὸ 11-56

Τὸ παρὼν γραμμῶν ἐπιμελητῶν ἡ' τῷ
Μετρωστικῶν Τεχνολογίας ἐπὶ ἡμῶν -
ἡ' ἡ' ἡμῶν ἡμῶν.

ὁ
πρόεδρος -
[Signature]

Τὸν μὲν
[Signature]
[Signature]

Πρακτικό Εκκλησιαστικού Συμβουλίου Ιερού Ναού Αγίου Δημητρίου Άρτης

Αριθ. πρακτικού 25

Εν Άρτη σήμερον την 30^{ην} του μηνός Ν/βρίου 1956, το Εκκλ.Συμβούλιον του Ι.Ν.Αγίου Δημητρίου Άρτης, αποτελούμενον εκ του προέδρου αυτού Κωνστ. Καλιακάτσου Ιερέως, και των Α.Παπαθεοδώρου, Ηρ. Συρεπισίου, Κ.Σιμόπουλου και Δημοσθ. Γκιτσούλη ως μελών, συνελθόν σήμερον, και κατόπιν συσκέψεως

ομοφώνως αποφασίζει

όπως ο Παύλος Φωτίου προσληφθή ως Β' Νεωκόρος εις τον Ιερόν Ναόν της Αγίας Σοφίας, καθόσον ούτος δεν δύναται να διατηρήση οικονομικώς την οικογένειάν του, ήτις κυριολεκτικώς πένετε, ως μη έχον ουδένα πόρον ζωής αφ' ης από Εβραίος έγινε Χριστιανός.

Η αμοιβή τούτου ορίζετε εις 300 τριακόσιες Δραχμές Μηνιαίως, η δε πρόσληψις αυτού από 1-11-56

Το παρόν Πρακτικόν υποβληθείσεται εις το Μητροπολιτικόν Γραφείον προς έγκρισιν.

Εφ' ω συνετάγη υπογράφεται

ακολουθούν υπογραφές

ΑΚΡΙΒΕΣ ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΝ

εκ του παρ' ημίν πρωτοτύπου

κάθε νόμιμον χρήσιν

30.3.16

ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΛΑΚΙΑΣ

ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΟΣ

ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΑΡΤΗΣ

222

223

²²² Ημερολόγιον 2009, Ιεράς Μητροπόλεως Ἀρτης, σελ. 36.

²²³ Ελπιδοφόρος Ιντζέμπελης, *Ἄρτα 1881-1941*, Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σελ. 66-67.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΔΗΜΟΣ ΑΡΤΑΙΩΝ

ΓΡΑΦΕΙΟ ΤΥΠΟΥ

Αρτα, 19 Μαρτίου 2012

Ταχ. Δ/ση: Περιφερειακή οδός & Αυξεντίου
Ταχ. Κώδικας: 47100
Τηλέφωνο: 26810 74615
FAX : 26813 62253
e-mail : press@arta.gr

ΔΕΛΤΙΟ ΤΥΠΟΥ

Με επιμνημόσυνη δέηση που τελέσθηκε το πρωί της Κυριακής, 18 Μαρτίου 2012, στο Μνημείο Εβραίων Μαρτύρων και κατάθεση στεφάνων που ακολούθησε, ολοκληρώθηκαν οι εκδηλώσεις που διοργάνωσε ο Δήμος Αρταίων σε συνεργασία με τον Μ/Φ Σύλλογο «Σκουφάς» για την Ημέρα μνήμης Αρτινών Εβραίων Μαρτύρων του Ολοκαυτώματος.

Η τελετή ξεκίνησε ραββινεύοντας του κ. Μίνου Αλμπελανσή που ανέπεμψε την Ασκαβά, ακολούθησε το Σάλπισμα του Σοφάρ και ολοκληρώθηκε με την κατάθεση των στεφάνων.

Στεφάνια κατέθεσαν οι: Μωσής Μαγρίζος, Αντιπρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου (Κ.Ι.Σ.), Ισαάκ Μιζάν εκ μέρους των επιζώντων της Ισραηλιτικής Κοινότητας Άρτας, Αλέγρα Μάτσα, Γενική Γραμματέας της Ισραηλιτικής Κοινότητας Ιωαννίνων, Πίγχας Παρέντε, εκπρόσωπος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, Μπέλλα Ααρών, εκπρόσωπος του Οργανισμού Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως Ισραηλιτών Ελλάδας (ΟΠΑΙΕ), Μάκης Μπατής, εκπρόσωπος της Ένωσης Σιωνιστών Ελλάδος, Ιωσήφ Μιζάν, από τη 2^η γενιά των επιζώντων, Γιάννης Κουτσούμπας, Πρόεδρος του Μ/Φ Συλλόγου «Σκουφάς», Βασίλης Ψαθάς, Αντιπεριφερειάρχης Π.Ε. Άρτας, Γιάννης Παπαλέξης, Δήμαρχος Αρταίων.

Μετά την κατάθεση των στεφάνων τηρήθηκε ενός λεπτού σιγή στη μνήμη των Μαρτύρων στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης. Η κορύφωση της συγκίνησης ήρθε όταν ο Ηλίας Φρεζής, Διευθυντής του Κ.Ι.Σ. και γνωστός βιολιστής, έπαιξε με το βιολί του, το μουσικό θέμα από την συγκλονιστική ταινία «Η Λίστα του Σίντλερ». Η τελετή ολοκληρώθηκε με την ανάκρουση του Εθνικού Ύμνου από την Φιλαρμονική του Συλλόγου «Σκουφάς».

Δυο λόγια για το Μνημείο

Το Μνημείο ανεγέρθηκε στη μνήμη των 324 Ελλήνων Εβραίων της Άρτας που εξοντώθηκαν στα Ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης και βρίσκεται πάνω στο σημείο που υπήρχε η πρώτη εβραϊκή Συναγωγή «Γκρέκα». Η δεύτερη εβραϊκή Συναγωγή «Πουλιέζα» βρισκόταν προς το τέλος της οδού Μακρυγιάννη. Το 1994 το Δημοτικό Συμβούλιο έπειτα από εισήγηση του αιμνήστου Δημάρχου Αρταίων Κων/νου Βάγια έλαβε ομόφωνη απόφαση και έδωσε στο ευρυχώριο που βρίσκεται κάτω από την πύλη του κάστρου την ονομασία «πλατεία Εβραίων Μαρτύρων». Η ανέγερση του Μνημείου ξεκίνησε με πρωτοβουλία του Κων/νου Βάγια και ολοκληρώθηκε την περίοδο του πρώην Δημάρχου Παναγιώτη Οικονομίδη. Τα αποκαλυπτήρια έγιναν στις 4 Ιουλίου 2004 σε συνεργασία με το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδας. Κατά την εκδήλωση των αποκαλυπτηρίων ο τότε Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. κ. Μωυσής Κωνσταντίνης στον σύντομο χαιρετισμό του είχε αναφέρει τα εξής: «Παραδίδοντας στην ευλάβεια των επερχόμενων γενεών, το σεμνό τούτο Μνημείο στην πόλη της Άρτας, που υπήρξε το λίκνο πλούσιας εβραϊκής παράδοσης και αγαθής συμβίωσης Χριστιανών και Εβραίων στην κοινή πορεία τους για την πρόοδο της περιοχής, ο Ελληνικός Εβραϊσμός εύχεται όπως αυτή αποτελέσει πηγή διδαγμάτων κυρίως για τους μεταγενέστερους. «Αιωνία τους η μνήμη».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ	
Κκαταγραφή του πληθυσμού των Δημόσιων αγαλμάτων και των μνημείων της Άρτας και προσέγγισή τους ως επίσημων και ανεπίσημων μνημονικών τόπων και δυναμικών πεδίων δράσης	
Μνημείο/ Αγαλμα	
Αναφορά Ονομασίας του: Μνημείο Εβραίων	Θεματική Κατάταξη: Ιστορικό
<p>Πόλη: Άρτα</p> <p>Τοποθεσία που έχει ανεγερθεί: Πλατεία Εβραίων στο κάστρο</p> <p>Με Πρωτοβουλία: Κ. Τσιλιγιάννη και Κ. Βάγια</p> <p>Με έγκριση: Κ. Βάγιας</p>	
Στοιχεία του Μνημείου/Αγάλματος	
Χρόνος κατασκευής: 2003	Χρόνος Τοποθέτησης: 2004
Διαστάσεις: 1,80m x 1,10 m	Υλικό κατασκευής: μάρμαρο
Επιγραφικά Στοιχεία: <<ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΩΝ 324 ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ ΠΟΥ ΕΞΟΝΤΩΘΗΚΑΝ ΣΤΑ ΝΑΖΙΣΤΙΚΑ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗΣ. ΔΗΜΟΣ ΑΡΤΑΙΩΝ-ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ>>. Πάνω στο βιβλίο είναι γραμμένη η φράση «ΠΟΤΕ ΠΙΑ»	
Τελετές και εορτασμοί: Έχουν γίνει κάποιες εκδηλώσεις από τους πολιτιστικούς συλλόγους που να αφορούν τη μνήμη των Εβραίων.	
Θέμα του μνημείου/αγάλματος και σύντομη περιγραφή του. Αφορά τη νύχτα της 24 ^{ης} Μαρτίου που οι Γερμανοί συγκέντρωσαν όλους τους Εβραίους 324 Οικογένειες για να τους στείλουν στα κρεματόρια	

ΔΗΜΟΣ ΑΡΤΑΙΩΝ

ΗΛΛΗΝΙΚΟ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΑΡΤΗΣ
«Ο ΣΚΟΥΦΑΣ»

Το τραύμα & η μνήμη

οδιπορικό μνήμη
για τους Αρτινούς Εβραίους
μάρτυρες του Ολοκαυτώματος

Σάββατο 17 Μάρτη 2012

ώρα 19:30

αίθουσα Μ/Φ Συλλόγου «ΣΚΟΥΦΑΣ»

ΔΗΜΟΣ ΑΡΤΑΙΩΝ

Πρόσκληση

24 Μάρτη του 1944. Η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας ξεριζώνεται βίαια από τους Γερμανούς και εξοντώνεται σε στρατόπεδα συγκέντρωσης.

Το τραύμα & η μνήμη

Ο Δήμος Αρταίων και ο Μ/Φ Συλλογος «ΣΚΟΥΦΑΣ» επιμένουν να θυμούνται.

Ξεδιπλώνουν τις μαύρες σελίδες της ιστορίας και σας προσκαλούν

το **Σάββατο 17 Μάρτη του 2012, ώρα 19:30**, στην **αίθουσα του Μ/Φ Συλλόγου «ΣΚΟΥΦΑΣ»** σε ένα οδοντοπορικό μνήμης, για να τιμήσουμε μαζί τους Αρτινούς Εβραίους μάρτυρες του Ολοκαυτώματος.

ΔΗΜΟΣ ΑΡΤΑΙΩΝ

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΕΛΛΙΟΤΕ ΑΡΤΗΣ «ΣΚΟΥΦΑΣ»

ΔΗΜΟΣ ΑΡΤΑΙΩΝ

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΕΛΛΙΟΤΕ ΑΡΤΗΣ «ΣΚΟΥΦΑΣ»

Το τραύμα & η μνήμη

οδοντοπορικό μνήμης
για τους Αρτινούς Εβραίους
μάρτυρες του Ολοκαυτώματος

Σάββατο **17** Μάρτη 2012

ώρα 19:30

αίθουσα Μ/Φ Συλλόγου «ΣΚΟΥΦΑΣ»

Φωτογραφίες από τις εκδηλώσεις κατάθεσης στεφάνων.

*Η φωτογραφία του εξωφύλλου μου παραχωρήθηκε από το Δημαρχείο Άρτας, από το αρχείο της εκδήλωσης του 2012 που πραγματοποιήθηκε στο σύλλογο «ΣΚΟΥΦΑΣ».